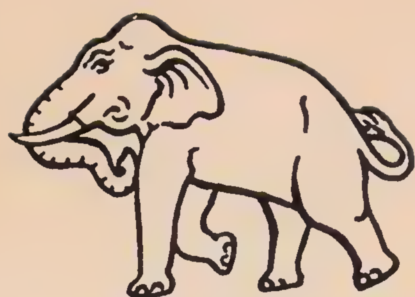

ในโอกาสเสด็จพระราชดำเนิน

พระราชทานเพลิงศพ

นายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา

ม.ว.ม. ป.ช. ท.จ.

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส

๓ กรกฎาคม ๒๕๑๖

เลขหมู่ 294.304
น 951ว
ฉ.2
เลขทะเบียน 005444

6794

(แบบ ข.)

หมายรับสั่งที่ ๔๘๒๑

สำนักพระราชวัง

๑๕ มิถุนายน ๒๕๑๖

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ จะเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิงศพ นายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ม.ว.ม.,ป.ช., ท.จ. ที่เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันอังคาร ที่ ๓ กรกฎาคม ๒๕๑๖ เวลา ๑๗.๐๐ น. เสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พลับพลาอิศริยาภรณ์ ทรงพระกรุณาโปรดเกลา ฯ พระราชทานผ้าไตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๕ ไตร และของสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ๕ ไตร ให้ทายาทนำไปทอดที่โกศศพ พระสงฆ์ ๑๐ รูปบังสุกุลเสร็จแล้ว ทรงจุดฝักแคพระราชทานเพลิงสมควรแก่เวลา เสด็จพระราชดำเนินกลับ

แต่งกายเครื่องแบบปรกติขาว ไว้ทุกข์.

ปิยะ/พิมพ์/ [signature] /หาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ นายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

[signature]

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ข.)

หมายรับสั่งที่ ๔๘๗๕

สำนักพระราชวัง

๑๕ มิถุนายน ๒๕๑๖

พระราชทานเพลิงศพ นายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ม.ว.ม.,ป.ช.,ท.จ. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันจันทร์ ที่ ๒ กรกฎาคม ๒๕๑๖ เวลา ๑๓.๐๐ น. เจ้าพนักงานจัดการเปลื้องเครื่องสุกำศพ ที่ศาลาชุนกี่ วัดเทพศิรินทราวาส แล้วเชิญบุพโพไปเผาที่เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

วันอังคาร ที่ ๓ กรกฎาคม ๒๕๑๖ เวลา ๑๕.๐๐ น. เชิญโกศศพแห่เวียนเมรุ แล้วเชิญขึ้นตั้งบนจิตกาธาน

เวลา ๑๗.๐๐ น. เสด็จพระราชดำเนินทรงจุดฝักแคพระราชทานเพลิง

วันพุธ ที่ ๔ กรกฎาคม ๒๕๑๖ เวลา ๗.๐๐ น. เก็บอัฐิ.

ปิยะ/พิมพ์/ฐิ /ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ นายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เพื่อทราบ เครื่องประกอบเกียรติยศที่พระราชทานมานี้ และเจ้าพนักงานที่มาปฏิบัติ เจ้าภาพไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอย่างใดทั้งสิ้น.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

เอี่ยม [signature]

ผู้รับรับสั่ง

วันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๔๕๖

ถึงเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์

ด้วยหลวงอิศรพจนสุนทรได้นำความมาแจ้งแก่ฉันว่า เจ้าพระยาเทเวศร์มีความปรารถนาจะให้ฉันตั้งนามสกุลให้ เพื่อเป็นเกียรติยศและสวัสดิมงคลแก่สกุลสืบไป ฉันมีความยินดีและเต็มใจที่จะตั้งนามสกุลให้ตามปรารถนา

ฉันได้ตรองดูเห็นว่าผู้ที่เป็นเชื้อพระวงศ์เจ้านายแล้ว จะหานามใดใช้ให้เป็นสวัสดิมงคลและเหมาะยิ่งไปกว่าพระนามเจ้านายผู้ซึ่งทรงเป็นต้นสกุลนั้นเองเป็นไม่มี เช่นสกุลเจ้าพระยาเทเวศร์นี้ ก็ควรใช้นามสกุลตามพระนามแห่งพระเจ้าบรมวงษ์เธอ กรมพระพิทักษ์เทเวศร (พระองค์เจ้ากุญชร)

เพราะฉะนั้นฉันจึ่งขอให้นามสกุลเจ้าพระยาเท
เวศรว่า "กุญชร" (เขียนตัวอักษรโรมันว่า
"Kunjara") เพื่อให้เปนเครื่องเฉลิมสิริมงคลแด่
เจ้าพระยาเทเวศร และบรรดาญาติวงศ์ผู้ร่วมสกุล
ทั้งนั้นสืบไป

ขอให้สกุลกุญชรมีความเจริญรุ่งเรือง
เสถียรบรรดาศักดิ์อันบริบูรณ์สมที่เปนสกุลข้าไทย
มั่นคงอยู่ในกรุงสยามนี้ชั่วกัลปาวสาน

วชิราวุธ ป.ร.

คุณหลวงพิมละเอ คุณขจรลอบุญ

ได้นำเงินหนึ่งหมื่นบาทมาให้ และได้บอก
ว่าหลวงวิเชียร ก็มีได้สั่งไว้เมื่อก่อนสิ้น
ชีพ ขอให้นำเงินมาให้ข้าพเจ้า เพื่อใช้
เป็นทุนเก็บดอกผลซื้อยาเพื่อรักษาคนเจ็บ
ป่วยในถิ่นทุรกันดาร ข้าพเจ้าชาบซึ้งในกุศล
กรรมของหลวงวิเชียรนี้เป็นอันมาก ที่ได้
นึกถึงผู้อื่นไม่เพียงตนเอง ก็ได้รับบุญ
มาก. ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า
ว่าสิ่งใดที่ตนทำไปก็จะได้รับผลตอบ
ฉะนั้นทางกุศลนี้จะนำหลวงวิเชียรไปใน
ทางที่ดี ที่ชอบ นั้นแน่

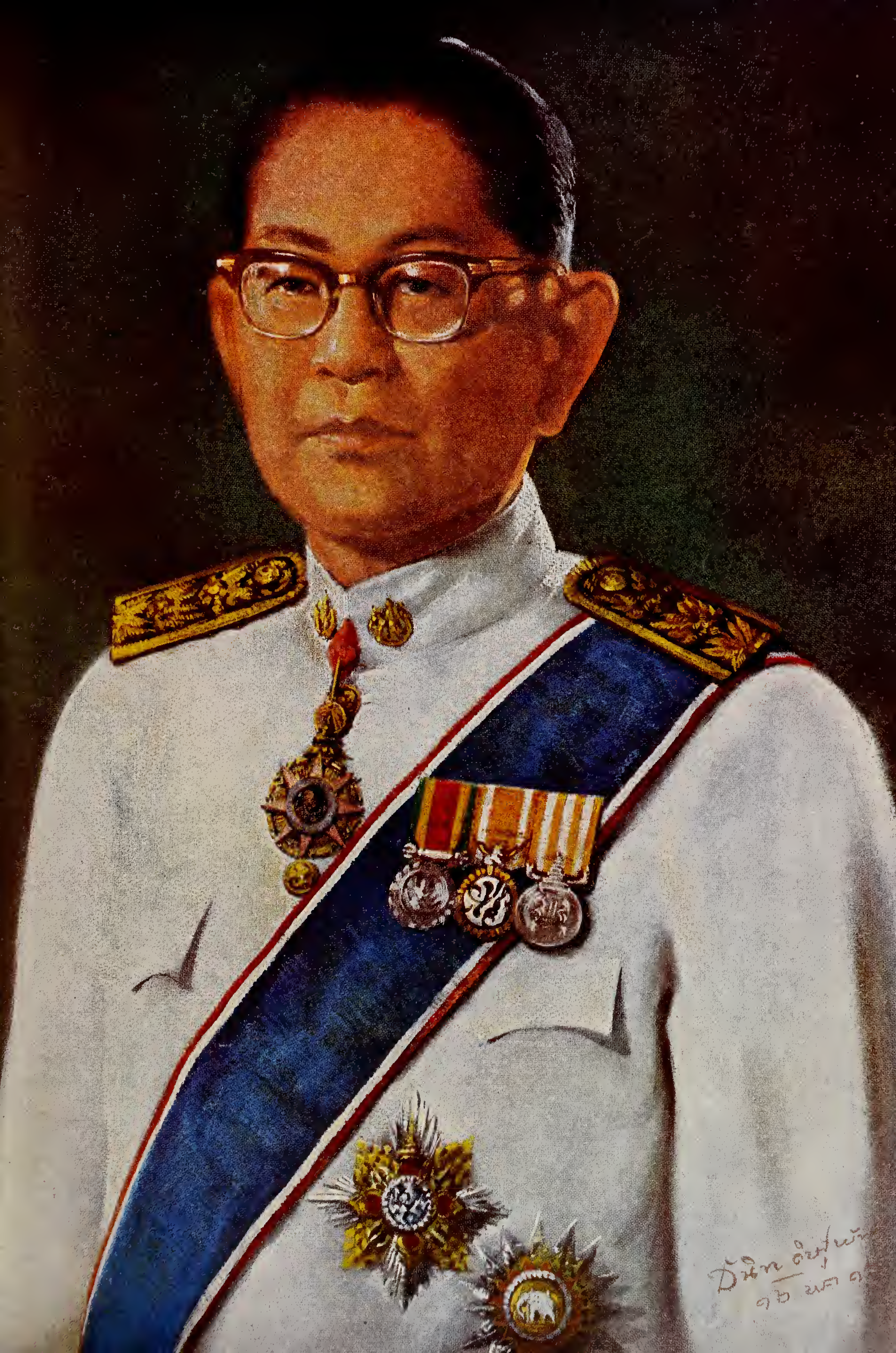
ภูมิพล

นายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา

ม.ว.ม. ป.ช. ท.จ.

ชาตะ ๑๔ มิถุนายน ๒๔๔๗

มตะ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๑๓

ประวัติย่อ

นายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เกิดเมื่อวันที่ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๗ ที่บ้านตำบลถนนตรีเพชร กรุงเทพมหานคร เป็นบุตรพระยาอาทรธุรศิลป์ (ม.ล. ช่วง กุญชร) และคุณหญิงชม กุญชร ณ อยุธยา (สกุลเดิม หุตะสิงห์) มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๔ คน เหลือที่มีชีวิตอยู่จนล่วงเข้าปัจฉิมวัย ๒ คน คือ

๑. คุณหญิงเชย กฤตราชทรงสวัสดิ์ ต.จ.

๒. นายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา

ศึกษา จากโรงเรียนราชินี และโรงเรียนอัสสัมชัญ

อุปสมบท ณ วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

สมรส เมื่อวันที่ ๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๘๕ กับนางสาวพิมะลา กุญชร ณ อยุธยา บุตรีพระยาศรีกฤดากร (ม.ล.ตุ่ม กุญชร) และคุณหญิงนวม กุญชร ณ อยุธยา (สกุลเดิม โทณวณิก) มีบุตรชาย ๑ คน คือ ร.ท. เอราวัต กุญชร ณ อยุธยา

การเข้ารับราชการ

เริ่มเข้ารับราชการในกระทรวงเกษตราธิการ พ.ศ. ๒๔๖๗ ตั้งแต่เป็นข้าราชการชั้นผู้น้อยและเลื่อนขึ้นเป็นลำดับ

พ.ศ. ๒๔๙๖ ได้เลื่อนชั้นเป็นข้าราชการพลเรือนสามัญชั้นพิเศษ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรองปลัดกระทรวงเกษตร จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๓ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้ไปดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมป่าไม้

พ.ศ. ๒๕๐๗ พ้นราชการเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม เหตุสูงอายุ รับพระราชทานบำนาญ

ราชการพิเศษขณะดำรงตำแหน่งรองปลัดกระทรวง

๒๔๙๗ ได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการพิจารณาการปฏิบัติราชการตามมติประชาชน

๒๔๙๘ ได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการพิจารณากรณีพิพาท เกี่ยวด้วยกรรมสิทธิ์ที่ดิน และอนุกรรมการสำรวจการออกโฉนดที่ดิน อนุกรรมการจัดที่ดินเพื่อความเป็นธรรมแก่สังคม ได้ปฏิบัติงานนี้ตลอดมาจนถึง พ.ศ. ๒๕๐๑ เป็นเวลาประมาณ ๓ ปี

๒๕๐๒ ผู้อำนวยการฝ่ายพลเรือน กองบัญชาการคณะปฏิวัติ มีคำสั่งแต่งตั้งให้เป็นรองประธานกรรมการ พิจารณาป้องกันปราบปรามผู้ลักลอบตัดไม้ และบำรุงรักษาป่า

๒๕๐๒ – ๒๕๐๓ กระทรวงเกษตรแต่งตั้งให้เป็นประธานการพิจารณา ช่วยเหลือราษฎรผู้ประกอบอาชีพในการเกษตรกรรม เนื่องจากได้เกิดอุทกภัยขึ้นในภาคต่าง ๆ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒

ราชการพิเศษขณะดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมป่าไม้

๔ ตุลาคม ๒๕๐๔	เป็นกรรมการอุทยานแห่งชาติ ตามมาตรา ๘ แห่ง พ.ร.บ. อุทยานแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๐๔
๘ กันยายน – ๒๘ ตุลาคม ๒๕๐๕	เป็นผู้แทนประเทศไทยไปประชุมคณะกรรมาธิการป่าไม้ภาคพื้นเอเซียและแปซิฟิคครั้งที่ ๖ ที่ฮ่องกง และดูงานป่าไม้ที่ประเทศสาธารณรัฐจีน ไต้หวัน ญี่ปุ่น สหรัฐอเมริกา ฟิลิปปินส์
๑๔ สิงหาคม – ๓๐ ตุลาคม ๒๕๐๖	เป็นผู้แทนประเทศไทยไปประชุม World Consultation on Forest Genetics and Tree Improvement ณ ประเทศสวีเดน และศึกษาดูงานป่าไม้ต่อ ณ ประเทศภาคพื้นยุโรปและสหรัฐอเมริกา
๒๕๐๗	ไปประชุมป่าไม้ทั่วโลกครั้งที่ ๕ ที่กรุงแมดริด ประเทศเสปญ

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้รับพระราชทาน

ครั้งแรก	พ.ศ. ๒๔๘๐	ตติยจุลจอมเกล้า
ครั้งหลัง ชั้นสูงสุด	พ.ศ. ๒๕๐๓	ประถมาภรณ์ช้างเผือก
	พ.ศ. ๒๕๐๖	มหาวชิรมงกุฎ
	พ.ศ. ๒๕๐๗	ทุติยจุลจอมเกล้า
		เหรียญรัตนาภรณ์ชั้น ๓ รัชกาลปัจจุบัน

พระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้า ฯ

เมื่อนายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ม.ว.ม., ป.ช., ท.จ. อายุ ๖๖ ปี ได้กราบถวายบังคมลาถึงอนิจกรรม ด้วยโรคไตและหัวใจวาย เมื่อวันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๑๓ ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ได้รับพระราชทานน้ำหลวงอาบศพ และเครื่องประกอบเกียรติยศครบถ้วน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานโกศแปดเหลี่ยมประกอบศพ พระพิธีธรรม สวดพระอภิธรรมกำหนด ๓ คืน ณ วัดเทพศิรินทราวาส อันเป็นเกียรติยศสูงสุดแก่นายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ผู้วายชนม์ และวงศ์ตระกูล นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณล้นพ้น จะหาสิ่งใดเปรียบมิได้ ยิ่งไปกว่านั้นล้นเกล้า ฯ ทั้งสองพระองค์ยังได้ทรงมีพระมหากรุณาเสด็จพระราชดำเนินมาในวันพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์วัดเทพศิรินทราวาส ทั้งนี้หากนายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา มีญาณวิถีใดพึงทราบได้ คงปีติโสมนัสและซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณยิ่งนัก ข้าพระ-พุทธเจ้าทั้งสองจะจดจำจารึกเทอดไว้เหนือเศียรเกล้าตลอดไป ขอถวายความจงรักภักดีตราบเท่าชีวิตจะหาไม่ ข้าพระพุทธเจ้าพร้อมปวงญาติสนิท ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสกราบถวายบังคมแทบเบื้องพระยุคลบาท พระราชอาญาไม่พ้นเกล้า ฯ

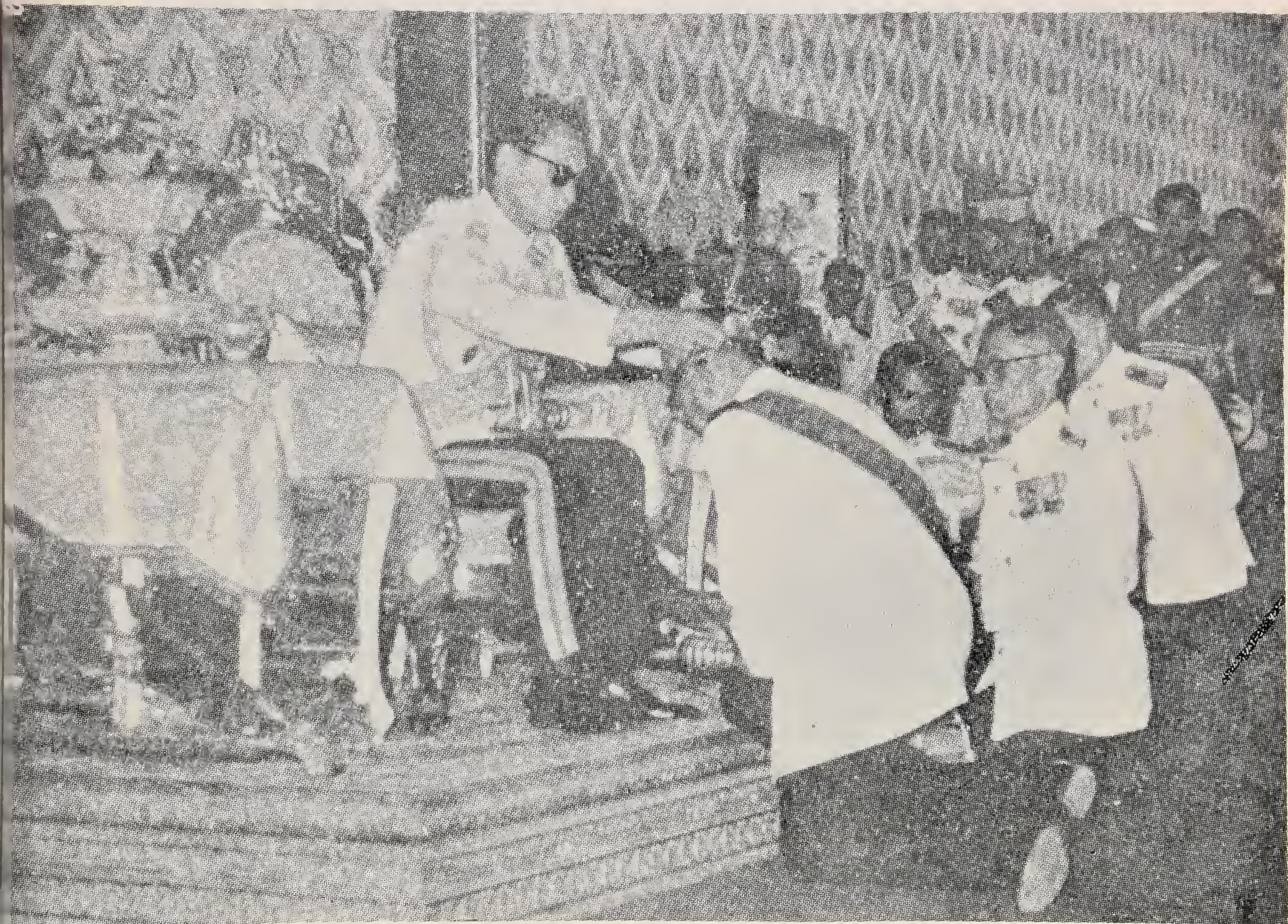
ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า คุณหญิง พิมะลา กุญชร ณ อยุธยา

ข้าพระพุทธเจ้า ร้อยโท เอราวัต กุญชร ณ อยุธยา

ระลึกคุณ

เมื่อคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้เข้ารับการรักษาตัวที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ นายแพทย์และนางพยาบาล ณ ที่นั้นได้มีจิตเอื้ออารี ให้การรักษาพยาบาลอย่างดียิ่ง คราวถึงอนิจกรรม ได้ทราบไปถึงท่านที่เคารพนับถือ ญาติมิตรผู้รู้จักคุ้นเคย ได้กรุณาพากันมาคารวะและร่วมอาบน้ำศพในวันที่ได้รับพระราชทานน้ำหลวง และวางพวงมาลาที่หน้าโกศศพ ร่วมฟังพระอภิธรรมในเวลากลางคืน ตลอดจนการบำเพ็ญกุศลอื่น ๆ และยังได้ให้เกียรติมาร่วมในงานพระราชทานเพลิงศพ ด้วยน้ำใจไมตรีอุตส่าห์สละเวลาอันมีค่าให้แก่ผู้วายชนม์ เจ้าภาพขอกราบขอบพระทัย ขอบพระคุณ ขอบคุณ ทุก ๆ ท่านไว้ ณ โอกาสนี้ด้วย หากจะมีการขาดตกบกพร่องประการใด หรือเนื่องจากการต้อนรับไม่ทั่วถึง โปรดประทานอภัยด้วย.

รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้า
ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พ.ศ. ๒๕๐๗

ทูนเกล้าฯ ถวายของเนื่องในวันเฉลิมพระชนมพรรษา

สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี

ณ วนอุทยาน ภูกระดึง จังหวัดเลย พ.ศ. ๒๕๐๗

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ดิฉันประสงค์จะพิมพ์หนังสือที่เป็นสารธรรมสักเรื่องหนึ่ง เผอิญเลือกเพิ่นได้พระธรรมเทศนามงคลสูตร ๑๔ กัณฑ์ ซึ่งเจ้าภาพได้เคยพิมพ์แจกมาแล้วครั้งหนึ่งในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖

พระธรรมกถึกที่เป็นองค์แสดงแต่ละองค์ล้วนทรงคุณวุฒิทั้งสิ้น ใน ๑๔ องค์ มี ๓ พระองค์ได้ทรงดำรงตำแหน่งเป็นพระประมุขของสงฆ์ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า วัดราชบพิธ พระองค์หนึ่ง และต่อมาอีกสององค์ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า และสมเด็จพระสังฆราช คือ

๑. พระญาณวราภรณ์ (วัดบวรนิเวศ) เป็นสมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ พระสังฆราชเจ้า

๒. พระเทพเวที (วัดสระเกษ) เป็นสมเด็จพระอริยวงษาคตญาณ พระสังฆราช

โดยที่พระธรรมเทศนา ๑๔ กัณฑ์ อยู่ในหนังสือแจกในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ดังกล่าวแล้ว จึงได้มีพระนิพนธ์คำนำของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งดิฉันเห็นสมควรจักรักษาไว้เพื่อไขความ จึงจัดพิมพ์ขึ้นเหมือนดังเดิมตลอดทั้งเล่ม แม้แต่ตัวอักษรก็มิได้เปลี่ยนแปลง คงใช้แบบเก่า

ในพระนิพนธ์คำนำมีข้อความตอนหนึ่งว่า "หนังสือพระธรรมเทศนา ๑๔ กัณฑ์ เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ได้เจตนาว่า เสร็จงานฉลองอายุแล้ว จะแจกญาติมิตรให้อนุโมทนา" และดิฉันได้เคยถวายหนังสือพระธรรมเทศนา ๑๔ กัณฑ์นี้ แด่พระธรรมกถึกสมัยปัจจุบัน ปรากฏว่า เป็นที่พึงพอใจของพระธรรมกถึกทุกท่าน ใคร่จะได้ไว้เป็นแนวทางในการแสดงธรรม

ฉะนั้น การที่ดิฉันได้จัดพิมพ์หนังสือนี้ขึ้น เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณวิเชียร ครั้งนี้ นอกจากคุณวิเชียรจะได้ส่วนกุศลผลบุญ ซึ่งจะได้รับการอุทิศจากบรรดาท่านผู้ที่ได้อ่านแล้วพอใจในรสพระธรรม เกิดศรัทธาปสาทะ มีเจตนาอันเป็นกุศลแก่คุณวิเชียรแล้ว ยังนับว่าดิฉันได้ตอบแทนคุณ และเป็นเครื่องบูชาคุณ ของปู่ผู้เป็นเจ้าของกัณฑ์อีกโสดหนึ่งด้วย คือได้ช่วยเผยแพร่พระธรรม

ซึ่งท่านได้พยายามอาราธนาพระคุณเจ้าทั้งหลายให้แสดง และรวบรวมไว้ก่อนจะถึงอสัญกรรม ให้ได้เป็นไปตามเจตนารมณ์

อนึ่ง ในฤดูพรรษาที่ผ่านมา ขณะที่บุตรของดิฉันได้อุปสมบทและจำพรรษาอยู่ ณ วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ได้มีพระภิกษุรูปหนึ่งอยู่ในสำนักเดียวกัน ได้นำนิตยสาร "ชาวกรุง" ของปี พ.ศ. ๒๕๐๒ มามอบให้แก่พระภิกษุลูกชายเล่มหนึ่ง ซึ่งในนิตยสารนั้นมีเรื่อง "เจ้าพระยาเทเวศร์" เมื่อดิฉันได้อ่านดู เห็นมีข้อความเล็กน้อยบางตอนเกี่ยวกับความเป็นมาแต่หนหลังของกระทรวงเกษตราธิการ (กระทรวงเกษตรและสหกรณ์) และกรมป่าไม้ ในฐานะที่คุณวิเชียรเป็นข้าราชการสังกัดกระทรวงเกษตร ฯ ตั้งแต่เริ่มแรกเข้ารับราชการตลอดมาจนครบเกษียณอายุ จึงใคร่จะให้ท่านข้าราชการที่ร่วมสังกัดกระทรวงเดียวกันบางท่านที่ยังไม่เคยทราบความเป็นมาของกระทรวงเกษตรและกรมป่าไม้ ได้ทราบบ้าง จึงได้ขออนุญาตต่อคุณสมภพ จันทรประภา ท่านผู้ประพันธ์เรื่อง ซึ่งก็ได้รับอนุมัติ ดิฉันขอถือโอกาสขอบพระคุณไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ขออุทิศส่วนกุศลทั้งหมดที่จะพึงมีพึงได้จากท่านที่เคารพนับถือและญาติมิตร ที่ได้กรุณาให้เกียรติมาร่วมในงานพระราชทานเพลิงและได้อ่านหนังสือเล่มนี้ในครั้งนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้ดวงวิญญาณของผู้ล่วงลับได้สงบสุขอยู่ในสัมปรายภพโน้น เทอญ.

พิมะลา กุญชร ณ อยุธยา

(คุณหญิง พิมะลา กุญชร ณ อยุธยา)

เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงปลูกต้นไม้ ณ พระราชวังสวนจิตรลดา พ.ศ. ๒๕๐๔

เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เมื่อสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ
ทรงปลูกต้นไม้ ณ พระราชวังสวนจิตรลดา พ.ศ. ๒๕๐๔

มรณานุสติ

คุณหญิงพิมะลา มารดา ร.ท. เอราวัต กุญชร ณ อยุธยา ได้มาปรารภเรื่องขอพระราชทานเพลิงศพ คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา อดีตอธิบดีกรมป่าไม้ผู้เป็นสามี ขอให้เขียนคำไว้อาลัยในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณวิเชียรเป็นบุตรชายคนเดียวของพระยาอาทรธุรศิลป เมื่ออายุครบอุปสมบท ได้อุปสมบทที่วัดราชประดิษฐ์ฯ พร้อมกับอาตมาภาพในปีเดียวกัน และเป็นสหชาติ คือเกิดปี พ.ศ. ๒๔๔๗ ร่วมอุปัชฌาย์อาจารย์กับอาตมาภาพ แต่คุณวิเชียรอุปสมบทอยู่ได้เพียงพรรษาเดียว (๓ เดือน) เริ่มแต่ได้มาอุปสมบทจนสิ้นอายุมีความสนิทสนมเป็นกันเอง ไม่แสดงความเหินห่างเหลื่อมล้ำต่ำสูงในฐานะหน้าที่ พบกันคราวใดก็แสดงตัวเหมือนอย่างที่ได้เป็นมาตลอดกาล

อุดมคติประจำตัวของคุณวิเชียรเป็นผู้ซื่อตรง ไม่มีเล่ห์เหลี่ยมทำให้ผู้คบหาสมาคมไม่มีใครจะหลีกหนี เพราะมีความสม่ำเสมอถือเป็นกันเองควรถือเป็นคติ แต่สังคมของโลกการสูญเสียเป็นสิ่งที่ไม่มีใครอยากพบอยากเห็น ถึงกระนั้นทุกคนก็ต้องประสบพบเห็น ที่ทุกคนจะต้องเป็นไปอย่างนั้น หลักการของเหตุผลก็ควรถือเป็นคติประจำใจแต่ละบุคคลว่า ไม่มีใครหนีความตายไปได้ แต่ก่อนจะตายก็ควรประกอบคุณธรรมไว้ประจำตัว คุณวิเชียรเกิดมาดี ตายไปก็ดี เพราะได้สร้างความดีไว้ตลอดกาลแห่งชีวิต แม้ตัวจะตายแต่ความดีที่ทำไว้ไม่สลายไปตาม นี่แหละเป็นความหวังที่ทุกคนควรถือเป็นคติ **ทำแต่ดี** ไม่มีชั่ว.

พระธรรมปาโมกข์

เจ้าอาวาสวัดราชประดิษฐ์ฯ

๑๗ มีนาคม ๒๕๑๖

คำไว้อาลัย

วัดเทวราชกุญชรนี้มีประวัติปรากฏว่า ในต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ กรมพระพิทักษ์เทเวศร (พระองค์เจ้ากุญชร) พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีศรัทธาทำการบุรณปฏิสังขรณ์ และในเวลาต่อมาเจ้านายในตระกูลกุญชร ก็ได้เกื้อกูลอุปถัมภ์บำรุงกันสืบ ๆ มา ตามกำลังศรัทธาและความสามารถ ท่านอดีตอธิบดีกรมป่าไม้ (คุณวิเชียร กุญชร) ท่านก็เป็นผู้สืบตระกูลกุญชรคนหนึ่ง ท่านไปมาหาสู่และเยี่ยมเยียนวัดเทวราชกุญชรเสมอมาเมื่อมีโอกาส ต่อมาเมื่อท่านได้รับแต่งตั้งเป็นอธิบดีกรมป่าไม้แล้ว ท่านได้จองกฐินไว้ตลอดสมัยของท่าน ในนามกฐินพระราชทานกรมป่าไม้ แม้ท่านจะมีราชการไปต่างประเทศ ท่านก็ได้สั่งเสียงานเรื่องนี้ไว้ ข้าราชการผู้ร่วมงานกับท่านย่อมทราบเรื่องนี้ดี ท่านเคยเล่าให้ฟังว่า ท่านได้บอกข้าราชการผู้ใกล้ชิดในกรมป่าไม้ว่า วัดเทวราชกุญชรเป็นวัดต้นตระกูลของท่าน ท่านขอทอดกฐินไปจนกว่าท่านจะพ้นจากตำแหน่งอธิบดี

ท่านอดีตอธิบดีกรมป่าไม้ปฏิบัตินี้ นับว่าท่านเป็นผู้หนักในกุเลเชษฐาปจายนธรรม และกตัญญูกตเวทิตาธรรมได้ผู้หนึ่ง

บัดนี้ ท่านจากไปแล้วตามคติวิสัยแห่งสังขารธรรม ส่วนคุณธรรมของท่านยังจักตรึงใจของผู้เคารพในธรรมอยู่เสมอตลอดไป ด้วยอำนาจกุศลกรรมที่ท่านได้สั่งสมมา ทั้งส่วนตัวและส่วนราชการ พึงดลบันดาลให้ท่านได้ประสบวิบากผล อันสมควรแก่กรรมจงทุกประการ ในสัมปรายภพโดยพลันเทอญฯ

(พระอริยมุนี)

เจ้าอาวาสวัดเทวราชกุญชร

รับเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระราชาธิบดี
และสมเด็จพระราชินีแห่งมาเลเซีย คราวเสด็จประพาส วนอุทยานน้ำตกแม่สา
จังหวัดเชียงใหม่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๗

นายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เตรียมซ้อมช้าง เพื่อรับเสด็จฯ
ที่น้ำตกแม่สา จังหวัดเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๕๐๗

คำไว้อาลัย

คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา อดีตอธิบดีกรมป่าไม้ผู้ทรงไว้ซึ่งความดีงาม ทั้งทางโลกและทางธรรมตามที่อาตมาได้ทราบและได้ดำเนินงานร่วมกันมา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในการบำเพ็ญกุศลบำรุงพระพุทธศาสนาซึ่งท่านได้ตระหนักดีว่า เมื่อพระพุทธศาสนาเจริญมั่นคงย่อมจะยังประโยชน์ให้แก่มวลประชากรเป็นอันมาก ท่านจึงได้ทุ่มเทให้แก่พระพุทธศาสนาทั้งกำลังกายและกำลังทรัพย์ ดังจะเห็นได้จากการที่ท่านเมื่อครั้งดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมป่าไม้ ท่านได้ช่วยทำนุบำรุงวัดวาอารามโดยเฉพาะ วัดป่าสว่างอารมณ์ ต. ลาดบัวขาว อ. สีคิ้ว จ. นครราชสีมา วัดนี้ห่างไกลจากความเจริญมาก การเดินทางต้องติดโคลนตม ท่านก็ยังอุตส่าห์เป็นผู้นำ พาผู้มีจิตศรัทธาในกรมป่าไม้ไปช่วยก่อสร้างอุโบสถของวัดนี้จนสำเร็จในกาลต่อมา

การที่ท่านได้บำเพ็ญประโยชน์แก่พระพุทธศาสนานั้นก็นับว่าเป็นบุญกุศล อันเป็นอิทธิวิบูลมนุญผลส่วนหนึ่งอยู่แล้ว แต่ยังมีผลที่จะพึงจารึกอยู่ในห้วงหัวใจของชาวบ้านใหม่สำโรงและโนนนาซึ่งเขาทั้งหลายมีความยินดีปรีดาหาที่เปรียบมิได้ ที่ท่านได้มาช่วยให้โบสถ์ของพวกเขาได้เป็นรูปร่างขึ้นมาเป็นความทรงจำที่ชาวบ้านแถบนี้ไม่มีวันลืมเลือนไปเลย แม้ท่านจะเสียชีวิตไปแล้ว แต่คุณความดีของท่านก็ยังคงอยู่ในใจของชาวบ้านละแวกนี้ตลอดไป

สังขารทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยงนั้นเป็นกฎธรรมดา เกิดขึ้นมาแล้วดับไป ไม่มีใครสักคนเลยที่จะอยู่มีชีวิตแล้วไม่ตาย แต่ความดีคือบุญกุศลนั้นไม่ตายเป็นเกาะเป็นที่พึ่งแก่บุคคลผู้บำเพ็ญอย่างแน่แท้ ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว นั้นเป็นกฎอันแท้จริง ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงตรัสว่า กมฺมํ สตฺเต วิภชฺติ ยทิทํ หีนปฺปณีตตฺตาย "กรรมย่อมจำแนกสัตว์ ให้ดีและเลว"

ในที่สุดนี้ด้วยบุญกุศลใด ๆ ที่อาตมาได้กระทำมาแล้ว ขออุทิศส่วนกุศลนี้ไปให้แก่ นายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา หากว่าท่านจะพึงทราบด้วยญาณวิถีใด ๆ จงอนุโมทนาให้สำเร็จเป็นปัตตานุโมทนามัย ตามคติวิสัยนั้น ๆ เทอญ.

พระญาณวิริยาจารย์

วัดธรรมมงคล

สังเวคกถา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า "รูปร่างกายเท่านั้นที่ย่อยยับไป แต่คุณความดีของคนนั้นหาย่อยยับไปไม่" พระพุทธพจน์บทนี้เป็นอมตธรรม คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา อดีตอธิบดีกรมป่าไม้ ได้จากโลกที่อาศัยเกิดสรีระกายแตกดับแล้ว และจะแปรสภาพเป็นเถ้าถ่าน เป็นอณูปรมาณูต่อไปตามสภาพของสังขตธรรม แต่คุณความดีนั้นหาได้แปรสภาพเป็นอย่างอื่นดังรูปร่างกายไม่ ยังมาปรากฏอยู่ในความทรงจำของคนที่ยังมีชีวิตอยู่ตลอดเวลา

คนเราทุกคนที่เกิดมานี้ ถ้าขาดคุณความดีแล้วก็เสมือนหนึ่งขาดธาตุขาดความเป็นคนไปอย่างหนึ่ง ธาตุของความเป็นคนนั้น ก็คือกุศลธาตุ กุศลธาตุนี้ถ้ามีอยู่ในผู้ใดก็มีโอกาสที่จะรวมกันเป็นมนุษย์ เป็นเทวดา เป็นพรหมได้ต่อไป ถ้าขาดกุศลธาตุนี้แล้ว ก็คงจะต้องไปเกิดเป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน คนที่ฉลาด มีปัญญา จึงพยายามสร้างกุศลธาตุตลอดเวลา เพื่อคงสภาพที่ดีของชีวิตไว้

คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้ประกอบคุณความดีมามากพอสมควร ในสมัยรับราชการอยู่ และแม้จะเกษียณจากราชการแล้ว ตำแหน่งหน้าที่การงานนั้น ก็มีความสำคัญต่อประเทศชาติ ต่อชีวิตของคนไทยทุกคน เพราะป่าไม้นั้นเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีความสำคัญต่อความเจริญรุ่งเรืองของชาติต่อความอยู่รอดของประชาชน แต่ก่อนนี้เราพากันภาคภูมิใจเหลือเกินว่าประเทศไทยนั้นอุดมด้วยไม้สัก สินค้าขาออกของประเทศที่เป็นหลักในสมัยนั้นก็คือ ข้าว ไม้สัก และหนังสัตว์ แร่ดีบุก แต่สิ่งทั้งหลายเหล่านั้น ได้หมดไปแล้ว หมดไปชนิดที่จะสร้างขึ้นมาอีกได้ยากเต็มที่ เข้าทำนองคำพังเพยที่ว่า การทำลายนั้นง่าย การสร้างสรรค์นั้นยากมาก แต่นิสัยของคนไทยก็มานิยมทำลายกันมากกว่าสร้าง ต่อไปก็จะไม่มีสมบัติอะไรเหลือไว้ให้ลูกหลานอีกแล้ว การทำลายป่า การทำลายชีวิตสัตว์ป่า ยังคงดำเนินอยู่ตลอดเวลาจนกว่าป่าและชีวิตสัตว์จะสิ้นสุดลง

ข้าพเจ้าเองเชื่อว่า อธิบดีกรมป่าไม้เกือบทุกคน จะต้องหนักใจในเรื่องนี้ แต่ก็ไม่สามารถจะแก้ไขได้เต็มกำลังความสามารถ ในเมื่ออำนาจอิทธิพลของนักการเมืองยังเหนือกฎหมายเหนืออำนาจทั้งปวงอยู่ อำนาจเงินของพ่อค้าที่เห็นแก่ได้เห็นแก่ตัวยังมีอยู่ในหมู่ข้าราชการ ความวิบัติของสมบัติส่วนรวมนั้นก็ยังคงมีอยู่แน่นอน ผู้รับกรรมนั้นก็คงไม่ใช่ใครอื่นไกล ก็คือลูกหลานเหลนของท่านเหล่านั้นด้วยนั่นเอง

สมควรที่เราจะคิดแก้ไขกันแล้วหรือยัง ลำพังอธิบดีกรมป่าไม้คนเดียวนั้น ไม่มีทางจะรักษาป่าไว้ได้ ไม่สามารถคุ้มครองชีวิตสัตว์ป่าได้ นอกจากทุกคน ทุกฝ่าย จะต้องร่วมใจกันเห็นประโยชน์ส่วนรวม ประโยชน์ของชาติเป็นที่ตั้ง เพราะประโยชน์เหล่านี้ เราได้รับร่วมกัน ไม่ได้เป็นประโยชน์เฉพาะชนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเท่านั้น

อนึ่ง การที่เรากำลังตั้งชมรมอนุรักษ์อะไรต่ออะไรหลายสิ่งหลายอย่างนั้นก็เป็นการดี แต่ยังมีทรัพยากรของชาติของสังคมที่มีค่ามาก ที่เรายังไม่มีชมรมอนุรักษ์ ทรัพยากรดังกล่าวนี้ก็คือ คนที่กระทำความดี คนที่มีความสุจริตธรรม มีความสามารถในการค้นคิด ริเริ่ม สร้างสรรค์สิ่งที่เป็นประโยชน์ คนเหล่านี้ถูกทำลายลงด้วยความริษยาเป็นจำนวนไม่น้อย เราควรอนุรักษ์หรือยัง เพราะถึงอย่างไร ชีวิตของคนดีเหล่านี้ก็คงมีค่ากว่ากระทิง เก้ง กวางเป็นแน่

คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เป็นผู้ตั้งมั่นในสุจริตธรรมตลอดมา จึงอยู่อย่างข้าราชการบำนาญ ที่มีแต่บำนาญเลี้ยงชีพ แต่ก็มีความสุขตามอัตภาพจนชีวิตแตกดับไปตามสภาพธรรม ขณะนี้เหลือแต่ความดีที่เป็นอนุสรณ์เท่านั้น ด้วยเหตุที่คุณวิเชียรได้บำเพ็ญกุศลตลอดมา ที่จิตตภาวันวิทยาลัยก็ได้มีส่วนร่วมในการสร้าง แม้ขณะนี้คุณหญิงก็ได้บำรุงภิกษุสามเณรที่จิตตภาวันวิทยาลัยตลอดเวลา จึงมั่นใจว่ากุศลทั้งปวงจะต้องส่งผลให้รับความสุขในสัมปรายภพแน่นอน.

(กิตฺติวุฑฺโฒ ภิกฺขุ)
ผู้อำนวยการจิตตภาวันวิทยาลัย
๑๗ มิถุนายน ๒๕๑๖

จิตตภาวันวิทยาลัย

ถนนสุขุมวิท ก.ม. ๑๓๘ ต. นาเกลือ
อ. บางละมุง จ. ชลบุรี
โทร. ๘๘๑๓๑, ๘๘๑๓๒

คุณวิเชียรกับวงดนตรีหนุ่มน้อย

คุณหญิงพิมะลา กุญชร ณ อยุธยา มาแจ้งว่า งานพระราชทานเพลิงศพคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา กำหนดใกล้เวลาเข้ามา ใคร่ขอให้ข้าพเจ้ามีส่วนได้เขียนบทความอันใดอันเป็นข้อรำลึกถึงท่านผู้ตายในหนังสือที่จะพิมพ์แจกในงานศพเป็นการไว้อาลัย ข้าพเจ้าเห็นว่า การรวบรวมชีวประวัติและคุณงามที่ผู้ตายได้บำเพ็ญเป็นคุณเป็นสารประโยชน์แต่เบื้องหลังเมื่อยังมีชีวิตนั้น เจ้าภาพและลูกหลานย่อมจะได้นำมากล่าวแสดงไว้ส่วนหนึ่งแล้ว ในที่นี้ข้าพเจ้าจึงจะเขียนข้อเขียนความทรงจำของข้าพเจ้าเองและของเพื่อนสมาชิกวงดนตรีหนุ่มน้อยไว้เป็นที่ระลึกถึงท่านผู้ตายอีกส่วนหนึ่ง เมื่อได้ทราบข่าวการถึงอนิจกรรมของคุณวิเชียรนั้น เราทุกคนต่างมีความเสียดายอาลัยรักอยู่ทั่วกัน

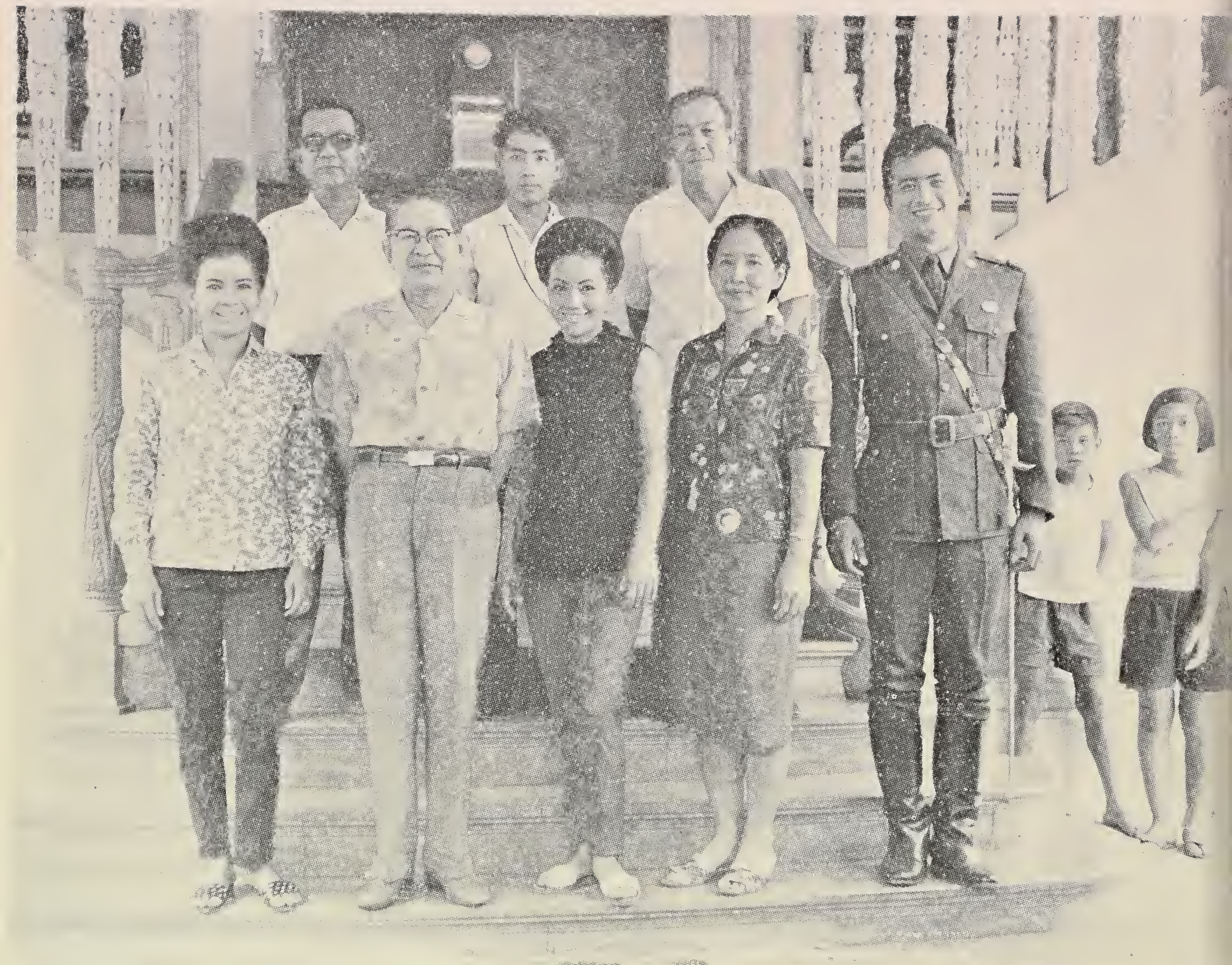
คุณวิเชียรรู้จักกับข้าพเจ้ามาก่อนระหว่างที่เรายังรับราชการ แต่โดยที่เรารับราชการอยู่ต่างกระทรวงและอายุอานามคนละรุ่น ความรู้จักจึงเป็นเพียงผิวเผิน เรามาชอบกันมากเมื่อข้าพเจ้าออกจากราชการมาเป็นตัวของข้าพเจ้าเอง และคุณวิเชียรก็มีอายุครบเกษียณตามออกมาเป็นอธิบดีอยู่กับบ้าน ต่างชอบการเล่นดนตรีเป็นทุนอยู่ กาลต่อมาก็ได้เป็นสื่อชักนำให้เราได้พบปะกันสม่ำเสมอในวงดนตรี เมื่อมีการซ้อมก็ได้ผลัดเปลี่ยนเวียนสถานที่พบปะวิสาสะกันเป็นประจำ

วงดนตรีหนุ่มน้อย มีประสพการณ์เบื้องหลังสืบมากว่า ๑๐ ปีแล้ว เดิมทีสมาชิกชั้นนำของเราหลายท่านได้ริเริ่มเข้าพบท่านนายกรัฐมนตรีสมัยนั้นเพื่อขอให้ท่านรับอุปการะสนับสนุนส่งเสริมดนตรีไทย อันมีความไพเราะเป็นศิลปวัฒนธรรมดั้งเดิมของไทยเพื่อรักษาไว้ให้คงอยู่คู่ชาติไทย ก็ได้รับความกรุณาจากหัวหน้ารัฐบาล อันเป็นที่มาของการตั้งคันธรรวพศาลาต่อมาจนทุกวันนี้

ในวันซ้อมครั้งแรก ๆ คุณวิเชียรได้จัดให้มีขึ้นที่บ้านของคุณวิเชียร ที่ตำบลคลองเตย กรุงเทพมหานคร มีเพื่อน ๆ นักดนตรีฝีมือเอกรุ่นเก่า ๆ หลายท่านไปฝึกซ้อมนำวง เช่น ดร. อุทิศ นาคสวัสดิ์ คุณฉันทิชญ์ กระแสสินธุ์ และ คุณสุวิทย์ บวรวัฒนา ข้าพเจ้าก็ได้ถูกเชิญให้ไปร่วมวงด้วยเพราะท่านเหล่านั้นทราบว่าข้าพเจ้าก็ชอบดนตรี อย่างน้อยก็สีซอตีขิมเข้าวงได้ เราซ้อมกันอยู่พักหนึ่งก็นำวงออกแสดงทางโทรภาพได้ในนามวงดนตรีสมัครเล่นล้วนเป็นข้าราชการบำนาญเป็นส่วนใหญ่ ในครั้งแรกข้าพเจ้ามิได้ไปร่วมวงออกโทรทัศน์ แต่ในครั้งหลัง ๆ ก็ไปปรากฏตัวด้วย ๒ – ๓ คราว คุณวิเชียรได้ร่วมวงตั้งแต่ต้น ต่อมาสมาชิกได้อุปโลกให้ข้าพเจ้าเป็นหัวหน้าจัดรวบรวมสมาชิกตั้งเป็นวง

วงดนตรีคณะหนุ่มน้อย ในรายการคันธรรพศาลาทางสถานีโทรทัศน์ ช่อง ๔
เมื่อ ๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๖

เมื่อวันให้ยืมบ้านถ่ายภาพยนตร์ เรื่องสาวเครือฟ้า

ดนตรีคณะหนุ่มน้อยขึ้น ก็ได้มีการซ้อมเป็นประจำที่บ้านข้าพเจ้าบ้างบ้านสมาชิกบ้าง และได้มีการซ้อมนำวงไปแสดงให้ชุมนุมผู้สูงอายุฟัง ณ โรงพยาบาลประสาทเป็นประจำทุก ๓ เดือน โดยคำขอร้องของนายแพทย์ประสพ รัตนากร คุณวิเชียรสีซอไวโอลิน สีได้ไพเราะฝีมือดีชูโรงผู้หนึ่งของวงดนตรีหนุ่มน้อย

เราทุกคนมีความเสียดายยิ่งนักในความด่วนจากไปของคุณวิเชียร เธอเป็นที่รักเคารพของสมาชิกทุกคน มีอัธยาศัยโอบอ้อมอารีวางตนเสมอต้นเสมอปลาย ไม่ถือตัว เราทุกคนยังจำได้ว่าในวันซ้อมใหญ่ก่อนไปออกโรงแสดงโทรทัศน์นั้น คุณหญิงของคุณวิเชียรได้เลี้ยงอาหารแก่พวกเรา เรายังหาลืมฝีมือรสอาหารอันโอชะนั้นไม่

เดชะกุศลผลบุญที่บรรดาญาติมิตรได้บำเพ็ญสนองเป็นเปตพลีแด่ผู้ตายด้วยความกตัญญูกตเวทีจงเป็นผลดลบันดาลให้วิญญาณคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา สถิตเสถียรบนสวรรค์ด้วยความเกษมสุขสนุกสบายด้วยเสียงบรรเลงอันรื่นรมย์ของเทพดนตรีบนชั้นฟ้าชั่วกาลนิรันดร์ เทอญ.

(พระยามไหสวรรย์)
อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงพาณิชย์
อดีตรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงการคลัง

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม ๒๕๑๖

อาลัย

คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา

ผมคุ้นเคยกับคุณวิเชียรนานพอสมควร เพื่อน ๆ ทราบดีว่า คุณวิเชียรเป็นสุภาพบุรุษที่น่ารักน่าคบค้าสมาคม เธอเป็นบุคคลที่มีนิสัยซื่อสัตย์สุจริต ใจบริสุทธิ์ มีสัจจธรรม สุจริตธรรม เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมอันสูง ไม่เคยนำเอาความเดือดร้อนใจให้บรรดาเพื่อนฝูง เธอมาจากตระกูลสูงได้รับการอบรมมาแล้วเป็นอย่างดี ในหน้าที่ราชการก็ได้รักษามารยาทระเบียบวินัยดี สอดส่องผู้ที่อยู่ใกล้ชิดผู้ใหญ่ผู้น้อย หากมีทุกข์มีร้อนก็ให้คำแนะนำช่วยเหลือในทางที่ดีที่ชอบ ให้ความเป็นธรรมแก่ทุกฝ่าย ทำตนเป็นที่ไว้วางใจของท่านผู้ใหญ่ในกรมและกระทรวงที่ร่วมงานกันอยู่ ผมได้เคยร่วมงานกับคุณวิเชียรมาหลายขวบปี รู้สึกประทับใจในกิจกรรมต่าง ๆ แม้ในระหว่างนอกเวลาราชการได้สร้างการประสานงานความสามัคคีให้แก่หมู่คณะ

ในที่สุดนี้ ขอสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสากลโลกดลบันดาลให้วิญญาณของคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ประสบความสุขในสัมปรายภพ ตามควรแก่คติวิสัยทุกประการ.

(พระช่วงเกษตรศิลปการ)
อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตราธิการ

คำไว้อาลัย

คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา

อดีตอธิบดีกรมป่าไม้

ด้วยเจ้าภาพได้ขอให้ข้าพเจ้าเขียนคำไว้อาลัย คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เพื่อพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ซึ่งข้าพเจ้ามีความเต็มใจและยินดีที่จะเขียน เพราะคุณวิเชียรเป็นผู้ที่ข้าพเจ้าคุ้นเคยและรักใคร่ ทั้งได้เคยร่วมราชการด้วยกันในกระทรวงเกษตรมาเป็นเวลานานหลายปี

คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้เข้ารับราชการในสำนักงานปลัดกระทรวงเกษตราธิการ ตั้งแต่เป็นข้าราชการชั้นผู้น้อย และด้วยความอุตสาหะวิริยะ จึงได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นเป็นลำดับ เมื่อทางราชการได้ย้ายข้าพเจ้าจากตำแหน่งอธิบดีกรมสหกรณ์ ซึ่งอยู่ในสังกัดกระทรวงเกษตราธิการ ให้มาดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงเกษตราธิการ เมื่อวันที่ ๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๕ แทนหม่อมหลวง เดช สนิทวงศ์ ซึ่งได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงการเศรษฐกิจ และดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงการเศรษฐกิจด้วย ในขณะนั้น คุณวิเชียรมีตำแหน่งเป็นผู้รักษาการในตำแหน่งหัวหน้ากองกลาง และเมื่อวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๕ ก็ได้ดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองกลาง ต่อมาเมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๓ ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นผู้ช่วยปลัดกระทรวงเกษตราธิการ แล้วต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นรองปลัดกระทรวงเกษตร ซึ่งเป็นข้าราชการพลเรือนสามัญชั้นพิเศษ เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ.๒๔๙๖ (กระทรวงเกษตราธิการได้เปลี่ยนนามเป็นกระทรวงเกษตร เมื่อวันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ.๒๔๙๕) ทั้งนี้ คุณวิเชียรจึงทำงานใกล้ชิดและติดต่อกับข้าพเจ้า ในระหว่างที่ข้าพเจ้าไปประชุมในต่างประเทศหรือไปตรวจราชการในต่างจังหวัด คุณวิเชียรก็ได้ปฏิบัติราชการแทนข้าพเจ้า จึงได้มีความคุ้นเคยสนิทสนมและไว้วางใจซึ่งกันและกันยิ่งขึ้นเป็นลำดับ

ต่อมาเมื่อวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๐๑ ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ข้าพเจ้าเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสหกรณ์ ในคณะรัฐบาลชุดที่ ๒๘ อันมีพลโท (ยศในขณะนั้น ปัจจุบันจอมพล) ถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรี ข้าพเจ้าจึงได้ไปรับราชการในกระทรวงสหกรณ์ ซึ่งมีที่ว่าการกระทรวง อยู่ที่ถนนราชดำเนินกลาง ซึ่งอยู่ใกล้ ๆ กับกระทรวงเกษตร ฉะนั้น ข้าพเจ้าและคุณวิเชียร

จึงยังคงมีโอกาสพบปะซึ่งกันและกันอยู่เนือง ๆ ส่วนตำแหน่งปลัดกระทรวงเกษตรนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้ ขุนวิจิตรพาหนะการ (ใหญ่ วิจิตรพาหนะการ) อธิบดีกรมปศุสัตว์ ดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงเกษตรแทนข้าพเจ้า

ต่อมาเมื่อวันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๓ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา รองปลัดกระทรวงเกษตร ไปดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมป่าไม้ ซึ่งเป็นกรมใหญ่ในสังกัดกระทรวงเกษตร และได้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมป่าไม้ตลอดมาจนถึงวันที่ ๓๐ กันยายน พ.ศ. ๒๕๐๗ แล้วได้พ้นจากราชการเพื่อรับบำเหน็จบำนาญ เหตุสูงอายุ ตั้งแต่วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๐๗ ซึ่งในเวลานั้นข้าพเจ้าเพิ่งมาดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตร เมื่อวันที่ ๙ กันยายน พ.ศ. ๒๕๐๗

คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เป็นผู้มีคุณสมบัติและอุปนิสัยอันดีงาม มีความประพฤติเรียบร้อย และมีความซื่อสัตย์สุจริต มีความขยันขันแข็งและเอาใจใส่ต่อหน้าที่ราชการเป็นอย่างดี จึงเป็นที่รักใคร่ เชื่อถือและไว้วางใจของผู้บังคับบัญชา คุณวิเชียรเป็นผู้มีอัธยาศัยดีและเป็นกันเอง ทั้งมีความโอบอ้อมอารีเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ จึงเป็นที่รักใคร่และชอบพอของเพื่อนข้าราชการและญาติมิตร ทั้งผู้ที่รู้จักคุ้นเคย

คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เป็นผู้มีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา และได้เคยอุปสมบทที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามหนึ่งพรรษา เป็นผู้มีน้ำใจชอบบำเพ็ญการกุศลและช่วยเหลือในงานสาธารณประโยชน์

ด้วยคุณงามความดีที่คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้ปฏิบัติหน้าที่ราชการ และมีจิตใจเป็นกุศลประกอบกับประพฤติตนอยู่ในสัมมาจารีตลอดมา จึงได้มีความเจริญทั้งในทางส่วนตัวและตำแหน่งหน้าที่ราชการสูงขึ้นเป็นลำดับ ตั้งแต่ตำแหน่งเสมียนพนักงานจนถึงตำแหน่งอธิบดีกรม ซึ่งนับว่าหาได้ยาก และเป็นตัวอย่างที่ดีแก่ข้าราชการและบุคคลทั่วไป

คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา นอกจากได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ประถมาภรณ์ช้างเผือก และมหาวชิรมงกุฎแล้ว ยังได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้า เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๗ อันนับว่าเป็นเกียรติอย่างสูง เพราะเป็นตราสืบตระกูล และเมื่อคุณวิเชียรได้ถึงแก่อนิจกรรมไปแล้วต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตติยจุลจอมเกล้า สืบตระกูลนายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา แก่ร้อยโท เอราวัต กุญชร ณ อยุธยา ซึ่งเป็นบุตรชายคนเดียว ในพระราชพิธีฉัตรมงคล พ.ศ. ๒๕๑๕ ทั้งนี้นับว่าเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างสูง

เป็นคู่เคียงพระราชยานขบวนพยุหยาตราทางสถลมารค
ในพระราชพิธีเสด็จเลียบพระนคร ๗ ธันวาคม ๒๕๐๖

ก่อนเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในวันเฉลิมพระชนมพรรษา

พ.ศ. ๒๕๑๑

คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา โดยปกติเป็นคนมีสุขภาพดีและมีนิสัยสนุกสนานร่าเริง เมื่อข้าพเจ้าได้ทราบข่าวว่าคุณวิเชียรได้ถึงแก่อนิจกรรม เมื่อวันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๓ จึงรู้สึกตกใจและเศร้าสลดใจมาก ข้าพเจ้าและภริยาได้ไปในงานสวดพระอภิธรรมและงานบำเพ็ญกุศลสัตตมวาร และขอถือโอกาสนี้แสดงความไว้อาลัยในวาระสุดท้ายนี้

อันชีวิตมนุษย์เรานี้ เป็นอนิจจัง ไม่มีผู้ใดจะหลีกพ้นความตายไปได้เลย บุคคลผู้ได้บำเพ็ญคุณงามความดีไว้แล้วขณะยังมีชีวิตอยู่ แม้ว่าร่างกายจะแตกดับไปตามธรรมดาของสังขาร แต่ชื่อเสียงและเกียรติคุณจะคงอยู่ตลอดไป สมดังพระพุทธภาษิตที่ว่า

รูปํ ชีรติ มจฺจานํ นามโคตฺตํ น ชีรติ

ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายย่อมแตกดับย่อยยับไป แต่ชื่อเสียงและวงศ์สกุลยังคงยั่งยืนอยู่หาสูญสิ้นไม่

ขออานุภาพคุณพระศรีรัตนตรัยและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย กับทั้งอานิสงส์แห่งบุญกุศล และคุณงามความดีที่คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้บำเพ็ญไว้ และบุญกุศลที่ภริยา บุตร และญาติมิตรได้บำเพ็ญอุทิศให้ จงเป็นพลวปัจจัยให้ดวงวิญญาณของคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้ประสบสุคติและความสงบสุขในสัมปรายภพตลอดไป เทอญ.

พระประกาศสหกรณ์
อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตร

๑๙๐ ซอยวิจิตรวรสาสน์ ๒ ถนนเจริญนคร
สำเหร่ ธนบุรี กรุงเทพมหานคร
วันที่ ๙ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๖

อาลัยคุณอาวิเชียร

การถึงแก่อนิจกรรมของคุณอาวิเชียร ผู้ซึ่งข้าพเจ้ารักและเคารพเป็นเหตุการณ์ที่สะเทือนใจข้าพเจ้าอย่างยิ่ง ข้าพเจ้ารู้จักคุณอาวิเชียรมานานกว่า ๓๐ ปี ท่านมีอัธยาศัยที่น่ารักหลายอย่าง ซึ่งจูงใจให้ท่านกับข้าพเจ้ามีความสนิทสนมต่อกันเป็นพิเศษ ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงอาจพูดได้อย่างเต็มปากว่า คุณอาวิเชียรสมควรเป็นบุคคลตัวอย่างผู้หนึ่ง ท่านเกิดมาในตระกูลที่มีเกียรติ มีชีวิตที่เต็มไปด้วยความสุขเรื่อยมาตั้งแต่หนุ่ม ท่านมีความอุตสาหะวิริยะภาพอย่างน่าชมเชย ได้สร้างตนเองขึ้นมาจากตำแหน่งเสมียนจนได้เป็นถึงรองปลัดกระทรวงและอธิบดี ท่านปฏิบัติราชการด้วยความซื่อสัตย์สุจริตและกล้าหาญเสมอมา ในด้านส่วนตัวคุณอาวิเชียรมีนิสัยโอบอ้อมอารี เป็นที่รักของบุคคลทั้งปวงที่คุ้นเคยกับท่าน

ข้าพเจ้าเสียใจอย่างสุดซึ้งเมื่อข้าพเจ้าพบท่านครั้งสุดท้ายในสภาพที่ท่านไม่รู้สึกตัวเสียแล้ว และกำลังจะจากไป ข้าพเจ้าไม่สามารถจะช่วยอะไรได้มากให้สมกับความรักและความสนิทสนมซึ่งมีอยู่ต่อกัน

ขอให้วิญญาณของคุณอาวิเชียรจงสถิตอยู่ด้วยความสุขทุกประการ ในสัมปรายภพนั้นเทอญ.

อรุณ เนตรศิริ

(ศาสตราจารย์ นายแพทย์ อรุณ เนตรศิริ)

ถ่ายร่วมกับจอมพล ถนอม กิตติขจร และคณะ ที่น้ำตกลานสาง
จังหวัดตาก เมื่อ ๓ พฤศจิกายน ๒๕๐๕

นายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา และคณะ ในพิธีสมโภช ศาลเจ้าพ่อเขาใหญ่
จังหวัดนครราชสีมา

ไว้อาลัย วิเชียร กุญชร ณ อยุธยา

ผมรู้จักชอบพอกับวิเชียรตั้งแต่เด็ก โดยเหตุที่วิเชียรเป็นน้องชายคนเดียวของคุณหญิงเชย กฤตราชทรงสวัสดิ์ ซึ่งเคยเป็นครูโรงเรียนราชินีขณะที่ผมเป็นนักเรียนเล็ก ๆ อยู่ที่นั่น และวิเชียรยังเป็นบุตรชายคนเดียวของเจ้าคุณอาทร ฯ ซึ่งเวลานั้นผมรู้สึกว่าท่านรักและตามใจวิเชียรมากกว่าพ่อตามใจผม ครั้นเมื่อเราเติบโตเป็นหนุ่มเราก็เล่นด้วยกันและเที่ยวด้วยกันโดยอาศัยรถเพี้ยตของวิเชียร ผมจำได้ว่าวิเชียรเป็นคนที่ขับรถเก่งมาก ที่ผมว่าเก่งก็เพราะวิเชียรชอบแสดงการขับที่เฉี่ยวหน้าตำรวจอย่างใกล้ชิดที่สุดแทบจะทับเท้าตำรวจ จนตำรวจต้องถอยหลังและมองตามอย่างหมั่นไส้ น่าจะจับเหลือเกิน แต่วิเชียรก็ไม่โดนจับสักที

ครั้นต่อมาเมื่อวิเชียรเข้ารับราชการในกรมเกษตร ฯ สมัยก่อน ก็ได้ทราบว่าวิเชียรเป็นคนที่ผู้ใหญ่ชั้นอธิบดีและเจ้ากรมกรุณารักใคร่เสมอเพื่อนเกลอ ผมเข้าใจว่าเป็นเพราะวิเชียรเป็นคนมีมนุษยสัมพันธ์ดีมาก ไม่เพียงแต่เพื่อน ๆ ขนาดเดียวกันจะสนิทสนมรักใคร่ แม้ผู้ที่เป็นผู้ใหญ่กว่าก็สามารถคบเป็นเพื่อนได้ ทั้งนี้ คงเป็นเพราะความมีเชื้อสกุลดี เป็นคนมีสัมมาคารวะและรู้จักผ่อนหนักผ่อนเบานั่นเอง

ถึงแม้วิเชียรจะไม่ได้ร่ำเรียนมาสูงแต่เริ่มแรกก็ตาม แต่เป็นผู้มีสติปัญญาดี ประกอบกับมีปฏิภาณดีเป็นพิเศษ จึงปรากฏว่างานในราชการของวิเชียรเจริญรุ่งเรืองเป็นลำดับ ตั้งแต่เริ่มต้นเข้าทำราชการในกระทรวงเกษตร ฯ จนถึงเกษียณอายุ ดีเสียยิ่งกว่าผู้ที่ได้ร่ำเรียนมาจนได้ปริญญา เช่นผมซึ่งเป็นคนรุ่นเดียวกัน เป็นต้น

ตลอดเวลาที่วิเชียรรับราชการอันยาวนานในกระทรวงเกษตร ฯ นั้น ผมยังไม่เคยได้ยินว่าใครเป็นอริหรือติเตียนวิเชียรอย่างจริงจังเลย ผมได้ยินแต่คนชมเชยสรรเสริญว่าเป็นคนที่มีปฏิภาณดีที่จะพิจารณาว่าอะไรควรและอะไรไม่ควรทำ เช่น เมื่อเป็นอธิบดีกรมป่าไม้ ผมก็รู้สึกว่าวิเชียรเป็นคนที่รู้จักใช้คนให้ช่วยตน และมีความสามารถในการวินิจฉัยปัญหาเพื่อหลีกเลี่ยงอันตรายได้เก่งมาก ในที่สุดวิเชียรก็ได้จบชีวิตการเป็นข้าราชการอย่างผู้มีเกียรติงดงามที่สุดคนหนึ่งของกระทรวงเกษตร ฯ

บัดนี้ วิเชียรได้จากไปแล้วอย่างไม่มีวันกลับ ผมในฐานะที่เป็นเพื่อนเก่าแก่คนหนึ่งจึงหวังว่ากรรมดีที่วิเชียรได้ทำไว้ตลอดชีวิต จะสนองให้วิเชียรไปสู่ภูมิอันเป็นสุข เป็นความภาคภูมิใจของลูกหลานตลอดไป.

เริ่ม บูรณฤกษ์

อาลัย คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา

ข้าพเจ้าได้รู้จักคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๗๘ เมื่อข้าพเจ้าเข้ารับราชการเป็นข้าราชการชั้นผู้น้อยในกองกลาง สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตราธิการ ขณะนั้นคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา รับราชการในตำแหน่งประจำแผนกสารบรรณกรมเกษตร แต่ทางสำนักงานปลัดกระทรวงเกษตราธิการ ได้ขอยืมตัวมาช่วยราชการและให้ทำหน้าที่เลขานุการของ ฯพณฯ คุณหลวงเดชสหกรณ์ ซึ่งดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงเกษตราธิการในขณะนั้น (ปัจจุบัน ฯพณฯ ใช้ชื่อและนามสกุลเดิม ม.ล. เดช สนิทวงศ์ ตำแหน่งองคมนตรี) ในปี พ.ศ. ๒๔๗๙ คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้โอนจากกรมเกษตรมาดำรงตำแหน่งประจำแผนกโต้ตอบ กองกลาง สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตราธิการ ต่อมาก็ได้เลื่อนชั้นและตำแหน่งสูงขึ้นตามลำดับ เนื่องจากข้าพเจ้ารับราชการอยู่ในแผนกเดียวกันกับคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เมื่อคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้เลื่อนชั้นและตำแหน่งสูงขึ้น ข้าพเจ้าก็ได้เลื่อนชั้นเลื่อนตำแหน่งแทนตลอดมา ในปี พ.ศ. ๒๔๙๓ คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นผู้ช่วยปลัดกระทรวงเกษตราธิการ ข้าพเจ้าก็ได้เลื่อนเป็นข้าราชการชั้นเอก และดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองกลางแทน ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๙๖ คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้เลื่อนขึ้นเป็นข้าราชการชั้นพิเศษ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรองปลัดกระทรวงเกษตร ก็ได้ร่วมงานกันมาด้วยดีโดยตลอด ต่อมาเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๔๙๙ ข้าพเจ้าได้โอนไปรับราชการทางกรมกสิกรรม ได้เลื่อนเป็นข้าราชการชั้นพิเศษ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรองอธิบดีกรมกสิกรรม การปฏิบัติราชการก็ยังต้องติดต่อกันอยู่เสมอ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๓ คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้โอนไปรับราชการทางกรมป่าไม้ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมป่าไม้ตลอดมาจนครบเกษียณอายุ และได้พ้นจากหน้าที่ราชการไปตั้งแต่วันที่ ๑ ตุลาคม ๒๕๐๗ อีก ๒ ปีต่อมา ข้าพเจ้าจึงได้โอนจากกรมกสิกรรมกลับมารับราชการในสำนักงานปลัดกระทรวงเกษตร

การที่กระทรวงเกษตรได้เสนอให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ไปดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมป่าไม้ ซึ่งเป็นตำแหน่งที่สำคัญและมีความรับผิดชอบมากนั้น ข้าพเจ้าเข้าใจว่าผู้บังคับบัญชาคงจะได้พิจารณาเห็นคุณงามความดีของคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ที่ได้รับราชการในสังกัดกระทรวงเกษตรมาเป็นเวลาช้านาน มีประสบการณ์ในการทำงานและมีความซื่อสัตย์

สุจริตในหน้าที่ราชการ เมื่อดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมป่าไม้ก็ได้รับคำชมเชยจากข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาว่า คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เป็นผู้ที่สนใจ เอาใจใส่ต่อหน้าที่ราชการ หมั่นออกไปราชการท้องที่ ตรวจตราและจับกุมผู้ลักลอบตัดไม้ทำลายป่าอยู่เป็นประจำ

ในฐานะที่ข้าพเจ้าเคยเป็นผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา จึงมีความสนิทสนมคุ้นเคยกับคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา มาก แม้เมื่อข้าพเจ้าได้โอนไปรับราชการทางกรมกสิกรรม และคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้โอนไปรับราชการทางกรมป่าไม้ และภายหลังได้ออกจากราชการเพราะครบเกษียณอายุแล้วก็ตามก็ยังได้พบปะติดต่อและเยี่ยมเยียนกันอยู่เสมอตลอดมา

เนื่องจากคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้เข้ารับราชการตั้งแต่เป็นข้าราชการชั้นผู้น้อยได้เลื่อนชั้นเลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นเป็นลำดับจนถึงตำแหน่งอธิบดี ซึ่งเป็นตำแหน่งสูงสุดในส่วนราชการระดับกรม ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มหาวชิรมงกุฎ ประถมาภรณ์ช้างเผือก และทุติยจุลจอมเกล้า อันเป็นเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูง มีข้าราชการได้รับพระราชทานจำนวนไม่มากนัก จึงนับว่าคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เป็นผู้มีบุญคนหนึ่ง ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้ประกอบกรรมดีมาแต่ชาติปางก่อน ในชาตินี้คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา จึงได้มาเกิดในตระกูลที่ดีและได้ประกอบกรรมดีตลอดมา มีความเจริญก้าวหน้าทั้งในทางส่วนตัวและราชการ จนได้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมป่าไม้ โดยปกติคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เป็นผู้มีอารมณ์เย็น สนุกสนาน ร่าเริง เป็นผู้ที่มีคุณธรรมสูง มีความเมตตา กรุณา ช่วยเหลือเอื้อเฟื้อเกื้อกูลผู้ใต้บังคับบัญชา ปกครองผู้ใต้บังคับบัญชาด้วยความเห็นอกเห็นใจและเป็นธรรม จึงเป็นที่รักใคร่ของผู้ใต้บังคับบัญชา และเพื่อนฝูงโดยทั่วไป ทั้งเป็นผู้ที่ได้รับความไว้วางใจจากผู้บังคับบัญชา ในระหว่างที่มีชีวิตอยู่ก็ได้ประกอบแต่คุณงามความดีมีความซื่อสัตย์สุจริตในหน้าที่ราชการ ข้าพเจ้าขออาราธนาคุณพระศรีรัตนตรัยจงดลบันดาลให้ผลแห่งความดีทั้งหลายที่คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้บำเพ็ญมาแล้วแต่ภพก่อนและได้กระทำต่อเนื่องมาในภพนี้ จงตอบสนองและเป็นพลังส่งให้ดวงวิญญาณของคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้ไปสู่สุคติในสัมปรายภพโน้นเทอญ.

(นายเกษม สัตยมานะ)

ผู้ตรวจราชการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์

นายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา อุปสมบท
ณ วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม พ.ศ. ๒๔๖๗

(จากซ้าย) นายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา น.ส. เกื้อ หุตะสิงห์ นายวิชิต กุญชร ณ อยุธยา

ไว้อาลัย

คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ ข้าพเจ้าได้เข้าสอบเพื่อเข้ารับราชการในสำนักงานปลัดกระทรวงเกษตราธิการ คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เป็นกรรมการผู้หนึ่งในจำนวนกรรมการไม่น้อยกว่า ๕ ท่าน ที่ได้ร่วมทำการสอบสัมภาษณ์ข้าพเจ้าหลังจากเสร็จการสอบข้อเขียนแล้ว ในวันสอบสัมภาษณ์นั้นเอง นับเป็นครั้งแรกและวันแรกที่ข้าพเจ้าได้มีโอกาสได้รู้จักคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ตามความสังเกตของข้าพเจ้าในครั้งนั้น รู้สึกว่าคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ท่านมีบุคคลิกลักษณะดีกระฉับกระเฉง ดูท่านมีความสุขและเบิกบาน กอปรด้วยความเมตตากรุณา และท่านมีอารมณ์ขันอยู่มาก เป็นต้นว่า กรรมการผู้หนึ่งถามข้าพเจ้ามีความว่า เคยเลี้ยงไก่บ้างหรือเปล่า เขาว่ากันว่าเมื่อไก่เป็นโรคท้องร่วง เราเอาเปลวหมูให้กินไก่ก็จะหายจากโรคท้องร่วง จริงหรือไม่ คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้พึ่งคำถามนี้ท่านคงขบขัน และได้หัวเราะเป็นการใหญ่ ข้าพเจ้านึกเห็นภาพที่ท่านหัวเราะทำให้ระลึกถึงความหลังซึ่งผ่านพ้นมาแล้ว ๓๐ ปี แต่ดูคล้าย ๆ กับว่าเป็นเหตุการณ์เมื่อไม่นานมานี้เอง เวลาช่างผ่านไปรวดเร็วเหลือเกิน

ข้าพเจ้าเริ่มเข้ารับราชการเป็นประจำแผนกในกองกลาง สำนักงานปลัดกระทรวงเกษตราธิการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๕ หลังจากสอบเสร็จแล้วไม่นานนัก ในเวลานั้นคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองกลาง และท่านเป็นผู้บังคับบัญชา หน้าที่ราชการของข้าพเจ้าจำเป็นต้องใกล้ชิดกับท่านจึงเริ่มคุ้นเคยกับท่านทีละน้อยตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมาตลอดระยะเวลาไม่น้อยกว่า ๒๐ ปี ตั้งแต่ท่านดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองจนท่านมีตำแหน่งสูงขึ้นเป็นผู้ช่วยปลัดกระทรวง และรองปลัดกระทรวงตามลำดับ แม้ในภายหลังเมื่อท่านไปดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมป่าไม้แล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างท่านกับข้าพเจ้ารวมทั้งครอบครัวก็ยังคงมีอยู่เช่นเดิม

ตามความสังเกตของข้าพเจ้าตั้งแต่เริ่มรู้จักท่านและต่อมาตลอดระยะเวลาดังกล่าวแล้ว ท่านเป็นผู้บังคับบัญชาที่สนใจสังเกตการทำงานของผู้ใต้บังคับบัญชา ให้ความเป็นกันเองและโอภาปราศรัย ทำให้ผู้ใต้บังคับบัญชากล้าพูด กล้าทำ และกล้าเสนอความเห็น และท่านก็รับฟังด้วยดี ท่านกล้ารับผิดชอบท่านมีความเที่ยงธรรม ซื่อสัตย์สุจริตมีเมตตากรุณา และโอบอ้อมอารี ท่านเห็นความดีของผู้ที่ทำความดีและให้ความสนับสนุนทุกวิถีทาง คุณธรรมเหล่านี้ให้ความอบอุ่นแก่ผู้ใต้บังคับบัญชาเป็นอย่างยิ่ง และเป็นที่รักใคร่นับถือของผู้บังคับบัญชาและผู้ใต้บังคัญบัญชา ข้าพเจ้าได้ใกล้ชิดและไปราชการต่างจังหวัด

กับท่านบ่อยครั้ง จึงกล่าวได้อย่างเต็มปากเต็มคำว่า คุณธรรมต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้วมีประจำตัวท่านอยู่เป็นนิจ ท่านถือความซื่อสัตย์สุจริตเป็นชีวิตจิตใจ ครั้งหนึ่งท่านสนทนากับข้าพเจ้าว่า ท่านดำริจะปลูกสร้างบ้าน แต่มาประจวบเหมาะกับเวลาที่ท่านได้รับแต่งตั้งให้เป็นประธานกรรมการตรวจการก่อสร้างตึกที่ทำการกระทรวงอยู่ ท่านจึงระงับความดำริที่จะปลูกสร้างบ้าน เพราะเกรงว่าจะเกิดเป็นข้อครหาในทางที่ไม่ดีไม่งามขึ้นได้ ถึงแม้ว่าท่านจะมีเมตตากรุณาและมีอุปนิสัยละมุนละไม แต่ในเรื่องความเด็ดขาดท่านก็มีอยู่เพื่อรักษาระเบียบวินัย ครั้งหนึ่งในการไปราชการสอบสวนที่ต่างจังหวัดซึ่งข้าพเจ้าได้ร่วมไปด้วย จากผลการสอบสวนมีความจำเป็นต้องสั่งเลิกจ้างเจ้าหน้าที่ผู้หนึ่ง ท่านก็ให้ดำเนินการทันที คือ ออกคำสั่งให้เลิกจ้างกันที่จังหวัดนั้นเอง แต่เมื่อเจ้าหน้าที่ผู้นั้นโอดครวญถึงเรื่องความยากจน ท่านก็ได้จ่ายเงินส่วนตัวให้ไป ๑๐๐ บาท เงินจำนวนนี้มิใช่น้อยในสมัยนั้น แม้ว่าท่านจะมีความเด็ดขาดแต่ก็ยังแฝงไว้ซึ่งความเมตตากรุณา ผู้ร่วมในคณะหลายท่านกล่าวว่า เจ้าหน้าที่ผู้นั้นอาจแกล้งบีบน้ำตาหลอกท่านก็ได้ ท่านหัวเราะและตอบว่า ช่างเขาเถอะ ถึงอย่างไรก็ยังได้ชื่อว่าได้ช่วยเขา

ด้วยคุณธรรมประจำตัวของท่านดังได้กล่าวมาแล้ว ท่านจึงเป็นผู้ที่มีชื่อเสียงดีทั้งในวงราชการและในสังคมทั่วไป ในสมัยที่มีกรมตรวจราชการแผ่นดิน ท่านได้มีส่วนช่วยราชการของกรมนี้เป็นราชการพิเศษ และต่อมาเมื่อได้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการปฏิบัติราชการตามมติประชาชน ซึ่งเรียกชื่อย่อว่า ก.ป.ช. ข้าพเจ้าจำได้ว่า ท่านก็เป็นผู้หนึ่งที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรรมการ ก.ป.ช. ด้วย กรรมการคณะนี้มีความสำคัญมากในสมัยนั้น จึงเป็นการแสดงว่าท่านได้รับความยกย่องได้รับความนับถือและได้รับความไว้วางใจในวงราชการ เป็นเกียรติประวัติที่สำคัญส่วนหนึ่งในชีวิตราชการของท่าน

ข้าพเจ้ารักและเคารพนับถือคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา มีทุกข์สุขอย่างไรท่านและข้าพเจ้าเคยเล่าสู่กันฟัง เมื่อท่านมาจากไปจึงมีความอาลัย ขอให้กุศลผลบุญทั้งหลายที่คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้บำเพ็ญไว้แล้วในภพนี้ รวมทั้งกุศลผลบุญที่คุณหญิง พิมะลา กุญชร ณ อยุธยา และบุตร ตลอดจนบรรดาญาติมิตร ได้บำเพ็ญอุทิศให้แก่ท่าน จงเป็นพลวปัจจัยให้วิญญาณของคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ไปสู่สุคติ และความสงบสุขในสัมปรายภพด้วย เทอญ.

(นายอรุณ พุ่มหิรัญ)

รองปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์

แด่คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา

ข้าพเจ้าได้มีโอกาสรู้จักคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เป็นครั้งแรกขณะที่คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ดำรงตำแหน่งรองปลัดกระทรวงเกษตร และข้าพเจ้าดำรงตำแหน่งป่าไม้เขตลำปาง เมื่อประมาณปี ๒๔๙๗ และตั้งแต่นั้นมาก็มิได้พบกันอีกจนกระทั่งมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา มาดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมป่าไม้ เมื่อปลายปี ๒๕๐๓ อันเป็นระยะเวลาที่ข้าพเจ้าได้ย้ายมาดำรงตำแหน่งป่าไม้เขตนครสวรรค์ และรักษาการในตำแหน่งหัวหน้ากองด่านป่าไม้ปากน้ำโพ ข้าพเจ้าจำได้ว่าในปี ๒๕๐๔ ข้าพเจ้าได้มีโอกาสใกล้ชิดกันกับท่านนั้น เนื่องมาจากเมื่อใดที่คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ไปตรวจราชการภาคเหนือ หากข้าพเจ้ามีเวลาว่างพอก็ได้ขออนุญาตติดตามไปด้วย เพื่อผลงานเกี่ยวกับด่านป่าไม้ปากน้ำโพ ซึ่งมีปัญหาเกี่ยวข้องอยู่กับบรรดาท่านป่าไม้เขตและป่าไม้จังหวัดทางภาคเหนืออยู่เป็นประจำ จากการที่ได้รับอนุญาตให้ติดตามไปราชการนี้ทำให้ข้าพเจ้าได้ประโยชน์มากในการพิจารณาปรับปรุงงานของด่านป่าไม้ปากน้ำโพให้ดียิ่งขึ้น

ต่อมาในปี ๒๕๐๕ ข้าพเจ้าได้รับการแต่งตั้งให้มาดำรงตำแหน่งรองอธิบดีกรมป่าไม้ จึงได้มีโอกาสปฏิบัติราชการโดยใกล้ชิดกับคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา จนถึงวันที่ ๓๐ กันยายน ๒๕๐๗ อันเป็นวันที่คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ต้องพ้นจากราชการเหตุสูงอายุ เมื่อได้พิจารณาดูระยะเวลาแล้วจะเห็นได้ว่าคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา และข้าพเจ้าได้มีโอกาสรู้จักกัน รับราชการร่วมกันน้อยมาก บางท่านอาจสงสัยว่าเหตุใดข้าพเจ้าจึงรู้สึกสนิทสนมกับคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา มาก ความจริงนั้นตั้งแต่ปีแรกที่คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา มาดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมป่าไม้ ข้าพเจ้าได้ไปราชการทางภาคเหนือ ๒–๓ ครั้ง ได้เกิดความเคารพท่านเป็นอย่างดียิ่ง ทั้งนี้ ก็เนื่องจากคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้ให้ความไว้วางใจข้าพเจ้าเป็นอย่างมาก ราชการลับที่ไปทำก็มิได้ปิดบัง ฉะนั้น แม้ว่าข้าพเจ้าจะถือโอกาสไปศึกษางานทางภาคเหนือเพื่อนำมาปรับปรุงงานด่านป่าไม้ปากน้ำโพ จึงต้องช่วยปฏิบัติงานของท่านอธิบดีให้เสร็จไปเสียก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการไปตรวจราชการ คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา นิยมที่จะร่วมรับประทานอาหารและสังสรรค์กับพนักงานป่าไม้อย่างเป็นกันเองมากกว่าเป็นพิธีรีตอง ด้วยเหตุนี้บางครั้งบางคราวข้าพเจ้าได้ล่วงเกินท่านโดยทางวาจาไปบ้างซึ่งทำให้เสียใจ แต่คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ก็มิได้ถือสาถือเสมือนว่าข้าพเจ้าเป็นน้องท่านคนหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ เท่าที่คุณวิเชียร กุญชร

ณ อยุธยา ได้มาดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมป่าไม้ด้วยระยะเวลาประมาณเพียง ๔ ปี ข้าพเจ้ามีความรู้สึกว่าเหมือนกับร่วมรับราชการมากับท่านเป็นเวลานับเป็นสิบ ๆ ปี

จากความใกล้ชิดกับคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ดังได้กล่าวมาข้างต้น ข้าพเจ้าจึงใคร่เรียนยืนยันได้ว่าคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เป็นบุคคลที่มีความเลื่อมใสในพระบวรพุทธศาสนา เยือกเย็น สุขุม สุภาพ อ่อนโยน เป็นที่รักใคร่ของบุคคลทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการปฏิบัติหน้าที่ราชการคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา มีความเคร่งครัดต่อระเบียบวินัย ให้ความเมตตา เห็นอกเห็นใจต่อพนักงานเจ้าหน้าที่ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาทุกระดับชั้น ไม่เคยได้แสดงความเกรี้ยวกราดต่อพนักงานไม่ว่าผู้ใหญ่ผู้น้อย จึงเป็นที่รักและเคารพจากพนักงานใต้บังคับบัญชาทั่วไป ฉะนั้น ในการจากไปโดยไม่มีวันกลับของคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เมื่อวันที่ ๑๓ พฤษภาคม ๒๕๑๓ จึงยังความเศร้าเสียใจและอาลัยจากผู้ที่รู้จักคุ้นเคยกับคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เป็นอย่างมาก ข้าพเจ้าขอกุศลผลบุญและความดีที่คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้สร้างสมไว้เมื่อครั้งยังมีชีวิตอยู่ก็ดี และกุศลทักษิณานุปทานกิจที่ญาติมิตรได้บำเพ็ญและอุทิศไปให้ก็ดี จงเป็นพลวะปัจจัย และปัตตานุโมทนามัยกุศล แด่คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ตามสมควรแก่คติวิสัยในสัมปรายภพ เทอญ.

(นายตรี กกกำแหง)
อธิบดีกรมป่าไม้

กรมป่าไม้
๑ มิถุนายน ๒๕๑๖

งานมงคลสมรสกับคุณหญิงพิมะลา กุญชร ณ อยุธยา

พ.ศ. ๒๔๘๕

นายวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา กับ เด็กชาย

เอราวัต กุญชร ณ อยุธยา พ.ศ. ๒๔๙๘

อาลัยคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา

คุณวิเชียร กุญชร ฯ เป็นผู้ที่ผมเคารพรักมากที่สุดผู้หนึ่งในชีวิต เพราะตลอดเวลา ๒๐ ปีเศษที่ได้รู้จักกันมา ท่านทำตนเป็นพี่ชายที่ดี เป็นมิตรผู้เอื้ออารีและเป็นผู้บังคับบัญชาที่เปี่ยมไปด้วยความยุติธรรมและเมตตาจิต ท่านเป็นข้าราชการเก่าที่สุดคนหนึ่งของกระทรวงเกษตร เข้ารับราชการเป็นตั้งแต่นายเวร ตั้งแต่สมัยเจ้าพระยาพลเทพเป็นเสนาบดี แล้วเลื่อนตำแหน่งขึ้นไปเป็นลำดับจนถึงเป็นรองปลัดกระทรวง และตำแหน่งสุดท้ายย้ายไปเป็นอธิบดีกรมป่าไม้จนกระทั่งครบเกษียณอายุ ท่านเป็นผู้ที่สูงด้วยชาติตระกูล สูงด้วยเกียรติ และสูงด้วยจิตใจ แผ่แต่เมตตา และไม่เคยทำให้ผู้หนึ่งผู้ใดเดือดร้อนเลย เป็นเรื่องที่แปลกอยู่อย่างหนึ่งที่ว่าแต่ไหนแต่ไรมาตั้งแต่อยู่กระทรวงเกษตร คุณวิเชียร ฯ สนิทชิดเชื้ออยู่กับพวกเจ้าหน้าที่ป่าไม้เท่านั้น พวกกรมอื่นไม่ค่อยสนิทสนมนัก ราวกับรู้ตัวว่าต่อไปจะเป็นอธิบดีกรมป่าไม้

ในฐานะผู้บังคับบัญชาสมัยเป็นอธิบดีกรมป่าไม้ ผมได้ติดตามท่านไปตรวจราชการในต่างจังหวัด พร้อมกับผู้บังคับการตำรวจป่าไม้ (สมัยนั้น) พล.ต.ต. นินนาท วิสุทธผล เสมอ และได้เคยไปประชุมในต่างประเทศ ทั้งยุโรปและอเมริกามาด้วยกันหลายครั้ง จึงมีความสนิทสนมรู้ใจกันเป็นอันมาก

คุณสมบัติในการเป็นนักปกครองที่ดียิ่งของท่านก็คือ ไม่สรุปอะไรง่าย ๆ ท่านถือความซื่อเป็นใหญ่ และบอกตรง ๆ ว่า เรื่องนั้นเรื่องนี้ท่านไม่สู้สันทัดและไม่มีความรู้ละเอียด ขอให้เจ้าหน้าที่ชี้แจงมาเสียก่อน ต่อเมื่อได้ฟังข้อเท็จจริงต่าง ๆ แล้วจึงจะสรุปและตัดสินว่าเรื่องใดควรจะปฏิบัติอย่างใด ซึ่งอันนี้ทำให้เจ้าหน้าที่ทุกฝ่ายเกิดความภูมิใจในตัวเอง ว่าผู้บังคับบัญชาเชื่อถือและกลับยิ่งช่วยกันประคับประคองท่านไม่ยอมให้มีอะไรผิดพลาดเป็นอันขาด ผมคิดว่าข้าราชการป่าไม้สมัยนั้นทุกคนคงจะยืนยันความจริงข้อนี้ได้เป็นอย่างดี และเป็นสมัยที่กรมป่าไม้มีศักดิ์ศรีและความเชื่อถือจากวงการรัฐบาลมากสมัยหนึ่ง

คุณวิเชียรเป็นผู้มีอารมณ์ดีอยู่เสมอ และมีความสนใจในศิลปด้านการดนตรี ท่านเล่นซอไวโอลินได้ดี และวันดีคืนดีก็เชิญพรรคพวกไปซ้อมเครื่องสายกันเป็นการเชื่อมความสามัคคีเสียครั้งหนึ่ง ผมจึงมีความผูกพันอยู่กับท่านอีกเปราะหนึ่งในฐานะที่เป็นนักดนตรีด้วยกัน

ผมไปเยี่ยมท่านเสมอในระยะหลังที่ท่านเกษียณอายุราชการไปแล้ว จนกระทั่งวาระสุดท้าย ซึ่งเราไม่คาดคิดเลยว่าอายุขัยของท่านจะสิ้นสุดลงในเมื่อมีอายุได้เพียง ๖๒ ปีเศษเท่านั้น เพราะตามปกติท่านดูยังแข็งแรงกระชุ่มกระชวยอยู่ ไม่ใช่เป็นคนที่เรียกว่าขี้โรคโหยกเหยกเลย

มรณกรรมของท่านยังความเศร้าสลดมาสู่มวลญาติมิตรและผู้ที่เคยอยู่ในบังคับบัญชาเป็นอย่างยิ่ง ผมเองรู้สึกใจหายมากเมื่อทราบข่าวมรณกรรมของท่านจากคุณหญิงพิมะลา ศรีภริยาของท่าน และเมื่อได้เข้าไปกราบที่โกศศพ ก็ได้แต่ภาวนาว่า "ขอคุณงามความดีและกุศลกรรมที่ท่านได้บำเพ็ญตลอดมาจงส่งผลดลบันดาลให้วิญญาณของท่านจงไปสู่สุคติในสัมปรายภพตลอดชั่วกัลปาวสานต์ เทอญ."

กริต สามะพุทธิ

ผู้อำนวยการองค์การอุตสาหกรรมป่าไม้

๖ เมษายน ๒๕๑๖

อาลัยท่านอดีตอธิบดีกรมป่าไม้

ทั้ง ๆ ที่ทราบดีว่า ทุกคนเกิดมาแล้วต้องตายไม่มีใครหลีกพ้น ผมก็ยังรู้สึกเศร้าสลดใจอย่างสุดซึ้งในวันที่ได้รับโทรศัพท์ว่า ท่านอดีตอธิบดีกรมป่าไม้ คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ถึงแก่กรรม ผมอาลัยและเสียดายที่ท่านด่วนจากไป เพราะท่านเป็นผู้ใหญ่อันควรแก่การเคารพเป็นอย่างยิ่ง ความดีของท่านทำให้ผมรักและเคารพท่านเสมือนญาติผู้ใหญ่ของผม

ท่านสุภาพเรียบร้อยมาแต่สมัยท่านเป็นนักเรียนโรงเรียนสามัญ ท่านเรียนแผนกฝรั่งเศส ผมเรียนแผนกอังกฤษ เพียงแต่รู้จักไม่สู้คุ้นเคยกันนัก เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๓ ทางการได้ตั้งกองตำรวจป่าไม้ขึ้น ขณะนั้นท่านดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมป่าไม้ ผมจึงได้มีโอกาสร่วมงานราชการกับท่านโดยใกล้ชิด เพราะงานของกองตำรวจป่าไม้ทั้งในด้านป้องกันและปราบปรามต้องประสานงานกับกรมป่าไม้ ในการเดินทางไปตรวจราชการป้องกันปราบปรามการลักลอบตัดไม้ทำลายป่าของท่าน ผมก็ได้ร่วมเดินทางไปกับท่านทุกครั้ง และได้เดินทางไปทั่วทุกจังหวัดทั้งภาคเหนือ ภาคใต้ ภาคอีสาน และภาคตะวันออก ได้ทราบซึ้งถึงอุปนิสัยใจคอและจิตใจของท่านเป็นอย่างดี ท่านปฏิบัติราชการด้วยความอดทน บางครั้งการเดินทางเข้าป่า และรถวิ่งออกจากป่าไม่ได้ทั้งคืน เพราะฝนตกหนัก ทางลื่นไถล และบางที่ตกหล่มอดนอนทั้งคืน ไม่ได้รับประทานข้าวเย็น ท่านมิได้ปริปากบ่นถึงความยากลำบากเลยแม้แต่น้อย ทำให้ผู้ที่ไปปฏิบัติหน้าที่ด้วยมีกำลังใจปฏิบัติหน้าที่ยิ่งขึ้น ท่านเป็นผู้ใหญ่ที่มีความเป็นห่วงเป็นใยผู้น้อย แม้แต่ขณะที่ท่านนั่งรับประทานอาหาร ท่านก็ลุกไปดูว่าผู้ใต้บังคับบัญชามีอาหารอะไรรับประทานกันบ้าง ผู้ใต้บังคับบัญชาคนใดมีทุกข์เดือดร้อนในทางที่ถูกที่ควร ท่านก็เป็นธุระช่วยเหลือ จิตใจท่านเปี่ยมไปด้วยคุณธรรม มีความเมตตาปรานี โอบอ้อมอารี สุภาพกับชนทุกชั้น ท่านไม่ถือตัว แม้แต่นายสิบพลตำรวจท่านพบท่านก็ทักทายด้วยใบหน้ายิ้มแย้มสอบถามถึงการงานและทุกข์สุข ท่านปฏิบัติราชการด้วยความซื่อสัตย์และยึดมั่นในความเป็นธรรม ท่านฟังความคิดเห็นของทุกคนด้วยเหตุและผล ความดีของท่านทำให้นายตำรวจและนายสิบพลตำรวจทุกคนในกองตำรวจป่าไม้ซึ่งสังกัดกรมตำรวจ ทั้งรักทั้งเคารพท่านประดุจผู้บังคับบัญชาชั้นสูง

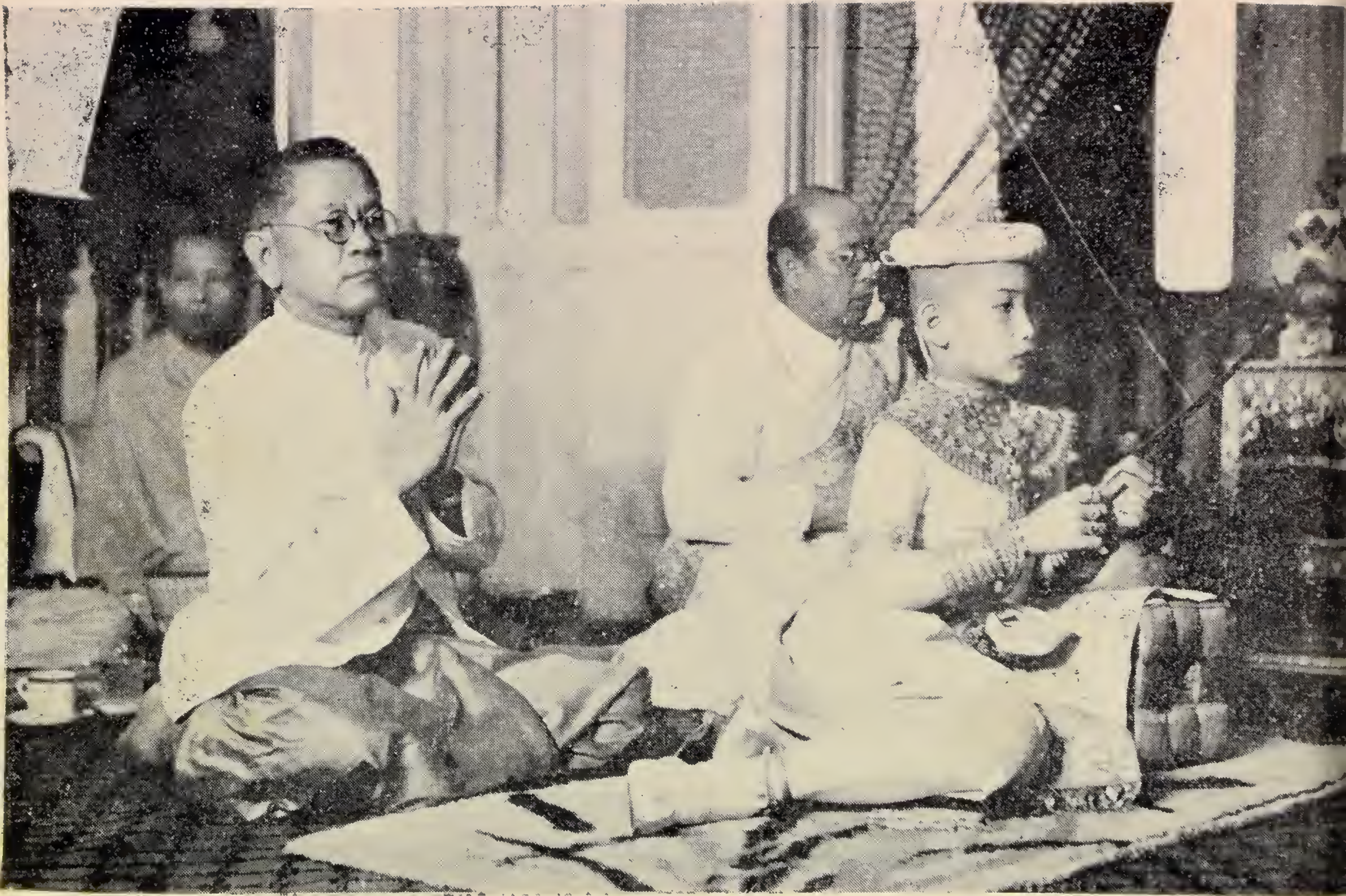
ท่านจากไปแล้วอย่างไม่มีวันกลับ จากไปด้วยความสุขสงบ ท่านจากไปแต่ร่าง แต่เกียรติคุณความดีของท่านยังอยู่อย่างไม่มีวันลืมเลือน ผมขอตั้งจิตอธิษฐาน ด้วยเดชะกุศลผลบุญและความดีทั้งหลายที่ท่านได้ประกอบไว้ชั่วชีวิต ได้น้อมนำดวงวิญญาณของท่านไปสู่สุคติในสัมปรายภพโน้น เทอญ.

(พล.ต.ต. นินนาท วิสุทธผล)

อดีตผู้บังคับการตำรวจป่าไม้

ทำบุญอายุครบ ๕ รอบ พ.ศ. ๒๕๐๗

งานโกนจุกบุตรชาย พ.ศ. ๒๕๐๐

คำไว้อาลัยของเรือโท ประสิทธิ์ ยังปรีดา

ในฐานะที่ข้าพเจ้าได้รับหน้าที่เป็นผู้ช่วยเลขานุการ ประจำวงดนตรีของคณะ "หนุ่มน้อย" ซึ่งมีท่านเจ้าคุณมไหสวรรย์เป็นหัวหน้าวงอยู่นั้น ข้าพเจ้าจึงมีโอกาสได้รู้จักกับคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา เป็นครั้งแรกนับตั้งแต่ท่านเข้ามาร่วมเป็นสมาชิก ครั้นนานวันเข้า ท่านได้ให้ความสนิทสนมแก่ข้าพเจ้ามากขึ้น ด้วยความคุ้นเคยและสนิทสนมกับท่านนี่เองเป็นเหตุหนึ่งซึ่งทำให้ข้าพเจ้าเกิดความรู้สึกขึ้นว่าท่านเป็นผู้ใหญ่ที่น่าเคารพบูชาผู้หนึ่ง ซึ่งท่านได้แสดงตนให้ประจักษ์แก่ตาข้าพเจ้าอยู่เสมอ ในเมื่อท่านพบผู้ใหญ่กว่าท่าน ท่านก็แสดงตนอ่อนน้อมเคารพนบนอบเป็นอันดี แม้แต่ผู้น้อยท่านก็ให้ความสนิทสนมและแสดงอัธยาศัยไมตรีดี มิใช่แต่เท่านั้น ท่านยังเป็นผู้มีจิตใจกว้างขวางโอบอ้อมอารีอีกด้วย จะเห็นได้จากการที่ท่านเป็นแต่เพียงสมาชิกผู้หนึ่งของวงดนตรีเท่านั้น ท่านยังเปิดโอกาสให้วงดนตรีคณะนี้ได้ไปฝึกซ้อมที่บ้านท่านถึง ๒ ครั้ง แต่ละครั้งมวลสมาชิกก็ได้รับการรับรองเลี้ยงดูเป็นอันดี มีสุราดี ๆ พร้อมกับแกล้มและอาหารคาวหวาน ไทย จีน รสอร่อย ๆ ให้พวกเราได้ดื่มและรับประทานอาหารอย่างอิ่มหนำสำราญ ทั้งนี้และทั้งนั้นเพราะท่านมีคุณหญิงพิมะลาซึ่งเป็นศรีภรรยาของท่านเป็นกำลังช่วยวิ่งเต้น คอยช่วยเหลือรับรองแข็งขัน โดยมิขาดตกบกพร่องอย่างใดเลย นับเป็นพระคุณอย่างยิ่งแก่มวลสมาชิกของคณะนี้ พฤติการณ์ในความไมตรีจิตอันดีของคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ซึ่งมีต่อคณะดนตรีนี้ยิ่งทำให้บรรดาสมาชิกทั้งหลายมีความเสียดายอาลัยรักที่ท่านต้องมาจากไปโดยไม่มีโอกาสได้มาร่วมวงดนตรีกันเช่นเคย

ขอกุศลผลบุญนานาประการที่คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ได้สร้างสมไว้ในสมัยที่ยังมีชีวิตอยู่ จงดลบันดาลให้ดวงวิญญาณของท่านจงไปสู่สุคติในสัมปรายภพ เทอญ.

ร.ท. ประสิทธิ์ ยังปรีดา ร.น.

อาลัยคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา

ได้ข่าวจะพระราชทานเพลิงศพ คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา ซึ่งข้าพเจ้าได้รู้จักมาตั้งแต่ครั้งเธอยังเป็นเด็ก ข้าพเจ้ามีอายุมากกว่าเธอหลายปี ได้พบกันครั้งแรกที่วัดบวรนิเวศ ฯ เธอแต่งตัวเครื่องแบบนักเรียนสมัยโบราณ นุ่งกางเกงใส่เสื้อราชปะแตน เดินอยู่กับพี่ชายขนาดไล่เลี่ยกัน และได้รู้จักคุณพ่อคุณแม่ของเธอเมื่อคราวตามเสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ เสด็จประพาสต่างจังหวัดทางเรือยังจังหวัดอยุธยา ต่อมายิ่งเพิ่มความสนิทสนมคบหากันตลอดมาจนคุณวิเชียรได้จากไป

ข้าพเจ้าเป็นคนรักทรัพยากรธรรมชาติผู้หนึ่ง จึงได้ติดตามอ่านหนังสือพิมพ์ลงข่าวเกี่ยวกับเรื่องของป่าไม้เรื่อยมา นานมาแล้วได้พบเรื่องของเธอในคอลัมม์หนึ่งของหนังสือพิมพ์ไทยรายวัน จึงคัดมาใส่ไว้ในที่นี้

> "เหมือนเย้ยฟ้าท้าผู้เฒ่า" ยิ่งจับป่าไม้ก็ยิ่งถูกทำลาย ฉะนั้นคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา อธิบดีกรมป่าไม้ จึงอยากจะรู้นักว่าใครมันจะชนะใคร ออกบุกป่าล่าไม้เถื่อนตลอดภาคเหนือยันภาคใต้ ไม่ยอมหยุดกับใครทั้งสิ้น (ให้มันรู้ไปว่าจะลองดีคนแก่ ฮึ่ม)

ระยะนี้ไม่ว่าจะไปที่ไหนโจษกันแต่เรื่องสัตว์ป่า เดือนหน้านี้ก็จะเข้าพรรษาอีกแล้ว จึงลอกข้อความจากหนังสือพิมพ์ไทยฉบับประจำวันที่ ๒๓ กรกฎาคม ๒๕๐๗ มาเขียนไว้เพื่อสดุดีเธอ

> "วิเชียร กุญชร ณ อยุธยา อธิบดีกรมป่าไม้ เกิดเห็นใจสัตว์ป่าขึ้นมา จึงขอร้องให้บรรดานักนิยมไพรและนักล่าสัตว์ทั้งหลาย เว้นจากการล่าสัตว์ทุกชนิด ไม่ว่าหมูหมา กา ไก่ เสือ ช้าง อีเก้ง กวาง ฯลฯ เพื่อจะได้ให้มันอยู่เป็นสุข อย่าได้มีเวรแก่กันและกัน เนื่องในวันอาสาฬหบูชาที่ ๒๔ และวันเข้าพรรษาที่ ๒๕ นี้ แม้ใครมีใบอนุญาตให้ล่าสัตว์แล้วก็ตาม ก็ให้เว้นการล่าสัตว์ในวันดังกล่าวด้วย สาธุ........"

ยังมีอีกเรื่องหนึ่งที่น่าขัน คือ ได้เคยอ่านกาพย์ที่มีชื่อของคุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา อยู่ในหนังสือพิมพ์ฉบับหนึ่ง จะเป็นฉบับใดจำไม่ได้เสียแล้วจะค้นหาก็คงจะพบ อาศัยจากความจำของข้าพเจ้า

"เสือพึ่งเพราะป่าปก หญ้ารกเพราะเสือยัง
ดินดีเพราะหญ้าบัง วิเชียรยังเพราะป่าดี"

ที่ขบขันนั้นเพราะตัวเองคิดต่อกาพย์ของหนังสือพิมพ์ว่า

"วิเชียรจะกระเด็นถ้าป่าไม่ดี"

ขอให้วิญญาณอันบริสุทธิ์ผุดผ่องที่จากไป จงไปสู่ภพภูมิที่สุคติ นิราศทุกข์ทั้งปวงเทอญ.

หม่อมเพียร เกษมสันต์

วันที่ ๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๖

อาลัย

ก่อนหน้าที่คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา จะถึงอนิจกรรมประมาณ ๓ วัน ได้ป่วยเป็นโรคท้องร่วงแต่ไม่สู้มาก มีอาการอ่อนเพลียเป็นระยะ ในที่สุดไตไม่ทำงานและหัวใจวาย

นับแต่อยู่ด้วยกันมาเป็นเวลา ๒๘ ปีเต็ม ชีวิตครอบครัวไม่เคยระหองระแหงกันเรื่องอิสตรียิ่งแก่ตัวลงเธอยิ่งมีอุปนิสัยเยือกเย็น แทบทุกเวลาค่ำขณะที่นั่งดูโทรทัศน์จะมีเด็กในบ้านนั่งล้อมรอบดูอยู่ด้วย และหัวเราะกันสนุกสนานเมื่อขบขัน ทุกมื้อเมื่อรับประทานอาหารเสร็จจะต้องคลุกข้าวให้แมวเป็นกิจวัตร ถึงแม้ว่าแมวนั้นจะมิใช่เป็นสัตว์เลี้ยงของเธอ แต่เป็นแมวผอมโซที่พลัดเข้ามาอาศัยอยู่ในบ้าน

กิจการทางบ้านและการเงินเธอมอบหมายให้ดิฉันมีสิทธิขาด แต่เรื่องการงานของเธอดิฉันจะไปข้องแวะด้วยไม่ได้เลยเป็นอันขาดเหมือนกัน เช่น มีแขกเกี่ยวกับราชการทางกระทรวงหรือกรมมาหาที่บ้านแล้ว เธอจะรับแขกด้วยตนเอง และเมื่อเห็นท่าไม่ดี มักจะเชื้อเชิญให้แขกผู้นั้นไปที่ที่ทำงาน โดยอ้างว่า ถ้าไปที่ที่ทำงานแล้วจะเป็นการสะดวกมากกว่าจะมาหาที่บ้าน โดยที่ที่ทำงานมีเรื่องราวของผู้นั้นที่จะเรียกดูและสั่งงานได้ทันที

ดิฉันหวังว่าเธอคงไปสู่ภพภูมิอันรื่นรมย์ ด้วยขณะที่มีชีวิตอยู่ในโลกมนุษย์และรับราชการอยู่ ได้หวงแหนทรัพยากรของชาติยิ่งนัก ได้พยายามทุกวิถีทางที่จะรักษาป่าไม้อันร่มรื่น ซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบเต็มกำลังและสุดความสามารถที่จะทำได้

เงินบำเหน็จตกทอดที่ทางราชการจ่ายให้เมื่อเธอถึงอนิจกรรม ดิฉันจะบูรณะโบสถ์ในต่างจังหวัดซึ่งเธอยังทำค้างไว้ และใช้จ่ายไปในทางสาธารณกุศล ซึ่งขณะนี้ได้จ่ายไปมากแล้ว และจำหน่ายให้หมดสิ้นไปโดยไม่นำมาใช้จ่ายส่วนตัวเลย ให้สมกับที่เจ้าของได้หามาด้วยความเหนื่อยยากและน้ำพักน้ำแรง อานิสงส์ของบุญจงได้เป็นพลวปัจจัยให้เธอได้เสวยสุขในสัมปรายภพโน้นเทอญ.

จากลูก

คืนวันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๑๓ เป็นวันที่ลูกได้ประสบกับการสูญเสียอันใหญ่หลวงครั้งแรกในชีวิต การจากไปอย่างไม่มีวันกลับของพ่อ ทำให้ลูกต้องว้าเหว่เป็นอย่างยิ่ง ทั้ง ๆ ที่รู้อยู่ว่าคนเราเกิดมาแล้วต้องตาย ก็ยังอดใจหายไม่ได้เมื่อหวนคิดไปว่า พ่อได้จากเราไปแล้ว ภาพในอดีตที่ได้เคยคลุกคลีอยู่กับพ่อมาตั้งแต่จำความได้ จนกระทั่งโตเป็นหนุ่ม ได้วนเวียนอยู่ในห้วงความคิดตลอดเวลา ถึงแม้ว่าพ่อจะแก่กว่าลูกถึง ๔๐ ปี แต่ความแตกต่างของอายุก็มิได้ทำให้พ่อเป็นคนคร่ำครึ ล้าสมัยสำหรับลูกเลยจนนิดเดียว เมื่อลูกเป็นเด็กพ่อก็เล่นกับลูกอย่างเด็ก ๆ ครั้นลูกโตเป็นหนุ่มพ่อก็เล่นกับลูกและสั่งสอนลูกอย่างคนเป็นหนุ่ม ในครอบครัวของเรามีเพียงพ่อ แม่ และลูกอยู่เพียง ๓ คนเท่านั้น แต่ครอบครัวเล็ก ๆ ของเราก็เป็นครอบครัวที่มีความสุขตามประสาไม่น้อยหน้าครอบครัวใหญ่ ๆ เหมือนกัน และก็ได้เป็นอย่างนี้ตลอดมาถึง ๒๕ ปี จนกระทั่งวาระสุดท้ายของพ่อได้มาถึง

เมื่อวันที่ลูกและแม่ช่วยกันแต่งตัวศพพ่อ ลูกได้มองดูร่างที่ไร้วิญญาณของพ่อด้วยความอาลัยอาวรณ์ และคิดอยู่ในใจว่าพ่อคงต้องจากเราไปสู่ที่ที่ดีเป็นแน่ เพราะใบหน้าของพ่อนั้นมีความอิ่มเอิบปราศจากริ้วรอยของความเจ็บป่วยหรือทุกข์ทรมานอย่างใดเลย แสดงว่าพ่อได้สิ้นใจไปด้วยความสงบ ไม่มีรอยมลทินติดวิญญาณของพ่อไปเลยจนนิดเดียว เพราะตลอดอายุของลูกตั้งแต่จำความได้จนกระทั่งพ่อจากไปยังไม่เคยได้เห็นหรือได้ยินว่าพ่อได้เคยประพฤติชั่วเลย ทั้งในด้านราชการและด้านครอบครัว ทำให้ลูกภูมิใจเป็นนักหนาว่า พ่อของลูกเป็นผู้มีความขาวสะอาดตลอดชีวิตราชการ และชีวิตสมรส

เมื่อพ่อจากลูกไปใหม่ ๆ ลูกว้าวุ่นใจและว้าเหว่มาก มีความรู้สึกที่บอกไม่ถูกว่าได้สูญเสียอะไรในชีวิตไป ลูกได้เก็บความรู้สึกนี้ไว้ ไม่เคยบอกให้ใครรู้ด้วยวาจา ถ้าแสดงความอ่อนแอออกมาก็จะไปกันใหญ่ จึงต้องใช้ความเป็นเพศแห่งผู้นำสะกดความรู้สึกไว้เพื่อให้กำลังใจแก่แม่ และปลอบแม่จนกระทั่งแม่ได้คลายความเศร้าโศกลงไปบ้าง จนบัดนี้ลูกได้บวชได้เรียนให้พ่อเยี่ยงลูกผู้ชายพึงกระทำแล้ว จึงมาคิดได้ว่า เมื่อเราได้มาพบกันแล้ว เราก็ต้องจากกันเข้าสักวันหนึ่งจนได้ สังขารทั้งหลายเป็นอนิจจตา เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา สังขารเมื่ออุบัติขึ้นแล้วก็ต้องเจริญรุ่งเรือง และทรงอยู่บนความแปรปรวน และแตกสลายไปในที่สุด เมื่อพ่อได้จากไปแล้วตามกฎธรรมดาของโลก ย่อมเป็นความทุกข์ของแม่และลูก ลูกจึงจำเป็นจะต้องเอาความสุขแทรกเข้าไปในกองทุกข์นั้นโดยการตั้งปณิธานเอาไว้ว่า จะดำรงวงศ์ตระกูลสืบต่อ

ไป และดำเนินรอยตามพ่ออย่างที่ไม่ต้องให้วิญญาณของพ่อต้องผิดหวังได้เลย หน้าที่ของพ่อได้สิ้นสุดลงแล้ว ต่อไปนี้เป็นภาระของเด็กคนใหม่ คือตัวลูกที่จะทำชื่อเสียงเกียรติยศให้แก่ครอบครัวและตระกูลของเราดังที่พ่อได้เคยทำมาแล้ว

แม้ว่าวิญญาณพ่อได้ไปสถิต ณ ทิพยสถานพิมานใด มีญาณวิถีที่จะทราบข้อความที่ลูกได้เขียนมานี้ ก็ขอให้พ่อจงรับรู้ และเฝ้าดูลูกต่อไป ลูกขอให้พ่อจงเสพย์สุขอยู่ในสัมปรายภพโน้นเทอญ.

ร้อยโท เอราวัต กุญชร ณ อยุธยา

งานพระราชทานเพลิงศพ
เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์

ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

วันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖

คำนำ

มหาเสวกโท พระยาศรีกฤดากร (ม.ล. วราห์ กุญชร ณ กรุงเทพ) รับฉันทะพี่น้องมาหารือข้าพเจ้า ถึงเรื่องหนังสือซึ่งจะพิมพ์แจกในงารพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ บิดา ณ พระเมรุท้องสนามหลวงในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ ด้วยเมื่อก่อนเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ จะถึงอสัญกรรมปรารภจะบำเพ็ญการกุศลฉลองอายุครบ ๗๐ ปี บริบูรณ์ ตามทางจันทรคติในเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้อาราธนาพระสงฆ์ซึ่งท่านนับถือว่าเปนธรรมกถึก ให้แต่งพระธรรมเทศนาสำหรับแสดงในงารนั้น เปนเทศนา ๑๕ กัณฑ์ เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ คิดไว้ว่าเมื่อเทศน์แล้วจะรวมพิมพ์เปนเล่มสมุดแจกแก่บุตรหลาน แลญาติมิตร จึ่งแต่งเรื่องประวัติตนเองขึ้น สำหรับจะพิมพ์ไว้ข้างต้นสมุดนั้น ได้เคยส่งร่างเรื่องประวัติที่แต่งมาวานให้ข้าพเจ้าช่วยตรวจ ส่วนการกุศลซึ่งจะบำเพ็ญนั้น เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ปรารภว่าถ้าจะทำเปนการใหญ่ เช่นนิมนต์พระสงฆ์ไปเจริญพระปริตแลถวายภัตตาหารเท่าจำนวนอายุในคราวเดียวจะเปนการเหลือกำลัง และเรือนชานบ้านใหม่ที่ไปอยู่ ณ ตำบลคลองเตยก็คับแคบไม่พอแก่งาร จึ่งคิดจะทำบุญแบ่งเปนหลายคราว ได้เริ่มทำบุญคราวแรกเมื่อวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕ อันตรงกับวันเกิดตามทางจันทรคติ เพลาเช้าเข้ามาตักบาตรที่บ้านเก่า ซึ่งเดิมเปนวังพระเจ้าบรมวงศเธอ ชั้น ๒ กรมพระพิทักษเทเวศร์ณะตำบลบ้านหม้อในพระนคร นิมนต์พระสงฆ์ ๒๐๐ รูปมารับบิณฑบาตร แล้วศดัปกรณ์พระอัฐิแลอัฐิท่านผู้เปนบรรพบุรุษ และนิมนต์พระสงฆ์ ๑๐ รูปไปฉันเพลที่บ้านใหม่คลองเตย แล้วมีเทศน์ที่ได้อาราธนาพระสงฆ์ให้แต่งไว้นั้นกัณฑ์ ๑ เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ได้ทำบุญเช่นว่ามา ๓ คราว แล้วก็เกิดอาการโรคหไทยพิการ ซึ่งเปนโรคประจำตัวเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ มาช้านานนั้นกำเริบขึ้น จึ่งหยุดพักการทำบุญ รักษาตัวมาอาการก็หาคลายขึ้นไม่ ถึงอาสัญกรรมเมื่อวันที่ ๑ มกราคม ปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๕ ประมวลอายุได้ ๗๐ ปีมีเศษเดือนหนึ่งกับเจ็ดวัน หรือถ้ากล่าวเช่นอย่างนิยมกันเปนสามัญ ก็ว่าอายุได้ ๗๑ ปี

บุตรธิดาของเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ซึ่งเปนเจ้าภาพทำการศพสนองคุณบิดา เห็นพร้อมกันว่าหนังสือเทศนา ๑๕ กัณฑ์นั้น เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ได้เจตนาว่าเมื่อเสร็จงารทำบุญฉลองอายุแล้วจะแจกญาติมิตรให้อนุโมทนา แลรับส่วนกุศลที่ได้บำเพ็ญค้างอยู่ ยังหาทันได้แจกไม่ ถ้าพิมพ์แจกในงารพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ เห็นจะเปนการสมควรและสมกับเจตนาของบิดา จึงขอให้พระยาศรีกฤดากรมาหารือข้าพเจ้า เพราะทราบว่าเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ได้เคยหารือเมื่อคิดจะสร้างหนังสือ แลขอให้ข้าพเจ้าตรวจดูหนังสือซึ่งพิมพ์ขึ้นไว้ ถ้าเห็นขาดตกบกพร่องอยู่อย่างไร ก็ขอให้ช่วยเพิ่มเติมให้เรียบร้อยด้วย ข้าพเจ้าเห็นว่าความคิดของบุตรธิดาเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ จะแจกหนังสือซึ่งบิดาได้สร้างไว้ให้สมเจตนาของบิดานั้นชอบยิ่งนัก หนังสือนั้นเล่าก็เปนหนังสือดีซึ่งสมควรจะแจกในงารพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ยิ่งกว่าจะหาหนังสือเรื่องอื่นพิมพ์ขึ้นใหม่ เพราะเปนเทศนาของท่านผู้เปนธรรมกถึกอันมีชื่อเสียงแทบทั้งนั้น แลมีทั้งเรื่องประวัติของเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ซึ่งตัวแต่งไว้เองอันนับว่าหายากนาน ๆ จะได้พบ ใครได้รับไปอ่านก็คงจะอนุโมทนาด้วยกันทั้งนั้น ข้าพเจ้าพิจารณาดูข้อความเห็นควรจะเพิ่มเติมในเรื่องประวัติบางแห่ง จึงถือโอกาศที่เจ้าภาพได้อนุญาตแต่งเพิ่มเติมเรื่องในคำนำนี้

เมื่อเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ไปราชการประเทศยุโรปกับข้าพเจ้า ในเวลาไปได้ความลำบากด้วยเรื่องพูดภาษาฝรั่งไม่ได้ เคยกล่าวปรารภแก่ข้าพเจ้าว่า ตัวเปนคนอาภัพด้วยเกิดมาในสมัยเมื่อเปนหัวต่อของวิธีศึกษาอย่างเก่ากับอย่างใหม่ จะเรียนวิชาความรู้เอาดีในทางอย่างเก่าก็โตไม่ทัน จะเข้าโรงเรียน ๆ วิชาอย่างใหม่ เช่นเรียนภาษาฝรั่งก็โตเกินไปเสียแล้ว คงตกอยู่ในหว่างกลางเอาดีไม่ได้สักทางหนึ่ง ที่ได้เปนจนถึงจางวางมหาดเล็ก (ซึ่งเปนอยู่เมื่อเวลาไปยุโรป) คิดดูก็ดีหนักหนา จะเอาดีกว่านั้นขึ้นไปเห็นจะไม่ได้ เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ กล่าวดังนี้ แต่เรื่องประวัติของเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ มิได้เปนเช่นปรารภ ต่อมาได้เปนทั้งเสนาบดีแลได้รับพระราชทานสุพรรณบัฏเปนเจ้าพระยา ฯ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๔๓ พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกย่องไว้ในคำประกาศ ดังนี้

ทรงพระราชดำริห์ว่า พระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ได้รับราชการในกรมมหาดเล็ก ได้รับตำแหน่งโดยลำดับจนถึงเปนจางวาง แลเปนผู้บัญชาการกรมม้าแลกรมมหรศพ ราชการ

ในระหว่างนั้นได้มีน่าที่ต่าง ๆ อันเปนที่ไว้วางพระราชหฤไทยสนิทเปนอันมาก ได้เปนกรรมการฎีกาแลกรรมการเรื่องที่นา แลได้รับราชการไปเจริญทางพระราชไมตรีกรุงรัสเซีย พร้อมด้วยพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพที่เมืองลิวาเดีย แลได้เปนข้าหลวงไปปักปันเขตรแดนเมืองพัทลุง, เมืองสงขลา, แล้วได้รับตำแหน่งเปนพระอภิบาลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ภายหลังได้เปนอุปนายกรัฐมนตรี แล้วเลื่อนขึ้นเปนสภานายก ครั้นเมื่อเริ่มจัดการกรมศุขาภิบาล ก็ได้รับตำแหน่งเปนอธิบดีในกรมนั้น แล้วเปนเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ภายหลังจึงย้ายมาเปนเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ พระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์เปนผู้ได้สนิทชิดชอบพระราชอัธยาศรัยตั้งแต่เยาว์มา ประกอบด้วยสติปัญญาสามารถ ปฏิภาณปรีชาว่องไวในราชกิจทั้งปวง เมื่อได้รับราชการในน่าที่ใด ก็ได้ตั้งใจฉลองพระเดชพระคุณโดยความเอื้อเฟื้อมิได้ย่อหย่อน ได้ดำรงราชการในน่าที่เสนาบดีมาจนบัดนี้ สมควรที่จะเลื่อนยศบันดาศักดิ์ขึ้นเปนเจ้าพระยาผู้หนึ่งได้

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนาพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ ขึ้นเปนเจ้าพระยา มีสมญาจารึกในสุพรรณบัฏว่า เจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ บรมขัติยราชสวามิภักดิ์สมบูรณ์ศักดิ สุขุมชาติ มธุรวาทวิจิตร สรรพราชกิจพิจารณ์ มโหฬารคุณสมบัติกัลยาณวัตรมหามาตยาธิบดี พุทธาทิศรีรัตนธาดา เมตตาชวาธยาไศรย อภัยพิริยบรากรมพาหุนาคนาม ดำรงศักดินา ๑๐๐๐๐ จงเจริญทฤฆชนมายุพรรณสุขสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลธนสารสมบัติ บริวารสมบูรณ์ทุกประการ

จะพึงแลเห็นได้ในกระแสพระราชดำริห์ที่ประกาศนั้น ว่าเพราะเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ประกอบด้วยสติปัญญาสามารถ มีปฏิภาณปรีชาว่องไวในราชกิจทั้งปวง เมื่อได้รับราชการในหน้าที่ใด ก็ตั้งใจฉลองพระเดชพระคุณโดยความเอื้อเฟื้อมิได้ย่อหย่อน ข้อนี้เปนคุณวุฒิที่ชดใช้ความยกพร่องซึ่งเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ปรารภ แต่ความที่ตนเองยกพร่องอย่างใด เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ระวังเอาใจใส่มิให้มีต่อมาถึงชั้นบุตรของตน บรรดาบุตรพออายุเติบใหญ่ก็ให้เล่าเรียนโดยกวดขัน มีผลได้รับความชื่นชมด้วยบุตรได้เปนพระยา ฯ ทันตาเห็นอยู่พร้อมกันถึง ๔ คน คือหม่อมหลวงช่วง ได้เปนพระยาอาทรธุรศิลป ในกรมศิลปากร

คน ๑ หม่อมหลวงวราห์ ได้เปนพระยาศรีกฤดากร ในกระทรวงวังคน ๑ หม่อมหลวงตุ่ม ได้เปนพระยามิตรธรรมพิทักษ์ ในกระทรวงการต่างประเทศคน ๑ หม่อมหลวงเวศ เปนพระยาวิชิตชลธาร ในกรมเรือยนต์หลวงคน ๑ ข้าพเจ้าระฦกไม่ได้ว่ามีข้าราชการคนใดที่ข้าพเจ้าเคยรู้จักได้มีบุตรเปนพระยาฯ ทันตาเห็นถึง ๔ คน เช่นเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ เนื่องในข้อนี้เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ได้เคยเล่าให้ข้าพเจ้าฟัง เมื่อครั้งได้เปนที่เจ้าหมื่นสรรเพธภักดีพร้อมกับข้าพเจ้าได้เปนราชองครักษ์ ว่าพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงค์ฤทธิ์ พระบิดาประทานพรว่า "ขอให้ได้เปนพระยากินพานทองทันพ่อลูกได้ขี่แคร่ตามกัน" ดังนี้ ก็หาสำเร็จดังพระประสงค์ไม่

อีกข้อหนึ่งในเรื่องประวัติของเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ซึ่งควรจะกล่าวไว้ให้ปรากฏ คือเปนผู้ที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตามาโดยเฉภาะถึง ๓ รัชกาล เมื่อในรัชกาลที่ ๔ เพราะเปนหลานใหญ่ของพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระพิทักษเทเวศร์ และเปนบุตรใหญ่ของพระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงค์ฤทธิ์ ซึ่งพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตามาก เมื่อเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ โกนจุก เสด็จไปตัดจุกพระราชทานเกียรติยศถึงวังพระบิดา ซึ่งน้อยคนจะมีเหมือน ในรัชกาลที่ ๕ เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ก็เปนผู้ซึ่งพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระเมตตามาก ทรงถือว่าได้เคยสนิทชิดชอบพระอัธยาศรัยมาแต่ยังทรงพระเยาว์ ดังปรากฏในประกาศตั้งเปนเจ้าพระยาฯ และเมื่อในรัชกาลที่ ๕ นั้น เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ได้เปนตำแหน่งพระอภิบาล สมเด็จพระราชโอรสทั้งหลาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลปัจจุบันนี้ก็ทรงพระเมตตามาแต่ครั้งนั้น แต่หากเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ เจ็บป่วยทุพลภาพออกจากตำแหน่งราชการเสียแต่ในรัชกาลที่ ๕ จึงมิได้สนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งสำคัญในรัชกาลปัจจุบันนี้ ถึงกระนั้นเมื่อเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ถึงอสัญกรรมก็ทรงพระอนุสรคำนึงถึงความสวามิภักดิ์ของเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ที่ได้มีต่อพระองค์มาในหนหลัง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชักศพมาพระราชทานเพลิงณพระเมรุท้องสนามหลวง เมื่อวันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ เปนเกียรติยศพิเศษ และที่สุดซึ่งจะพระราชทานได้

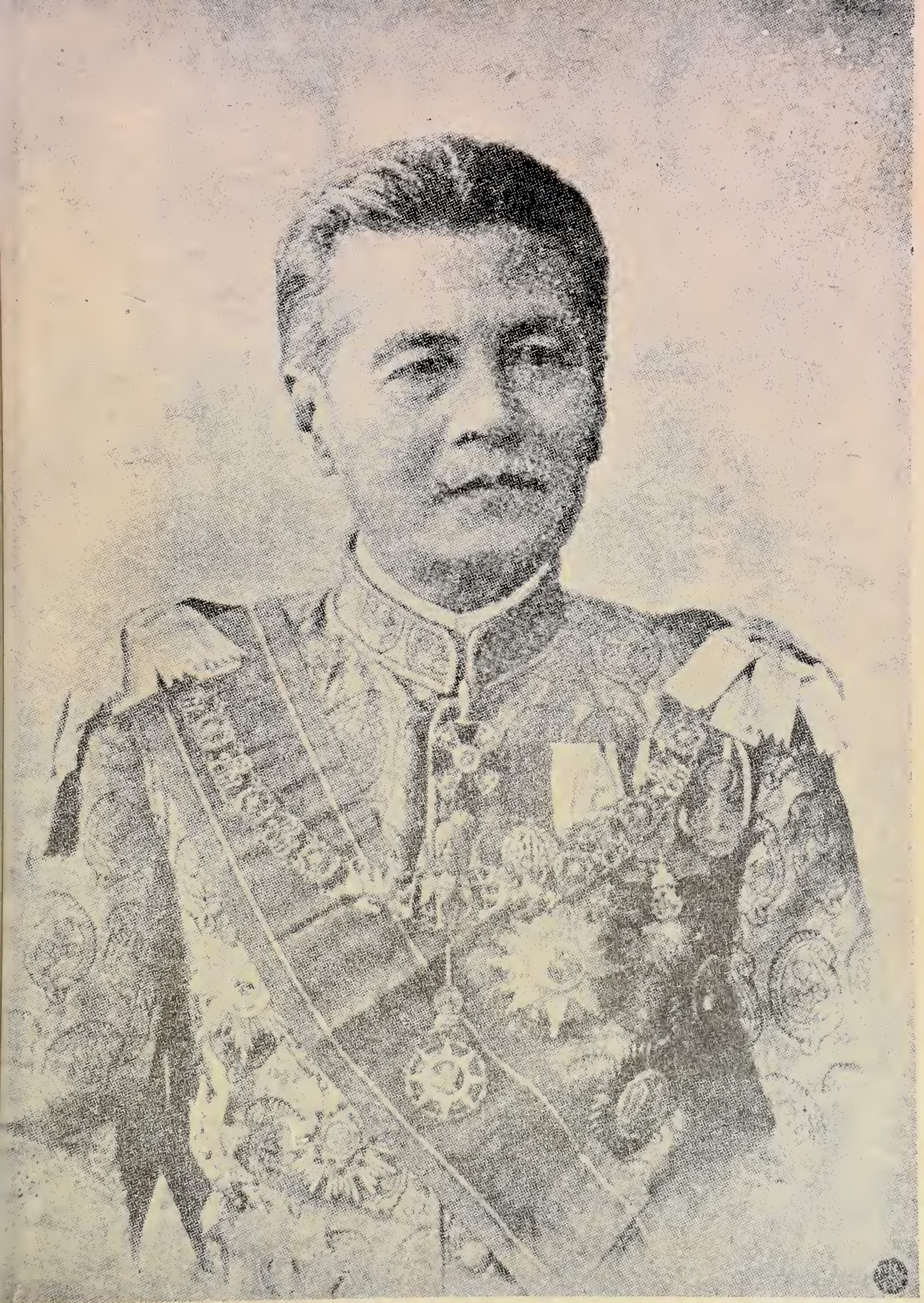
ข้าพเจ้าขออนุโมทนากุศลบุญราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งบุตรแลธิดาเจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์ พร้อมใจกันบำเพ็ญกุศลอุทิศสนองคุณบิดา ด้วยความกตัญญูกตเวทิตาคุณ และได้พิมพ์หนังสือเรื่องนี้ให้แพร่หลาย เชื่อว่าท่านทั้งหลายผู้ที่ได้รับไปคงจะอนุโมทนาด้วยทั่วกัน.

ดำรงราชานุภาพ

สภานายก หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖

สารบารพ์

ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์

ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

วันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖

ประวัติ เจ้าพระยา เทเวศรวงษวิวัฒน์

เจ้าพระยาเทเวศรวงษวิวัฒน์ บรมขัติยราชสวามิภักดิ์ สมบูรณศักดิสุขุมชาติ มธุรวาทวิจิตร สรรพราชกิจพิจารณ์ มโหฬารคุณสมบัติ กัลยาณวัตรมหามาตยาธิบดี มุทธาภิศิริรัตนธาดา เมตตาชวาธยาไศรย อภัยพิริยปรากรมพาหุ นาคนาม (หม่อมราชวงษ์หลาน กุญชร ณ กรุงเทพ) เกิดเมื่อวันพฤหัศบดี เดือนอ้าย ขึ้น ๗ ค่ำ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ เปนบุตรพระวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าสิงหนาทราชดุรงคฤทธิ หม่อมสุดเปนมารดา ฯ

พระองค์เจ้าสิงหนาท ฯ ประสูติณะวันศุกร์ เดือน ๘ แรม ๙ ค่ำ ปีจออัฐศก จุลศักราช ๑๑๘๘ เวลา ๘ ทุ่ม วันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๙ สิ้นพระชนม์ปีมะโรง เดือนยี่ ขึ้น ๖ ค่ำ เปนโอรสที่ ๓ ในกรมพระพิทักษเทเวศร์ คุณแสงเปนมารดา ฯ

กรมพระพิทักษเทเวศร์ (พระนามเดิม กุญชร) ประสูติณะวันพุธ เดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๖๐ พ.ศ. ๒๓๔๑ สิ้นพระชนม์ณะวันพฤหัศบดี เดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุญ จุลศักราช ๑๒๒๕ พ.ศ. ๒๔๐๖ เปนพระเจ้าลูกเธอที่ ๒๒ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่ ๓ ในเจ้าจอมมารดาศิลา

เจ้าจอมมารดาศิลา เปนเชื้อราชินิกูลบางช้างเปนธิดาที่ ๓ ของคุณยายฟักทองๆ เปนธิดาที่ ๔ ของขุนสนิทภิรมย์ มารดาชื่อท่านยายเจ้าเชียง ขุนสนิทภิรมย์ เปนบุตร์ท่านยายเจ้ามุข ท่านยายเจ้าเชียง เปนธิดาของท่านตาเจ้าทาน มารดาชื่อท่านยายเจ้าจันทร์ ๆ เปนธิดาของท่านตาเจ้าแสน ฯ

คุณแสงเกิดเมื่อวันศุกร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมะเมีย จุลศักราช ๑๑๖๐ ถึงอนิจกรรม ณะวันจันทร์ เดือน ๙ แรม ๓ ค่ำ ปีมะโรง ร.ศ. ๑๑๐ เปนธิดาคุณวัน คือพระองค์อัมพวัน มารดาชื่อหงิม คุณวันเปนบุตร์ที่ ๒ ขุนหลวงตาก เจ้าจอมมารดาทับทิม ฯ

หม่อมสุด เกิดเมื่อวันจันทร์เดือน ๘ แรม ๔ ค่ำ ปีมะเสง ถึงอนิจกรรม ณะวันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีฉลู ร.ศ. ๑๐๗ เปนธิดาขุนพัฒหอง มารดาชื่อปราง ยายชื่อจันกบ เกิดที่ตลาดบ้านหม้อ เดี๋ยวนี้ ฯ

เมื่อเจ้าพระยาเทเวศรวงษวิวัฒน์ อายุได้ ๑๓ ปี มีงานโกนจุกที่วังพระองค์เจ้าสิงหนาทฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินมาพระราชทานน้ำสังข์แลทรงตัดจุก พระราชทานทองเหรียญเปนของขวัญ แล้วถวายตัวเปนมหาดเล็กได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด ๑๐ ตำลึง เมื่ออายุ ๑๔ ปี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้บรรพชาเปนสามเณรนาคหลวงในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ได้พระราชทานบริขารเท่าหม่อมเจ้า กรมหมื่นบวรรังษีเปนพระอุปัชฌาย หม่อมเจ้าพระธรรมฤณหิศธาดาให้ศีล อยู่ที่วัดสุทัศน์ในสำนักสมเด็จพระวนรัต (แดง)

ถึงปีมะเสงจุลศักราช ๑๒๓๑ ใน รัชกาลที่ ๕ เปนมหาดเล็กสารถีขับรถพระที่นั่ง ครั้นเมื่อปีมะเมียโทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ เปนนายกวจหุ้มแพรมหาดเล็กเวรฤทธิ ปีมะแมตรีศกศักราช ๑๒๓๓ เปนจ่ายงเวรศักดิ์ รับพระราชทานเบี้ยหวัด ๒ ชั่ง ครั้นถึงปีวอกได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด ๒ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ปีระกาได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด ๓ ชั่ง เงินเดือนๆ ละ ๑๐ ตำลึง แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปนนาคหลวงอุปสมบทในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ได้รับพระราชทานบริขารเท่าหม่อมเจ้า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์เปนอุปัชฌาย หม่อมเจ้าพระธรรมฤณหิศธาดากับสมเด็จพระสังฆราช (สา) เปนคู่สวด อยู่วัดราชประดิษฐ์ฯ เมื่อลาสิกขาแล้วในปีนั้นมีการแห่พยุหยาตราทั้งบกทั้งเรือ ได้แห่ ๔ สาย แลลงเรือพระที่นั่งเอกชัยแทนหัวหมื่นฯ

เมื่อปีขานสัมฤทธิศกศักราช ๑๒๔๐ เปนหลวงเดชนายเวรมหาดเล็กเวรเดช รับพระราชทานเบี้ยหวัด ๓ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ถึงปีเถาะเอกศก ศักราช ๑๒๔๑ เปนเจ้าหมื่นสรรพเพ็ธภักดีได้หีบทอง ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด ๔ ชั่ง ถึงปีมะโรง พระองค์เจ้าสิงหนาทสิ้นพระชนม์ ได้รับพระราชทานตราตติยจุลจอมเกล้า ได้ว่าการกรมมโหรศพ กรมหุ่น กรมรถ กรมม้า แต่ราชการกรมม้านั้นตระกูลนี้ได้ว่ามาแต่รัชกาลที่ ๒ ติดเนื่องกัน ๔ ชั่วคน ไม่มีตระกูลอื่นแซกเลย แล้วได้ตรามงกุฎชั้น ๔ ต่อมา ๒ หรือ ๓ ปี ได้ตรามงกุฎชั้น ๓ แลได้โต๊ะทองกาทอง เปนองคมนตรี ตั้งแต่ณะวันที่ ๒๖ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ เปนพระยาเทเวศรวงษวิวัฒน์ จางวางมหาดเล็ก ได้พานทองกลม ตราทุติยจุลจอมเกล้าแลตรา

ช้างเผือกชั้น ๓ ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด ๘ ชั่ง แล้ว ๑๐ ชั่ง เงินเดือนๆ ละ ๑๐ ตำลึง เสมอมา ขอพระราชทานคนโทษออกจากคุกคนหนึ่ง

ครั้นรัตนโกสินทรศก ๑๑๐ เผาศพหม่อมสุดมารดาที่วัดเทวราช ได้เอาเงินเสียให้คนโทษตามตรางที่ต้องโทษอยู่ด้วยทุนทรัพย์เดิมหรือพินัยหลวง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศร์ฯ ช่วยจัดการ ได้รับตัวมาเลี้ยงเข้าแจกเงินแจกผ้าแล้วปล่อยพ้นโทษไป ประมาณ ๕๐ คนเศษ ครั้นต่อมามีราชการจะเสด็จพระราชดำเนิรขบวนรถขบวนม้าแต่เช้าเข้าไปนอนคอยอยู่ในพระบรมมหาราชวัง แต่งตัวมาขับรถพระที่นั่งไม่ทัน ถูกคืนพานทองแลตราจุลจอมเกล้า ภายหลังได้ออกไปเจริญทางพระราชไมตรีณะประเทศยุโรปกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพ ขากลับจากยุโรปได้แวะอียิปต์แลอินเดีย

รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ ได้รับตราจุลจอมเกล้าวิเศษแลพานทองเปนครั้งที่ ๒ แลตรามงกุฎชั้นที่ ๑ เปนพระอภิบาลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศฯ รัตนโกสินทรศก ๑๑๒ ได้เปนข้าหลวงไปปักปันเขตร์แดนเมืองสงขลากับเมืองพัทลุง และสอบสวนการโจรผู้ร้ายที่เมืองกลันตันแลหัวเมืองแขก ได้ขอเงินพระยาวิเชียร ๑๐๐๐ เหรียญให้แต่ไม่รับ กลับขอคนโทษที่ต้องติดเร่งเงินพินัยปล่อยเสีย ๑๐ คนกว่า แล้วยื่นชิงช้าว่ากรมโขนหุ่นรำโคมพิณพาทย์แลจัดน่าที่กรมมหาดเล็กให้เลิกเบี้ยหวัดเปนเงินเดือนทั้งกรม ได้รับพระราชทานเงินเดือนๆ ละ ๖๐๐ บาท ได้เปนกรรมการฎีกาแลกรรมการเรื่องที่นา เปนอุปนายกรัฐมนตรี ได้เงินเดือนพิเศษ ๑๐๐ บาท แล้วเลื่อนเปนสภานายกรัฐมนตรี ได้เงินเดือนพิเศษ ๒๐๐ บาท ไปตามเสด็จสิงคโปร์ชวา รัตนโกสินทรศก ๑๑๖ ออกไปรับเสด็จที่เมืองลังกา เปนอธิบดีกรมศุขาภิบาล ได้เงินเดือน ๑๐๐๐ บาท เปนเสนาบดีกระทรวงโยธา ได้ว่าราชการแทนเสนาบดีกระทรวงวัง แล้วเปนเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการได้เงินเดือน ๒๐ ชั่ง ได้ขอพระราชทานคนโทษออกจากคุกอีกคนหนึ่งฯ มีพระราชพิธีโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เวลานั้นเข้าไปอยู่ในที่เฝ้าทูลลอองธุลีพระบาท แต่ข้าราชการในกระทรวงเกษตราธิการ และกรมศุขาภิบาลไม่เข้าไปเฝ้าถูกลดเงินเดือนๆ หนึ่ง ต่อมาได้รับพระราชทานตราช้างเผือกชั้นที่หนึ่ง

ครั้นรัตนโกสินทรศก ๑๑๙ เดือนพฤศจิกายน ได้รับสุพรรณบัตร์ เปนเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ ฯ ตราปฐมจุลจอมเกล้า แลเครื่องยศสำหรับเจ้าพระยา ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๒๐๐๐ บาท ครั้นรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ ป่วย ไปเที่ยวรักษาตัวในตำบลต่าง ๆ พักอยู่ที่เมืองชลบุรีสำนักวัดป่าแล้วมาอยู่ที่ทำเนียบคลองเตยจังหวัดนครเขื่อนขันธ์ ครั้นรัตนโกสินทรศก ๑๒๘ อาการป่วยหาคลายไม่ ลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีรับพระราชทานเบี้ยบำนาญเดือนละ ๑๐๐๐ บาท ฯ

มารู้สึกตัวว่าเมื่อรับราชการอยู่ได้รับฉลองพระเดชพระคุณแลทำนุบำรุงราษฎรตามกำลังที่จะทำได้ มาบัดนี้ได้เงินเบี้ยบำนาญ แต่ไม่ได้ทำการอะไรช่วยเหลือราษฎร จึงได้คิดทำศาลาพักเรือขึ้น ๒ คราว ยาว ๒ เส้น ๖ วา ๓ ศอกคืบ ๖ นิ้ว กว้าง ๗ วา สูง ๔ วา ๒ ศอกคืบ ๖ นิ้ว แลศาลาบนบกยาว ๔ วา ๒ ศอก กว้าง ๘ ศอก สูง ๘ ศอกคืบ เพื่อจะตอบบุญแทนคุณของราษฎร ให้ราษฎรอาศัยกันแดดฝน ฯ

เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ อายุครบ ๗๐ ปีบริบูรณ์ ได้จัดสร้างพระพุทธรูป สูง ๒ ศอกคืบ ๔ นิ้ว องค์ ๑ พระเจดีย์ทองเหลือง สูง ๑ คืบ ๖ นิ้ว ลานกว้าง ๑๑ นิ้ว ๑๘ องค์ เหรียญพระปฐมเจดีย์ ๑๐๐๐ เหรียญ พระคัมภีร์ ๓ ผูก บวชนาคที่วัดมหาธาตุองค์ ๑ ฯ

เครื่องราชอิศริยาภรณ์ที่เจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ได้รับพระราชทาน

มงกุฎสยามภัทราภรณ์ชั้นที่ ๔	วัน ๕ ๑๑ ๔ ค่ำปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๒๓
,, ,, มัณฑนาภรณ์ชั้น ๓	วัน ๓ ๑๔ ๒ ค่ำปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙
,, ,, มหาสุราภรณ์ชั้น ๑	วันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ มะเสง
ช้างเผือก นิภาภรณ์ ชั้น ๓	วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓ ปีขาล
,, ,, จุลวราภรณ์ชั้น ๒	วันที่ ๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ ๒๔๔๐ ระกา
,, ,, มหาวราภรณ์ชั้น ๑	วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๒ ปีกุญ
ตติยจุลจอมเกล้า	วัน ๖ ๑๒ ๑๒ ค่ำ ปีมะเสง พ.ศ. ๒๔๒๔

ทุติยจุลจอมเกล้า วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๒ ปีฉลู
ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๕ ปีมะโรง
ปฐมจุลจอมเกล้า วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๓ ปีชวด
ร.ศ. ๑๑๖ ได้ จ.ป.ร. เพ็ชร์ แลเหรียญต่าง ๆ เหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๔

ตราที่เจ้าพระยาเทเวศรวงษวิวัฒน์ได้จากต่างประเทศ

ปรัสเซีย	สายสพายนกอินทรีแดง
ยี่ปุ่น	ไซโฮโช ชั้นที่ ๒
อิตาลี	มงกุฎ ชั้นที่ ๒
เตอรกี	แมดยิดี ชั้นที่ ๒
รัซเซีย	เซนแอน ชั้นที่ ๒ ประดับเพ็ชร์
กรีกซ์	ซอเวีย ชั้นที่ ๓
เดนมาร์ก	เดอนะบร็อก ชั้นที่ ๓
ฝรั่งเศษ	ลิอองออนเนอร์ ชั้นที่ ๔
	แลปามอักแกเดอร์มิก
ออสเตรีย	มงกุฎเหล็ก ชั้นที่ ๔

ประวัตินี้เจ้าพระยาเทเวศรวงษวิวัฒน์ได้แต่งไว้เองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

มงคลเทวกถา

พระเทพกวี วัดมกุฏกษัตริย์ เทศนา

นมตฺถุ สุคตสฺส
อปฺปมาทํ ปสํสนฺติ
ปุญฺญกิริยาสุ ปณฺฑิตา
อปฺปมตฺโต อุโภ อตฺเถ
อธิคณฺหาติ ปณฺฑิโต
ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ โย อตฺโถ
โย จตฺโถ สมฺปรายิโก
อตฺถาภิสมยา ธีโร
ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจตีติ ฯ

บัดนี้ จะได้แสดงธรรมเทศนา ปรารภประวัติของท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงษวิวัฒน์ในมงคลสมัย ฉลองศรัทธาประดับปัญญาบารมี เพิ่มภูลกุศลราษี อนุโมทนาบุญพิธีที่ท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงษวิวัฒน์ เจริญชนมายุครบ ๗๐ ทัศบริบูรณ์ ปรารภกองการกุศลโดยประการต่างๆ ด้วยอัปปมาทธรรมตามบัณฑิตวิสัย ฯ

อนึ่งในเวลานี้ ท่านยังพอกำหนดประวัติของท่านตามที่เปนมาแล้วอย่างไรได้ จึงได้เก็บรวบรวมพิมพ์เปนบุรพภาคแห่งธรรมเทศนา เพื่ออนุบุรุษในสกุลแลญาติมิตรผู้ต้องการทราบ จะได้ดูตามประสงค์ ประวัติของท่าน มีทั้งส่วนความเจริญแลความเสื่อม เปนเรื่องควรให้นึกถึงธรรม ในส่วนความเจริญสมด้วยธรรมที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดังนี้ว่า

อุฏฺฐานวโต สติมโต
สุจิกมฺมสฺส นิสมฺมการิโน

สญฺญตสฺส จ ธมฺมชีวิโน
อปฺปมตฺตสฺส ยโสภิวฑฺฒติ ฯ

ความว่า ยศย่อมเจริญแก่บุทคลผู้หมั่น ผู้มีสติ ผู้มีการงานดี ผู้ใคร่ครวญพิจารณาแล้วทำ ผู้สำรวมระวัง ผู้เปนอยู่โดยธรรม ผู้ไม่ประมาทแล้ว ฯ

มีอธิบายว่า ยศนั้นได้แก่ความเปนอิศระแลความสมบูรณ์ด้วยสมบัติ แลความนับถือแต่ประชุมชน แลวรรณเกียรติคุณต่าง ๆ ยศนี้ย่อมเจริญมีแก่บุทคลผู้ถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติ ๗ ประการ โดยพุทธภาษิตที่ได้ยกขึ้นไว้แล้ว จะได้อธิบายเปนลำดับไป ดังนี้

ข้อซึ่งบุทคลเปนผู้ไม่เกียจคร้าน แลไม่อ้างเลศโดยประการต่าง ๆ มีร้อนเย็นเปนต้น มุ่งประกอบธุระน่าที่ของตน ที่จะพึงกระทำให้สำเร็จไป ไม่ให้กิจธุระอันนั้นคั่งค้างหมักหมมเปนมลทินขึ้นได้ ชื่อว่าผู้หมั่น การหมั่นนั้น ถ้าบุทคลเอาไปใช้ในกิจกรรมอันไม่สมควร ก็กลับกลายเปนหายนะแห่งยศไปได้ เพราะฉนั้น จึงต้องอาศัยสติเข้าประคอง ฯ ธรรมชาติเครื่องระลึกสำหรับประคองคุมจิต ไม่ให้จิตรตกไปในสิ่งที่ชั่ว ชื่อว่าสติ ผู้ที่มีสตินั้นจะระลึกเวลาใดก็ได้ไม่ลืมหลง พึงสาธกด้วยพุทธภาษิตว่า อิธ ภิกฺขเว อริยสาวโก สติมา โหติ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้มีสติในศาสนานี้ เปนผู้มาตามพร้อมแล้ว ด้วยความเปนผู้แก่สติอย่างยิ่ง ระลึก ตามระลึกซึ่งกิจการที่กระทำแล้วแม้นาน ซึ่งวาจาที่พูดแล้วแม้นานได้ เมื่อความเพียรเปนไปกับสติแล้ว ย่อมจะเปนไปในการงานที่ดีงาม ฯ การงานเหล่าใดที่ปราศจากโทษความผิด อันบัณฑิตไม่ครหาติเตียนได้ ชื่อว่าการงานดีงาม ข้อนี้พึงสาธกด้วยพุทธภาษิตว่า กตโม จ ภิกฺขเว สมฺมากมฺมนฺโต ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็การงานชอบเปนไฉน การงานเหล่าใดที่เว้นจาก ปาณาติบาต อทินนาทาน กามมิจฉาจาร อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว สมฺมากมฺมนฺโต อันนี้ ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าการงานชอบ ถึงการงานที่ชอบแล้ว เมื่อจะกระทำก็ควรพิจารณาเสียก่อนจึงทำ เพราะการงานที่ดีงามก็มีประการต่าง ๆ มีน้ำหนักไม่เสมอกัน ฯ เมื่อจะกล่าวอาการของผู้ที่ใคร่ครวญแล้วกระทำโดยสาธารณปริยาย พึงสาธกด้วยพุทธภาษิตว่า ยเทว ตฺวํ ราหุล กาเยน กมฺมํ กตฺตุกาโม โหหิ ดูก่อน

ราหุล ท่านใคร่เพื่อจะกระทำการงารอันใด ด้วยกายวาจาใจควรพิจารณาก่อนว่า กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ของเราพึ่งเปนไปเพื่อเบียดเบียฬตนบ้าง เพื่อเบียดเบียฬผู้อื่นบ้าง เพื่อเบียดเบียฬตนแลผู้อื่นทั้งสองบ้าง กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่จะทำนี้เปนอกุศล มีทุกข์เปนกำไร มีทุกข์เปนผลดังนี้ ไม่ควรทำ ไม่ควรพูด ไม่ควรคิด โดยส่วนเดียว ฯ ดูก่อนราหุล ถ้าท่านพิจารณาใคร่ครวญอยู่รู้อย่างนี้ว่า กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ของเรานี้ไม่พึ่งเปนไปเพื่อเบียดเบียฬตนบ้าง เพื่อเบียดเบียฬผู้อื่นบ้าง เพื่อเบียดเบียฬตนแลผู้อื่นทั้งสองบ้าง กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่เราจะทำนี้เปนกุศลมีสุขเปนกำไร มีสุขเปนผล ควรทำ ควรพูด ควรคิด ดังนี้ การงานที่กระทำนั้นถึงเปนกรรมอันดีแล้ว จะทำก็ควรใคร่ครวญพิจารณาแล้วจึงทำเรียกว่า ญาณสัมปยุตร ประกอบด้วยญาณคือปัญญา ฯ อาการที่ใคร่ครวญพิจารณาแล้วทำนี้ เปนคุณสมบัติควรระวังรักษาไว้อย่าให้เปนอันตรายไปเสีย หรือจะพึงระวังสำรวมไม่ให้เปนไปตามอคติทั้งสี่ โดยพุทธภาษิตว่า

ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา
โย ธมฺมํ นาติวตฺตติ
อาปูรติ ตสฺส ยโส
สุกฺกปกฺเขว จนฺทิมา ฯ

บุทคลผู้ใด ไม่ล่วงธรรม เพราะฉันทาคติ โทสาคติ ภยาคติ โมหาคติ ยศของบุทคลผู้นั้น ย่อมเต็มเปี่ยมเหมือนพระจันทรในข้างขึ้นฉนั้น การสำรวมระวังนี้เนื่องด้วยความเปนอยู่ ถ้ามาเปนอยู่โดยทางที่ไม่ชอบ ก็ยากที่จะสำรวมระวังให้เปนไปโดยสวัสดิภาพ เพราะฉนั้น จึงต้องเปนอยู่โดยธรรม ฯ บุทคลมาเว้นจากการแสวงหาโดยทางทุจริต มีลักฉ้อเบียดเบียฬเปนต้น โดยพุทธภาษิตนี้ว่า อิธ ภิกฺขเว อริยสาวโก มิจฺฉาอาชีวํ ปหาย สมฺมาอาชีเวน ชีวิกํ กปฺเปติ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในศาสนานี้ ละความเปนอยู่โดยทางผิด สำเร็จชีวิตด้วยความเปนอยู่โดยชอบ อันนี้ ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าเปนอยู่โดยชอบ การที่จะเปนอยู่โดยชอบได้ก็ต้องอาศัยความไม่ประมาท เพราะฉนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรง

แสดงความไม่ประมาทไว้ในที่สุด ฯ ความไม่เลินเล่อโดยประการต่าง ๆ ชื่อว่าความไม่ประมาท ผู้ไม่ประมาทย่อมไม่เลินเล่อในธุระน่าที่ของตนว่าไม่เปนไร เอาใจใส่สอดส่องดูแลความเสื่อมแลความเจริญ ปิดทางเสื่อม ปิดทางเจริญ คอยป้องกันภัยอันตรายต่าง ๆ แต่ก่อนเหตุยังไม่มาถึง ระงับเหตุที่เกิดขึ้นแล้วเสีย ถึงความระแวดระวังโดยเอื้อเฟื้อ ชื่อว่า เปนผู้ไม่ประมาทโดยเอกเทศ พอสมควรแก่ ยโสปฏิปทา แต่ยังไม่ชื่อว่า เปนผู้ไม่ประมาทในที่ทั้งปวง บุทคลผู้ใดมาระวังรักษาใจ ไม่ให้กำหนัดยินดี ในกาลเปนที่ตั้งแห่งความกำหนัดยินดี ไม่ให้โกรธเคืองประทุษร้าย ในกาลเปนที่ตั้งแห่งความโกรธเคืองประทุษร้าย ไม่ให้หลง ในกาลเปนที่ตั้งแห่งความหลง ไม่ให้มัวเมาประมาท ในกาลเปนที่ตั้งแห่งความมัวเมาประมาท ดังนี้ จึงชื่อว่า เปนผู้ไม่ประมาทในที่ทั้งปวง ฯ คุณสมบัติ ๗ ประการ คือ ความเปนผู้หมั่น ความเปนผู้มีสติ ความเปนผู้มีการงานดี ความเปนผู้ใคร่ครวญพิจารณาแล้วกระทำ ความเปนผู้สำรวมระวัง ความเปนผู้เปนอยู่โดยธรรม ความเปนอยู่ไม่ประมาท เหล่านี้ มีบริบูรณ์ในบุทคลผู้ใด ยศของบุทคลผู้นั้น มีแต่เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ดังพฤกษาชาติที่อาศัยความบำรุงอันดี มีแต่จะงอกงามเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปทุกที เพราะเหตุฉนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสว่า

อุฏฺฐานวโต สติมโต
สุจิกมฺมสฺส นิสมฺมการิโน
สญฺญตสฺส จ ธมฺมชีวิโน
อปฺปมตฺตสฺส โยภิวฑฺฒติ ฯ

อันนี้ เปนเรื่องของความเจริญ ส่วนความเสื่อมก็มีพุทธภาษิตในโลกธัมมสูตรเปนเนติอยู่แล้ว ฯ

โลกธรรมนั้น แจกเปน ๘ ประการ คือ ลาภ ๑ ไม่มีลาภ ๑ ยศ ๑ ไม่มียศ ๑ นินทา ๑ สรรเสริญ ๑ สุข ๑ ทุกข์ ๑ ธรรมเหล่านี้ มีนามว่าโลกธรรม เพราะเวียนไปตามโลก โลกเล่าก็เวียนไปตามธรรม ๘ อย่างนี้ โลกธรรม ๘ อย่างนี้ ย่อมมีแก่บุทคลทั้งปวง

ทั้งที่เปนปุถุชนแลอริยชน แต่ปุถุชนมิได้กำหนดรู้ตามความเปนจริงว่า โลกธรรมนี้ เกิดขึ้นแก่เราแล้ว โลกธรรมนี้ไม่เที่ยงนำทุกข์มาให้ มีความแปรปรวนไปเปนธรรมดาดังนี้ โลกธรรมจึงครอบงำจิตของปุถุชนได้ ปุถุชนย่อมยินดี ลาภ ยศ ความสรรเสริญ ความสุข ยินร้าย ความไม่มีลาภ ความไม่มียศ นินทา ทุกข์ จึงไม่พ้นจาก ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ แลโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส ส่วนอริยชนย่อมกำหนดรู้ตามเปนจริงว่า โลกธรรมนี้ เกิดขึ้นแก่เราแล้วโลกธรรมนี้ไม่เที่ยง นำความทุกข์มาให้ มีความแปรปรวนไปเปนธรรมดา ดังนี้ โลกธรรมจึงครอบงำจิตของอริยชนไม่ได้ อริยชนย่อมไม่ยินดี ลาภ ยศ ความสรรเสริญ ความสุข ไม่ยินร้าย ความไม่มีลาภ ความไม่มียศ นินทา ทุกข์ จึงพ้นจาก ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ แลโสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส ฯ

โลกธรรมนี้ ย่อมเกิดมีแก่คนทั้งปวงทั่วกัน ตามชั้นตามภูมิ แต่ความทำในใจต่างกันตามชั้นตามภูมิ ผลก็มีต่างกันตามชั้นตามภูมิ เกิดมาแล้วย่อมจะได้ประสพโลกธรรมทุกคน การทราบความเปนไปของโลกธรรมตามจริง โดยสุคตภาษิตดังแสดงมานี้ เปนธรรมอันมีอุปการที่จะตัดทุกขโทมนัศไม่ให้ครอบงำ หรือครอบงำได้ไม่เต็มที่ นับว่าเปนสวัสดิมงคล ฯ

ความไม่เที่ยงถาวรมีอันแปรปรวนไปเปนธรรมดา ไม่เฉพาะแต่โลกธรรม ย่อมมีในสังขารทั้งหลาย การที่ไม่เปนเช่นนั้น ก็มีแต่ธรรมของสัตบุรุษเท่านั้น ข้อนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ภาษิตไว้ว่า

ชีรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา
อโถ สรีรมฺปิ ชรํ อุเปติ
สตญฺจ ธมฺโม น ชรํ อุเปติ
สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ ฯ

ความว่า ราชรถของพระเจ้าแผ่นดิน อันวิจิตรดี ยังรู้จักเก่าคร่ำคร่า อนึ่งแม้ร่างกายนี้ ก็ย่อมเข้าถึงชรา ฝ่ายว่าธรรมของสัตบุรุษหาเข้าถึงชราไม่ สัตบุรุษทั้งหลายย่อมเจรจาให้พวกสัตบุรุษด้วยกันเข้าใจ ดังนี้ ฯ

มีอธิบายว่า สภาวะคือ ธาตุต่าง ๆ ที่เหตุนั้น ๆ ควบคุมแต่งขึ้น ได้ชื่อว่าสังขาร ฯ สังขารนั้น แยกออกเปน ๒ ประการ สังขารไม่มีใจครอง เรียกว่า อนุปาทินนกะ ประการ ๑ สังขารมีใจครอง เรียกว่า อุปาทินนกะ ประการ ๑ ฯ สังขารทั้ง ๒ ประการนี้ มีความแปรปรวนเปนลักษณะอย่างเดียวกัน ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยกความเก่าคร่ำคร่าของราชรถขึ้นแสดง เปนตัวอย่างแห่งความแปรปรวนของสังขารไม่มีใจครอง ทรงยกความชราแห่งร่างกายนี้ขึ้นแสดง เปนตัวอย่างแห่งความแปรปรวนของสังขารมีใจครอง อันรถที่นายช่างถือเอาสัมภาระนั้น ๆ คุมกันทำขึ้น แล้วตกแต่งให้วิจิตรงดงาม ครั้นใช้ไป ๆ ก็เก่าคร่ำคร่าลงทุกที เครื่องประดับประดาก็หมอง อวยวะก็คลอนง่อนแง่น ไม่คงทน ใช่แต่เท่านั้น ของใหม่ ๆ เกิดขึ้นดีกว่าของเก่าขึ้นไป ของเก่าก็เลวลงมา เช่นเกวียน รันแทะรถเทียมม้าต่างชนิด จนถึงรถยนต์เปนที่สุด ถึงของอื่น ๆ ก็เปนดุจเดียวกัน เช่นเครื่องแต่งกายของมนุษย์ใช้ไปก็เก่า แลดีในสมัยหนึ่ง พ้นนั้นไปก็เปนของเร่อร่า นี้เปนตัวอย่างแห่งความแปรปรวนของสังขารไม่มีใจครอง ฯ แม้ร่างกายนี้ก็เหมือนกัน เมื่อตั้งอยู่ในประถมวัย ก็สดใสเปล่งปลั่งมีกำลังแขงแรง ความคิดความอ่านก็เฉียบแหลม ครั้นล่วงวัยนั้นไป ก็ซุดโทรมลงโดยลำดับ ความสดใสเปล่งปลั่งก็หมดไป กำลังก็ถอยไป ใจคอก็ฟั่นเฟือน จะทำอะไรไม่ค่อยได้ ตาก็มืดหูก็ตึง ใช่แต่เท่านั้น ในครั้งหนึ่งเปนคนมีความรู้ความสามารถอย่างไร จึงได้เปนที่นิยมนับถือในประชุมชน พ้นสมัยนั้นแล้ว ความรู้ความสามารถนั้น กลับใช้ไม่ได้ ไม่ทันคนในภายหลัง เพราะคุณสมบัติเช่นนั้นเปนสังขตธรรม ย่อมแปรปรวนไปตามกาละเทศะ คือ เปลี่ยนไปตามเวลา แลเปลี่ยนไปตามประเทศ นี้เปนตัวอย่างแห่งความแปรปรวนของสังขารมีใจครอง ฯ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ทรงแสดงสังขารที่มีชราความแก่เก่า เปนลักษณะเสมอกันทั้ง ๒ ประการอย่างนี้แล้ว จะทรงชักนำบริษัทให้ตั้งอยู่ในคุณสมบัติอันเปนความดีความงามแก่ตน จึงทรงแสดงธรรมของสัตบุรุษว่าเปนคุณที่ไม่เข้าถึงชรา คือ ความแปรปรวน ฯ ความประพฤติสงบเสงี่ยมสุภาพเรียบร้อย แลความปฏิบัติอันชักนำให้เปนผู้เช่นนั้น ชื่อว่า ธรรมของสัตบุรุษ ธรรมของสัตบุรุษนั้น อันสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงแล้วหลายนัย เช่น สัปปุริสธรรม ๗ สัทธรรม ๗ วัตตบท ๗ ฯ

สัปปุริสธรรม ๗ นั้น คือ ธมฺมญฺญุตา ความเปนผู้รู้ธรรม หมายความว่าเปนผู้รู้จักเหตุ อตฺถญฺญุตา ความเปนผู้รู้จักเนื้อความ หมายความว่าเปนผู้รู้ผล อตฺตญฺญุตา ความเปนผู้รู้จักตน มตฺตญฺญุตา ความเปนผู้รู้จักประมาณ กาลญฺญุตา ความเปนผู้รู้จักกาล ปริสญฺญุตา ความเปนผู้รู้จักบริษัท ปุคฺคลปโร ปรญฺญุตา ความเปนผู้รู้จักบุทคลยิ่งแลหย่อน ฯ

สัทธรรม ๗ นั้น คือ สทฺธา ความเชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ หิริ ความละอายต่อบาป โอตฺตปฺป ความสดุ้งกลัวต่อบาป พาหุสจฺจ ความเปนพหุสุตะ วิริย ความเพียร คือความกล้า สติ ความระลึกได้ ปญฺญา ปรีชาความรอบรู้ ฯ

วัตตบท ๗ นั้น คือ มาตาเปติภรณะ ความเลี้ยงมารดาบิดา กุเล เชฏฺฐปจายนะ ความอ่อนน้อมต่อเชฏฐบุทคลในสกุล สณฺหวาจา วาจาไพเราะ เปสุเณยฺยปฺปหายนะ ความละวาจาส่อเสียด มจฺเฉรวินยะ ความนำความตระหนี่ออก สจฺจะ ความจริง โกธาภิภวนะ ความระงับความโกรธ ฯ

ธรรมเหล่านี้ มีอยู่ในบุทคลใด ท่านกล่าวว่า ผู้นั้นเปนสัตบุรุษ เมื่อจะกล่าวตามรูปศัพท์แล้ว ได้แก่ผู้สงบระงับ ขยายความว่าสงบระงับ โลภ โกรธ หลง ตั้งแต่อย่างหยาบด้วยตทงฺคปหาน อย่างกลางด้วย วิขมฺภนปหาน อย่างลเอียดด้วยสมุจฺเฉทปหาน ฯ

โลภ โกรธ หลง ทั้ง ๓ ประการนี้ เปนธรรมอันทำใจไม่ให้สงบระงับ เปนเครื่องร้อนของใจ เปนข้าศึกของใจ การชำนะโลภ โกรธ หลงได้ ท่านสรรเสริญว่า เปนความชำนะอันดีต้องตามนัยกุททาลกบัณฑิตภาษิตว่า

น ตํ ชิตํ สาธุ ชิตํ
ยํ ชิตํ อวชียติ
ตํ โข ชิตํ สาธุ ชิตํ
ยํ ชิตํ นาวชียติ ฯ

มีความว่า การชำนะที่กลับแพ้ได้ เปนการชำนะไม่ดี การชำนะที่ไม่กลับแพ้ได้แล เปนการชำนะดีดังนี้ ฯ

มีอธิบายว่า การชำนะมี ๒ อย่าง คือ ชำนะภายนอก ได้แก่ชำนะผู้อื่น อย่าง ๑ ชำนะภายใน ได้แก่ชำนะตนเองอย่าง ๑ ชำนะภายนอก คือผู้อื่นนั้น มีตัวอย่างที่จะพึงยกขึ้นพรรณนาหลายทาง เช่นชำนะทางพูดจาโต้ตอบ ชำนะทางเล่นการพนันต่าง ๆ ชำนะทางรบข้าศึกสัตรู ฯ

ชำนะเหล่านี้ ถ้าไม่กลับปราชัย ก็ชื่อว่าชำนะดี ถ้ากลับปราชัย ไม่ชื่อว่าชำนะดี ชำนะภายนอกเนื่องจากผู้อื่น ยากที่จะให้ทรงชัยอยู่เสมอ ผู้แพ้คงคิดแก้ตัว วันน่า เดือนน่า ปีน่า ชาติน่า ผู้ชำนะแล้วทอดธุระประมาทไม่ได้ เมื่อประมาทมิได้ระแวดระวัง ก็เปนโอกาศแห่งปัจจามิตรที่จะชิงชัย ตามเรื่องในอดีตกาล ความเปนผู้มีอำนาจใหญ่ ไม่คงอยู่ในสถานที่เดียวต้องยักย้ายแปรผัน ไปต่าง ๆ ประเทศ ก็เพราะความชำนะกลับปราชัย ฯ ต้องชำนะภายใน คือตนเองด้วย ตามนัยพุทธภาษิตว่า

โย สหสฺสํ สหสฺเสน
สงฺคาเม มานุเส ชิเน
เอกญฺจ เชยฺยมตฺตานํ
สเว สงฺคามชุตฺตโม ฯ

ผู้ใดพึงชำนะหมู่มนุษย์ในสงคราม ตั้งพันคูณด้วยพัน ต้องชำนะตนอีกคนหนึ่ง ผู้นั้นจึงจะชื่อว่า เปนยอดยุทธในสงคราม ฯ อีกภาษิตหนึ่งว่า

อตฺตา หเว ชิตํ เสยฺโย
ยา จายํ อิตรา ปชา

ตนแล อันใคร ๆ ชำนะแล้วประเสริฐ ส่วนหมู่สัตว์ที่เขาชำนะแล้ว ไม่ประเสริฐเท่า ดังนี้ ฯ

มีอธิบายว่า กายใจ ที่ควบคุมกันอยู่นี้ สมมติเรียกว่าตน ดังทัพพสัมภาระที่ควบคุมกันมีสมมติเรียกว่า เรือ เรือน ฉนั้น อตฺตนา สงฺกิลิสฺสติ จักเศร้าหมองก็ด้วยตน อตฺตนา วิสุชฺฌติจักผ่องแผ้วก็ด้วยตน ฯ ตนเปนกลาง อาจเปนได้ทั้งข้างชั่วข้างดี เมื่อตนทำชั่ว ก็ไม่

เปนที่พึ่งของตน เมื่อตนทำดี ก็เปนที่พึ่งของตน อตฺตาว อตฺตโน คติ ตนเทียว เปนคติของตน ผู้หวังความดีแก่ตน อตฺตนา โจทยตฺตานํ จงเตือนตนด้วยตนเอง ปฏิมํเสตมตฺตนา จงพิจารณาตนด้วยตนเอง แม้สัตว์พาหนะทั้งหลาย มีกุญชรแลอัศดรเปนต้น เขายังฝึกหัดดัดให้เรียบร้อย นำมาใช้ตามปราถนา อตฺตทนฺโต ตโต วรํ คนที่ฝึกตนแล้ว ดีกว่าสัตว์พาหนะวิเศษเหล่านั้น ฯ

ตนเปนประธานของการทำดีทำชั่ว การจะทำดีทำชั่ว ก็เพราะใจบังคับ ใจเปนหัวน่า ใจเปนใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ใจเปนดังต้นหนผู้นำทาง มิจฺฉา ปณิหิตํ จิตฺตํ ปาปิโย นํ ตโต กเร ใจที่ตั้งไว้ผิด ย่อมกระทำเขาให้เลวทรามยิ่งกว่าโจรหรือคู่เวรที่กระทำกัน สมฺมา ปณิหิตํ จิตฺตํเสยฺยโส นํ ตโต กเร ส่วนใจที่ตั้งไว้แล้วชอบ กระทำเขาให้ประเสริฐกว่ามารดาบิดาคณาญาติที่จะทำให้

ข้อความที่ได้อธิบายมานี้ เพื่อจะรุกต้อนตนให้อยู่ที่ใจ ชำนะภายในได้แก่ตนเอง โดยใจความก็คือชำนะใจ กิเลสทั้งหลายที่เปนข้าศึกของใจ ก็ไม่ได้เกิดจากอื่น เกิดจากใจแล้วกลับประทุษร้ายใจ ดังสนิมเกิดจากเหล็กแล้วประทุษร้ายเหล็กฉนั้น ใจที่ถูกกิเลสบังคับแล้ว ก็กลับบังคับกายวาจาให้หมุนไปตามกิเลส การรักษาใจให้ระงับจากกิเลสได้โดยเด็ดขาดเปนสมุจเฉทปหาน สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ตรัสว่า

เนว เทโว น คนฺธพฺโพ
น มาโร สห พฺรหฺมุนา
ชิตํ อปชิตํ กยิรา
ตถารูปสฺส ชนฺตุโน ฯ

เทวดา คนธรรพ์ มาร พรหม จะให้กลับปราชัยไม่ได้ การชำนะเช่นนี้ เปนการชำนะดีประเสริฐ ฯ

ธรรมอันหนึ่งสามารถอาจปรายกิเลสได้ คือ สติ ความโลภที่เกิดขึ้นแรงกล้าจนถึงละโมภ ความโกรธที่เกิดขึ้นแรงกล้าจนถึงประทุษร้าย ความหลงที่เกิดขึ้นแรงกล้าจนถึงลืมตัว ก็เพราะขาดสติ ถ้ามีสติอยู่เกิดไม่ได้ แม้จะหลีกลอดเกิดขึ้นบ้าง ก็คงไม่แรงกล้า

เหมือนปราศจากสติ สติอาจรุกอาจรับกิเลสได้ เพราะเหตุฉนี้ ท่านจึงสรรเสิญสติ จัดเปนสติปัฏฐานบ้าง อินทรีย์บ้าง พละบ้าง โพชฌงค์บ้าง มรรคบ้าง สติ โลกสฺมิชาคโร สติเปนธรรมเครื่องตื่นอยู่ในโลก ดังนี้ ฯ สัตรูคือกิเลส ซึ่งอาจหาญเข้ามาชิงชัย ก็เพราะอาศัยหลับหรือประมาทแห่งปรปักษ์ ถ้าตื่นอยู่ด้วยความไม่ประมาท ก็ไม่เปนโอกาสได้ สติกับความไม่ประมาท โดยอรรถก็เปนอันเดียวกัน ฯ เยเกจิ กุสลา ธมฺมา บรรดากุศลธรรมทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง สพฺเพ เต อปฺปมาทมูลกา อปฺปมาทสโมสรณา ธรรมทั้งหลายเหล่านั้นมีความไม่ประมาทเปนมูล รวบรวมชุมนุมอยู่ในความไม่ประมาททั้งสิ้น บัณฑิตย่อมกล่าวความไม่ประมาทว่า เปนยอดของกุศลธรรมทั้งหลาย ดังนี้ ฯ

บุทคลจะบำเพ็ญกุศล ประเภทไหน อย่างไรก็ดี สำเร็จมาแต่ความไม่ประมาททั้งสิ้น เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงได้ภาษิตว่า

อปฺปมาทํ ปสํสนฺติ
ปุญฺญกิริยาสุ ปณฺฑิตา
อปฺปมตฺโต อุโภ อตฺเถ
อธิคณฺหาติ ปณฺฑิโต
ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ โย อตฺโถ
โย จตฺโถ สมฺปรายิโก
อตฺถาภิสมยา ธีโร
ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจติ ฯ

ความว่า ในการกระทำบุญทั้งหลาย บัณฑิตสรรเสิญความไม่ประมาท บัณฑิตผู้มีปัญญาไม่ประมาทแล้ว ย่อมยึดประโยชน์ทั้ง ๒ ไว้ได้ คือ ประโยชน์ในทิฏฐธรรมแลสัมปรายภพ เพราะบัลลุประโยชน์ ๒ อย่างนั้น จึงเรียกว่าบัณฑิต ดังนี้ ฯ

ท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ เมื่อมีชนมายุ ๗๐ ทัศบริบูรณ์ จึงบำเพ็ญกองการกุศลโดยประการต่าง ๆ ด้วยความไม่ประมาท ตามสัปปุริสวิสัย ดังแสดงมาฉนี้ ฯ

อิเมหิ กุสเลหว
โสตฺถิ เต โหตุ สพฺพทา
ธมฺเมน อิจฺฉิตํ ยํ ยํ
ตํ ตํ ขิปฺปํ สมิชฺฌตุ ฯ

ด้วยกุศลอนวัชชกิจ ที่ท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงษวิวัฒน์ได้ปฏิบัตินี้ ขอความศิริสวัสดิพิพัฒนมงคลอิฏฐวิบุลผลสถาพร จงสโมสรสำเร็จแด่ท่านทุกประการ สิ่งใด ๆ ที่ท่านปรารถนาแล้วโดยธรรม ขอสิ่งนั้น ๆ จงพลันสำเร็จโดยประสงค์ทุกประการ เทอญ ฯ

มงคล คาถา กัณฑ์ต้น

สมเด็จพระวันรัต วัดมหาธาตุ เทศนา

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

อเสวนา จ พาลานํ ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา

ปูชา จ ปูชนียานํ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมนฺติ ฯ

บัดนี้ ท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงษวิวัฒน์ มีอายุบรรจบครบ ๗๐ ปี ได้เริ่มยัญญพิธีบำเพ็ญกุศลมหกรรม สร้างพระพุทธปฏิมาเปนที่สักการบูชาของพุทธศาสนิกชน สร้างพระธรรมสำหรับเทศนาเพิ่มศรัทธาปสาทาทิคุณ บริจาคสมณะบริขารอุปถัมภ์สามเณรในการอุปสมบทเปนพระภิกษุ ปลูกพืชพันธุ์พระพุทธศาสนา จัดเปนพุทธบูชา ธรรมบูชา สังฆบูชา อบรมบุญญจริยากัลยาณานุโยคกิจ อุทิศส่วนกุศลแก่อารักขเทวดาวัตถุเทวดา เปนบั้งจุปการะธรรมบรรณาการ บำรุงใจให้ชื่นบานในบุญกุศลนี้เปนสวัสดิมงคลเครื่องเจริญวิบุลผลสุขสมบัติ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าซึ่งเปนมงคลรัตน์ได้ตรัสมงคลอันอุดมวิเศษ แจกโดยประเภทถึง ๓๘ ประการ ด้วยคาถาวจนะประพันธพุทธนิพนธ์ ๑๐ พระคาถา ในคาถาต้น ๓ มงคล โดยพระนิพนธ์พุทธภาษิตว่า

อเสวนา จ พาลานํ ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา

ปูชา จ ปูชนียานํ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ

ความไม่เสพสมาคมด้วยชนพาล ความเสพคบหาแต่บัณฑิต บูชาท่านที่ควรบูชา กิจ ๓ อย่างนี้เปนมงคลอย่างสูงสุดดังนี้ ฯ อธิบายความแห่งมงคลทั้ง ๓ ตามลำดับ ชนผู้เปนอยู่สักว่าลมหายใจ ไม่เปนอยู่ด้วยปัญญา ชื่อว่าชนพาล โดยความก็คืออสัตบุรุษ โดยลักษณะมีความประพฤติชั่วเปนเครื่องกำหนดหมาย เมื่อจะคิดการใดก็คิดแต่การที่ชั่ว ด้วยอำนาจอภิชฌาเพ่งสิ่งของผู้อื่นด้วยความโลภบ้าง ด้วยอำนาจพยาบาทคิดผูกเวรหมายมั่นล้างผลาญผู้อื่นให้พินาศฉิบหายบ้าง ด้วยอำนาจมิจฉาทิฏฐิเหนผิดจากคลองธรรม เหนชอบ

เปนผิดเหนผิดเปนชอบบ้าง จะคิดการใดๆ ก็คิดแต่การที่ไม่เปนประโยชน์แก่ตนแลผู้อื่น มิแต่จะคิดเบียดเบียฬตนแลผู้อื่นฝ่ายเดียว แม้เมื่อพูดคำใดก็พูดแต่คำที่ชั่วคือกล่าวเท็จบ้าง กล่าวส่อเสียดยุให้เขาแตกร้าวกันบ้าง กล่าวคำหยาบต่อผู้อื่นบ้าง พูดไม่เปนประโยชน์ตนประโยชน์ท่านบ้าง จะพูดคำใดก็ล้วนพูดเพื่อจะเบียดเบียฬตนแลผู้อื่นฝ่ายเดียว แม้เมื่อทำการใดก็ทำแต่การที่ชั่ว คือ ทำร้ายร่างกายแลล้างผลาญชีวิตเขาบ้าง ลักขะโมยสิ่งของเขาบ้าง ผิดในภรรยาเขาบ้าง จะทำการใดก็ทำแต่การไม่เปนประโยชน์ตนแลผู้อื่น ทำแต่การที่จะเปนไปเพื่อเบียดเบียฬตนแลผู้อื่นฝ่ายเดียว ชนพาลมีความประพฤติชั่วเปนเครื่องกำหนดหมายอย่างนี้ ย่อมตัดประโยชน์ทั้ง ๒ คือประโยชน์ที่จะพึงได้พึงถึงในชาตินี้แลชาติน่า ถือเอาโทษที่ไม่เปนประโยชน์ทั้ง ๒ อย่างนั้น ฯ บุทคลตั้งตนไว้ชอบ ประกอบการหมั่นในกิจการนั้นๆ ได้ขัลสุทรัพย์เปนผลของความหมั่นนั้นแล้ว รักษาไว้ไม่ให้เปนอันตรายด้วยเหตุที่ไม่ควร สงวนจับจ่ายเลี้ยงชีพแต่พอสมควรแก่กำลังทรัพย์ ย่อมได้รับประโยชน์คือความสุขตลอดชีวิต แลเปนคนมีจิตรประกอบด้วยศรัทธา เชื่อกรรมคือบาปบุญ เปนคนมีศีลรักษากิริยากายวาจาเรียบร้อย เปนคนมีจิตรปราศจากตระหนี่ เปนคนมีปัญญารู้จักสิ่งที่เปนประโยชน์ไม่เปนประโยชน์ ย่อมทำตนให้ได้รับผลคือความสุขในภายน่า ฉันใด ชนพาลหาประกอบฉันนั้นไม่ ประกอบแต่เหตุเครื่องเสื่อมทรามแห่งโภคทรัพย์ทำลายตนจากความดีความงาม ทั้งประกอบกรรมที่เปนบาปอกุศล ทำตนให้เสื่อมจากประโยชน์แลให้ได้รับโทษทั้งปัจจุบันนแลสัมปรายภพ ฯ ความไม่คบคนพาลนั้นเปนสหายร่วมกินร่วมนอนเปนต้น ชื่อว่าไม่เสพชนพาล ฯ ผู้ใดเสพชนพาล ผู้นั้นก็มีชนพาลเปนคติ คือคบพาลเปนพาล ย่อมเสื่อมจากประโยชน์ทั้ง ๒ ที่กล่าวแล้ว แม้ถึงจะรักษาตนไว้ได้ดีไม่ถือเอาความประพฤติของชนพาล ก็ไม่พ้นจากความติเตียนได้ ชนพาลนั้นเปรียบเหมือนปลาเน่า ผู้เสพชนพาลนั้นเหมือนใบไม้พันปลาเน่า ใบไม้นั้นแม้ไม่เปนของเหม็นเน่ามาแต่เดิม แต่อาศัยความระคนกับปลาเน่า กลิ่นปลาเน่าอบอยู่ก็เปนของเหม็นเน่าไปด้วย ฉันใด ชื่อเสียงของชนเสพคนพาล ย่อมเสียไปเพราะโทษเสพชนพาล ทำให้ผู้นั้นถึงความเปนผู้อันนักปราชญ์ติเตียนเกลียดชังทิ้งเสีย ไม่สมาคมเปนมิตรสหาย ฉันนั้น เหตุดังนี้ ความไม่เสพชนพาลจึงเปนมงคลป้องกันมิให้ตกไปในฝักฝ่ายข้างความเสื่อมเสียได้ ฯ

แม้เมื่อเว้นจากความสมาคมด้วยชนพาลแล้ว แต่เฉยๆ อยู่หรือคบแต่คนที่เสมอกับตนโดยคุณสมบัติ ย่อมจะคงที่อยู่ในคุณนั้นๆ ไม่เจริญขึ้นด้วยคุณอื่นๆ ต่อสมาคมกับผู้ที่มีปัญญากว่าตน จึงจะเจริญไพบูลย์ด้วยคุณสมบัติกว่าปรกติเดิม เหตุดังนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงความเสพบัณฑิตว่า เปนมงคลอีกประการหนึ่ง ฯ ชนผู้ดำเนิรในประโยชน์ทั้ง ๒ อย่าง ซึ่งมีประเภทดังกล่าวมาแล้วนั้นด้วยปัญญา ชื่อว่าบัณฑิต โดยความก็คือสัตบุรุษ บุรุษที่ดีงาม โดยลักษณะมีความประพฤติชอบเปนเครื่องกำหนดหมาย พึงรู้ลักษณะแห่งบัณฑิตโดยสัปปุริสธรรมมีความเปนผู้รู้จักเหตุแลผลเปนต้น ในจุลลปุณณมสูตรตรัสเทศนาเปนปุคคลาธิฐฐานยกบุทคลขึ้นเปนที่ตั้งว่า สัตบุรุษในโลกนี้ เปนคนมีศรัทธาความเชื่อ เปนคนสดุ้งกลัวแต่กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต เปนพหุสูตได้สดับตรับฟังมาก เปนคนปรารภความเพียร เปนคนมีสติ เปนคนมีปัญญา ดังนี้ ฯ ในสัปปุริสสูตร คัมภีร์มัชฌิมนิกายอุปริปัณณาสก์ ทรงแสดงว่าสัตบุรุษไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่นด้วยถือว่าเปนคนมีสกูลสูง เปนคนมีสมบัติยิ่งใหญ่ เปนคนมีเกียรติยศคนรู้จักมาก เปนคนมีลาภ เปนพหุสูตได้สดับมาก เปนคนทรงวินัย เปนธรรมกถึก เปนคนสมาทานธุดงค์ เปนคนได้ฌานสมาบัติ ดังนี้ นี้ลักษณะของบัณฑิตโดยสัปปุริสธรรม จริยาของบัณฑิตไม่วิปริตแปรผัน พึงเหนตามวจนะประพันธ์พุทธภาษิตว่า

สุเขน ผุฏฺฐา อถวา ทุกฺเขน
น อุจฺจาวจํ ทสฺสยนฺติ ปณฺฑิตา

บัณฑิตทั้งหลาย อันสุขหรือทุกข์ถูกต้องแล้ว ย่อมไม่แสดงอาการขึ้นลง ดังนี้ ฯ ความคบบัณฑิตนั้น ด้วยอันเข้าไปใกล้แลถามขาปบุญคุณโทษ ที่เปนประโยชน์แลไม่เปนประโยชน์ก็ดี ด้วยอันมอบตนเปนศิษย์รับโอวาทคำสอนก็ดี ชื่อว่าเสพบัณฑิต ฯ ผู้ใดเสพบัณฑิต ผู้นั้นก็มีบัณฑิตเปนคติ คือคบบัณฑิตเปนบัณฑิต ย่อมได้ซึ่งประโยชน์ทั้ง ๒ ที่กล่าวแล้ว ฯ บัณฑิตนั้นเปนเหมือนของหอม ผู้เสพบัณฑิตนั้นเปนเหมือนใบไม้ที่ห่อของหอม ใบไม้นั้นแม้ไม่เปนของหอมมาแต่เดิม ถึงอย่างนั้นมาอาศัยความระคนกับของหอม กลิ่นหอมอบอยู่

ก็เปนของหอมไปด้วย ฉันใด ชื่อเสียงของผู้เสพบัณฑิตย่อมหอมไปด้วย เพราะคุณคือความเสพบัณฑิตทำให้ผู้นั้นเปนที่ชอบใจนิยมยินดีแลเปนที่สรรเสิญของวิญญูชน ฯ ความเสพบัณฑิตเปนเหตุให้ถึงความเจริญในประโยชน์ดังนี้ สมเด็จพระมหามุนิบรมสุคต จึงตรัสว่าเปนมงคลเหตุเครื่องถึงความเจริญอย่างสูงสุดประการหนึ่ง ฯ

เมื่อได้สมาคมกับบัณฑิต ตั้งตนอยู่ในสุจริตตามโอวาทของท่าน ได้รับสุขวิบุลผลดังกล่าวมา นับว่าท่านนั้นทรงคุณธรรมควรบูชา การบูชาท่านซึ่งทรงคุณธรรมเช่นนั้นเปนคุณอำนวยผลพิเศษเปนเหตุให้ประสพสุขทั้งภพนี้แลภพน่า เพราะฉนั้น สมเด็จพระบรมศาสดา จึงตรัสการบูชาบุทคลควรบูชาว่าเปนมงคลอีกประการหนึ่ง ฯ การแสดงคารวะความนับถือ ชื่อว่าบูชา ฯ บูชานั้นแบ่งออกเปน ๒ อย่าง อามิสบูชาอย่าง ๑ ปฏิบัติบูชาอย่าง ๑ ฯ บูชาด้วยเครื่องสักการะมีดอกไม้เปนต้นแลปัจจัยเครื่องเลี้ยงชีวิต ชื่อว่าอามิสบูชา ฯ บูชาด้วยปฏิบัติตามคำสั่งสอน ชื่อปฏิบัติบูชา ฯ บุทคลใดสามารถทำอามิสบูชาที่ผู้อื่นทำแล้วในตนให้มีผลได้ก็ดี สามารถจะสั่งสอนผู้อื่นให้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบได้ก็ดี บุทคลนั้นชื่อว่าควรบูชา บุทคลควรบูชานั้นโดยความก็คือบัณฑิตซึ่งมีลักษณะที่กล่าวมาแล้วในหนหลัง แต่ว่าโดยกำหนดอุตกฤษฎ์ พระพุทธเจ้าแลพระอริยสาวกทั้งหลายชื่อว่าเปนยอดของบุทคลควรบูชาทั้งปวง เพราะท่านทรงคุณใหญ่หลวงสามารถจะทำบูชาให้มีผลไพบูลย์พิเศษได้ อามิสบูชาที่บุทคลทำแล้วในพระอริยบุทคลมีพระพุทธเจ้าเปนต้นนั้น แม้น้อยก็สามารถจะนำสุขมาได้สิ้นราตรีนาน ฯ ข้อนี้ พึงสันนิษฐานด้วยสมบัติ ๓ อย่าง วัตถุสัมปทา สมบัติคือวัตถุอย่าง ๑ เจตนาสัมปทา สมบัติคือเจตนาอย่าง ๑ ทักขิเณยยสัมปทา สมบัติคือบุทคลควรทักษิณาอย่าง ๑ ฯ วัตถุคือเครื่องสักการะบูชาเปนของแสวงหาได้มาแล้วโดยชอบธรรม เปนวัตถุสัมปทา ฯ เจตนาใน ๓ กาล คือในกาลก่อนแต่บูชา ในกาลที่บูชาอยู่ในกาลที่บูชาแล้วบริสุทธิ์ผ่องใส เปนเจตนาสัมปทา ฯ พระอริยะเจ้าผู้ละกิเลสเครื่องหม่นหมองในสันดานได้แล้วเปนทักขิเณยยสัมปทา ฯ บูชาที่บุทคลทำแล้วในพระอริยเจ้าผู้มีสันดานบริสุทธิ์ ด้วยวัตถุที่เปนสมบัติดุจกล่าวแล้ว ย่อมทำเจตนาในกาลทั้ง ๓ ของบุทคลผู้ทำบูชานั้นให้บริสุทธิ์ผ่องใสได้ เมื่อบูชานั้นพร้อมด้วยวัตถุ ๓ อย่างนั้นแล้ว ย่อมให้เกิดผลสมบูรณ์เปรียบเหมือนพืชที่

เป่นของไม่ล่วงกาล บุทคลหว่านเพาะในเนื้อนา ที่บริสุทธ์ปราศจากหญ้าแลกรวดแลงซึ่งเป่นเครื่องประทุษร้าย แลบุทคลไถพรวนดีแล้ว ปราศจากอันตรายภายนอกมีสัตว์กัดเป่นต้น ย่อมเป่นของมีผลสมบูรณ์ ฉนั้น เหตุนั้น สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า นาทั้งหลายมีหญ้าเป่นโทษประทุษร้าย ฉันใด หมู่สัตว์นี้มีความกำหนัดความประทุษร้ายความหลงแลความอยากเป่นโทษประทุษร้าย ฉันนั้น เหตุนั้นแลทานที่บุทคลให้แล้ว ในท่านผู้มีความกำหนัดความประทุษร้ายความหลงแลความอยากไปปราศจากสันดานแล้ว จึงมีผลใหญ่ไพบูลย์ดังนี้ฯ แต่อามิสบูชาที่บุทคลทำแล้วในพระอริยเจ้ายังเป่นคุณมีผลได้ ไม่ต้องกล่าวถึงปฏิบัติบูชาซึ่งจะไม่มีผล เพราะบุทคลที่บูชาพระตถาคตเจ้าแลสาวกของพระตถาคตเจ้า ด้วยปฏิบัติตามโอวาทคำสั่งสอน ได้บัลลุประโยชน์ทั้ง ๓ คือประโยชน์ชาตินี้ ประโยชน์ชาติน่า ประโยชน์อย่างยิ่งกว่าประโยชน์ทั้ง ๒ นั้น ตามสมควร มีเป่นอันมากพ้นที่จะนับได้ การบูชาบุทคลควรบูชาด้วยบูชาทั้ง ๒ อย่างนั้น ย่อมให้สำเรจผลพิเศษตามคุณานุภาพของตนๆ จึงตรัสว่าเป่นมงคลเครื่องเจริญสุขสมบัติอันสูงสุดประการหนึ่งฯ ในคาถานี้ สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงกิจ ๓ อย่าง คือความไม่เสพชนพาล ๑ ความเสพบัณฑิต ๑ บูชาบุทคลควรบูชา ๑ ว่าเป่นมงคลเหตุเครื่องเจริญอันสูงสุด ดังวิสัชนามาฉนี้ฯ

ท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงษวิวัฒน์ ปฏิบัติตนเรียบร้อยตลอดมา ทำตนให้ห่างไกลจากทุจริตบาปธรรม สมาคมแต่กัลยาณชน ตั้งตนอยู่ในกุศลสุจริต มีจิตรกอบด้วยศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา บูชาพระรัตนะทั้งสามด้วยอามิสบูชาแลปฏิบัติบูชา มีความซื่อสัตย์สุจริตจงรักภักดีต่อพระมหากระษัตริย์ของตน สักการะเคารพนบนอบต่อบิดามารดาอุปัชฌาย์อาจารย์ต้องตามจริยาของสัปปุริสชน นี้จัดเป่นอุดมมงคลอำนวยอิฏฐวิบุลผลสมบูรณ์ด้วยเกียรติยศเกียรติคุณ พร้อมทั้งอายุวรรณอิฏฐวิบุลผล ต้องตามนิพนธ์พุทธภาษิตดังวิสัชนามาฯ

พุทฺโธ สยมฺภู สุคโต วิมุตฺโต
ธมฺโม สทา สนฺติกโร ปณีโต
สงฺโฆ วิสุทฺโธ วรทกฺขิเณยฺโย
ตนฺเตชสา เต สุภสิทฺธิ โหตุ

พระพุทธเจ้า ผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง ผู้เสดจไปดีหาราคีมิได้ พระหฤทัยวิมุติ์หลุดจากกิเลสไม่มีเหตุจะทำให้วนเวียน พระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ทำความสงบอยู่ทุกเมื่อ เปนคุณประณีตสุขุมคัมภีรภาพ พระสงฆ์พุทธสาวก เปนผู้บริสุทธิ์ไม่หมกมุ่น เปนทักขิไณยบุทคลทำทักษิณาให้มีผลอย่างประเสริฐ ด้วยเดชแห่งพระรัตนะทั้งสามนั้น ขอความสำเรจแห่งสุภมงคล คือ อายุ วรรณ สุข พล ปฏิภาณ อิฏฐวิบุลผล จงประสิทธิ์ แต่ท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงษวิวัฒน์ พร้อมด้วยบุตรภรรยาแลญาติมิตร เปนนิจจนิรันตร์ เทอญ

มงคล คาถา ที่ ๒

พระญาณวราภรณ์ วัดบวรนิเวศ เทศนา

ปฏิรูปเทสวาโส จ ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา
อตฺตสมฺมาปณิธิ จ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมนฺติ ฯ

อนุสนธิพระธรรมเทศนา มีบุรพาประสืบเนื่องตามลำดับ บัดนี้จะได้รับประทานวิสัชชนามงคลคาถาที่ ๒ ในมงคลสูตรสืบต่อไป ฯ ดำเนินความว่า เมื่อพระบรมศาสดาได้ตรัสมงคล ๓ ประการ คือ การไม่คบคนพาล การคบบัณฑิต แลการบูชาวัตถุที่ควรบูชาว่าเปนมงคลเหตุให้ถึงความเจริญอันอุดม ด้วยพระคาถาต้นแล้ว ได้ตรัสมงคลอีก ๓ ประการด้วยพระคาถาที่ ๒ ต่อไปว่า ปฏิรูปเทสวาโส การอยู่ในประเทศที่สมควร ๑ ปุพฺเพกตปุญฺญตา ความเปนผู้มีบุญได้ทำแล้ว ในเบื้องต้น ๑ อตฺตสมฺมาปณิธิ การตั้งตนไว้ชอบ ๑ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ทั้ง ๓ ประการนั้น เปนมงคล เหตุให้ถึงความเจริญอันอุดม ฯ

พรรณนาความแห่งพระคาถานั้นดังนี้

ข้อต้น ปฏิรูปเทส ประเทศที่สมควรนั้น คือประเทศที่เหมาะ จำแนกตามควรแก่การงารของบุทคลเปนหลายประเภท เช่นบุทคลผู้มุ่งกะสิกรรมการเพาะปลูก ประเทศที่มีพื้นดินดีเหมาะที่จะทำการเพาะปลูก ชื่อว่าเปนปฏิรูปเทศ, ผู้มุ่งพานิชกรรมการค้าขาย ประเทศที่มีประชุมชนมากเหมาะแก่การค้าขาย ชื่อว่าเปนปฏิรูปเทศ, ผู้มุ่งการศึกษาศิลปวิทยาใดๆ ประเทศที่มีผู้รู้แลมีการสั่งสอนเล่าเรียนศิลปวิทยานั้น ๆ ชื่อว่าเปนปฏิรูปเทศ, ผู้มุ่งธรรมสัมมาปฏิบัทประเทศที่มีนักปราชญ์ผู้รู้ธรรมถูกต้อง เช่นพระสัมมาสัมพุทธะ แลประเทศที่มีคำสั่งสอนของท่านแพร่หลาย อาจขวนขวายศึกษาเล่าเรียนได้ ชื่อว่าเปนปฏิรูปเทศดังนี้เปนต้น ฯ ปฏิรูปเทศเปนส่วนคดีโลกจงยกไว้จักพรรณนาแต่ที่เปนส่วนคดีธรรม ตามพระพุทธศาสนา ฯ ปฏิรูปเทศตามนัยแห่งพระพุทธศาสนานั้น พระอรรถกถาจารย์แสดงว่า ประเทศที่พระบรมศาสดาได้บัลลุอนุตตระสัมมาสัมโพธิญาณ ๑ ที่ทรงแสดงธรรมจักกัปปวัตตนะสูตร ๑ ที่ทรงแสดงยะมะกะปาฏิหาร ๑ ที่เสด็จลงจากเทวโลก ๑ แลที่ประทับของพระบรมศาสดา

เช่นเมืองสาวัตถีเมืองราชคฤหเปนต้น ฯ ท่านพรรณนาเช่นนั้น ชรอยท่านจะเห็นว่า ประเทศเหล่านั้น เปนอนุสสะติสถาน เปนที่เตือนใจพุทธบริษัทให้ระลึกถึงพระบรมศาสดา แล้วตั้งใจประพฤติตามคำสั่งสอนของพระองค์ แต่เมื่อสันนิฏฐานโดยอรรถ น่าจะได้แก่ประเทศที่มีผู้รู้จริงรู้ชอบแลเปนผู้บริสุทธิ์ เช่นพระบรมศาสดา แลพระอริยสาวก แลที่มีคำสั่งสอนของท่านที่เรียกว่า พุทธศาสนาแพร่หลาย การอยู่ในประเทศเช่นนั้น เปนโอกาศให้ผู้อยู่ได้ยินได้ฟังคำสั่งสอนที่ดีที่ชอบ ผู้ต้องการอาจศึกษาแลปฏิบัติตามได้สดวก จึงเปนมงคลเหตุให้ถึงความเจริญอย่าง ๑ ฯ

ข้อ ๒ ปุพฺเพกตปุญฺญตา ความเปนผู้มีบุญอันได้ทำแล้วในเบื้องต้นนั้น คำว่าบุญเมื่อกล่าวด้วยเหตุ ได้แก่กุศลกรรมเปนเครื่องชำระจิตต์ให้ผ่องใส ประดุจน้ำเปนเครื่องชำระสิ่งโสโครกที่มาแปดเปื้อนฉนั้น ฯ บุทคลที่เกิดมา โดยคลองธรรม จะได้ชื่อว่าเปนคนดี ก็เพราะประพฤติดี จะได้ชื่อว่าเปนคนชั่ว ก็เพราะประพฤติชั่ว ไม่ใช่เพราะชาติสกุลโดยส่วนเดียว โดยพระพุทธภาษิตว่า

น ชจฺจา วสโล โหติ น ชจฺจา โหติ พฺราหฺมโณ

บุทคลไม่ใช่เปนคนเลวเพราะชาติ แลไม่ใช่เปนพราหมณ์เพราะชาติ

กมฺมุนา วสโล โหติ กมฺมุนา โหติ พฺราหฺมโณ

บุทคลเปนคนเลวเพราะกรรม คือกิจการที่ตนทำ เปนพราหมณ์ก็เพราะกรรม ดังนี้ ฯ

เมื่อกล่าวโดยทางที่ทำ ได้แก่กายวาจาใจ คือ บุทคลทำการงารอันใดทางกาย เรียกว่ากายกรรม กล่าวทางวาจา เรียกว่าวจีกรรม ดำริห์คิดทางใจ เรียกว่ามโนกรรม ถ้าการงารนั้นเปนส่วนสุจริตกิจชอบ เปนไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนแลแก่ผู้อื่น ไม่เปนไปเพื่อเบียดเบียฬ การงารนั้นได้ชื่อว่าเปนบุญหรือกุศล ฯ เมื่อกล่าวด้วยที่ตั้งแห่งการทำบุญ ซึ่งเรียกว่า บุญญะกิริยาวัตถุ ได้แก่ทาน ศีล ภาวนา (โดยย่อ) บุญสำเร็จด้วยทาน เรียกทานมัย บุญสำเร็จด้วยศีล เรียกศีลมัย บุญสำเร็จด้วยภาวนา เรียกว่าภาวนามัย ฯ เมื่อกล่าวด้วยผลได้แก่ความสุข โดยพระพุทธภาษิตว่า มา ภิกฺขเว ปุญฺญานํ ภายิตฺถ สุขสฺเสตํ

อธิวจนํ ยทิทํ ปุญฺญานิ แปลว่า ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอย่าได้กลัวบุญเลย คำว่าบุญเปนชื่อของความสุข ดังนี้ ฯ เมื่อกล่าวด้วยมูลได้แก่ อโลภ อโทส อโมห ฯ ในนิธิกัณฑสูตร พระบรมศาสดาทรงแสดงอานิสงส์แห่งบุญไว้ว่า อสาธารณมญฺเญสํ อโจรหรโณ นิธิ เปนต้น แปลว่า ขุมทรัพย์คือบุญไม่ทั่วไปแก่คนอื่น โจรก็ชิงไปไม่ได้ เปนขุมทรัพย์ที่ติดตามผู้ทำไป แลสามารถให้สิ่งที่ประสงค์แก่เทวดาแลมนุษย์ อานิสงส์แห่งบุญนั้น พระบรมศาสดาทรงแสดงเปนส่วน ๆ ย่นลงคงเปน ๓ ประการคือ มนุษยสมบัติ ๑ สวรรคสมบัติ ๑ นิพพานสมบัติ ๑ ล้วนเปนอิฏฐผลที่จะพึงได้ด้วยขุมทรัพย์ คือบุญทั้งนั้น เพราะฉนั้นผู้มีปัญญาจึงควรบำเพ็ญบุญทั้งหลาย ฯ เมื่อผู้ใดได้บำเพ็ญบุญ ผู้นั้นได้ชื่อว่า กตปุญฺญ ผู้มีบุญได้ทำแล้ว ๆ นั้น พระบรมศาสดาจารย์ตรัสว่า ย่อมปราโมทย์บันเทิงอยู่ในโลกทั้ง ๒ โดยพุทธภาษิตว่า อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ โมทติ ผู้มีบุญได้ทำแล้วย่อมบันเทิงในโลกทั้ง ๒ คือในโลกนี้ก็ย่อมบันเทิง ละไปแล้วก็ย่อมบันเทิง ฯ ความบันเทิงในเมื่อเริ่มบำเพ็ญบุญ ในเมื่อบำเพ็ญแล้วระลึกไปถึง ได้เห็นความดีความชอบอันเปนบุญกุศลที่ตนได้ทำแล้ว ชื่อว่าบันเทิงอยู่ด้วยกรรม ความสุขสำราญกายแลจิตต์ ความสงบรำงับเพราะตั้งจิตต์มั่น ปราศจากนิวรณ์ทั้ง ๕ ความหลุดพ้นจากการเกี่ยวเกาะ เพราะพิจารณาเห็นตามเปนจริงเหล่านั้น ชื่อว่าเบิกบานอยู่ด้วยผล เพราะฉนั้นพระบรมศาสดาจึงทรงแสดงต่อไปว่า

โส โมทติ โส ปโมทติ ทิสฺวา กมฺมวิสุทฺธิมตฺตโน

ผู้มีบุญได้ทำแล้วนั้น ๆ ย่อมบันเทิง ย่อมบันเทิงยิ่ง เพราะเห็นความบริสุทธิแห่งกรรมของตน ฯ บุญอันบุทคลทำแล้วในเบื้องต้น พึงอุปมาด้วยศิลปวิทยา อันบุทคลได้เรียนสำเร็จแล้วการงารที่บุทคลทำให้สำเร็จด้วยบุญที่ได้ทำแล้ว พึงอุปมาด้วยการงารที่บุทคลทำให้สำเร็จด้วยศิลปวิทยาที่ได้เรียนมาแล้ว ประโยชน์เกื้อกูลแลสุขที่ผู้มีบุญอันทำแล้วได้รับ พึงอุปมาด้วยประโยชน์เกื้อกูลแลสุข ที่ผู้เรียนศิลปวิทยาเสร็จแล้วได้รับ ฯ เพราะฉนั้น ปุพฺเพกตปุญฺญตา ความเปนผู้มีบุญได้ทำแล้วในเบื้องต้นจึงเปนมงคล เหตุให้ถึงความเจริญอีกประการ ๑ ฯ

ข้อ ๓ อตฺตสมฺมาปณิธิ การตั้งตนไว้ชอบนั้น น่าจะหมายเอาการตั้งตนไว้ในทางดีทางชอบทางถูก อันเปนบุญเปนกุศลนั่นเอง เพื่อกำจัดความชั่วผิดที่เปนบาปอกุศล อันเปนดุจของโสโครกที่มาแปดเปื้อนเสีย เพราะบาปอกุศลเปนเหตุให้บุทคลผู้ทำได้รับทุกข์โทษ

มีประการต่าง ๆ การตั้งตนไว้ในจาคเจตนา เปนเครื่องกำจัดโลภตลอดถึงอภิชฌา การตั้งตนไว้ในศีล เปนเครื่องกำจัดโทสะตลอดถึงพยาบาท การตั้งตนไว้ในสมถภาวนา ทำให้จิตต์สงบรำงับตั้งมั่น เปนเครื่องกำจัดนิวรณ แลเพื่อเปนบาทแห่งวิปัสสนา การตั้งตนไว้ในวิปัสสนาภาวนา เปนเครื่องกำจัดโมหะตลอดถึงมิจฉาทิฏฐิ ฯ อนึ่ง ตั้งตนไว้ในทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ในปัจจุบัน ๔ ประการ ในสัมปรายิกัตถะประโยชน์ในภายหน้า ๔ ประการ แลในปรมัตถะประโยชน์อย่างยิ่ง ก็ชื่อว่าตั้งตนไว้ชอบ ฯ ถ้าอตฺตสมฺมาปณิธิตั้งตนไว้ชอบมีกำลังอ่อน ก็ได้ผลอ่อน ถ้ามีกำลังกล้า ก็ได้รับผลยิ่งขึ้น ตามกำลัง เพราะฉนั้นพระบรมศาสดาจึงตรัสว่า อตฺตสมฺมาปณิธิ เปนมงคลเหตุให้ถึงความเจริญอีกประการ ๑ ฯ

อนึ่งธรรม ๓ ประการนี้ ถ้าจัดโดยความเนื่องประพันธ์กัน ปฏิรูปเทสวาส การอยู่ในประเทศที่สมควร คือที่มีท่านผู้รู้ที่เปนบัณฑิต หรือมีธรรมคำสั่งสอนของท่าน เปนโอกาสให้ได้สมาคมกับท่าน แลได้ยินได้ฟังได้ศึกษาได้รู้จักธรรมที่ดีที่เปนบุญแลธรรมที่ชั่วที่เปนบาป ข้อนี้เปนเหตุให้ผู้ใคร่ ได้ละความชั่วบำเพ็ญความดี โดยถูกต้องตามคลองธรรม การละบาปบำเพ็ญบุญโดยถูกต้อง ก็เปนอตฺตสมฺมาปณิธิ การตั้งตนไว้ชอบ หรือการอยู่ในประเทศที่สมควรเปนเหตุให้ได้ตั้งตนไว้ชอบ การตั้งตนไว้ชอบก็เปนการบำเพ็ญบุญ อันเปนเหตุนำสุขมา โดยพระพุทธภาษิตว่า สุโข ปุญฺญสฺส อุจฺจโย การสั่งสมบุญเปนสุขหรือนำสุขมา ด้วยประการฉนี้ ฯ

เพราะฉะนั้น ปฏิรูปเทส การอยู่ในประเทศที่สมควร ๑ ปุพฺเพกตปุญฺญตา ความเปนผู้มีบุญได้ทำแล้วในเบื้องต้น ๑ อตฺตสมฺมาปณิธิ การตั้งตนไว้ชอบ ๑ จึงเปนมงคลเหตุให้ถึงความเจริญอันอุดมด้วยประการฉนี้ ฯ

มงคลคาถา ที่ ๓

พระธรรมปาโมกข์ วัดราชประดิษฐ์ เทศนา

พาหุสจฺจญฺจ สิปฺปญฺจ วินโย จ สุสิกฺขิโต
สุภาสิตา จ ยา วาจา เอตมฺมงฺคลมุตฺตมนฺติ ฯ

บัดนี้จะได้รับประทานวิสัชชนาในมงคลคาถาที่ ๓ โดยนัยพระบาลีแลอรรถกถา มัตยาธิบาย โดยสังเขป ฯ

ดำเนินความในพระคาถาที่ครบ ๓ ว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคล ๔ ประการ คือ พาหุสจฺจญฺจ ความเปนผู้มีพุทธวจนได้สดับแล้วมาก ๑ สิปฺปญฺจ ศิลปศาสตร์ ๑ วินโย จ สุสิกฺขิโต วินัยซึ่งบุทคลศึกษาดีแล้ว ๑ สุภาสิตา จ ยา วาจา วาจาที่บุทคลกล่าวดีแล้ว ๑ สี่ประการนี้ ว่าเปนมงคลอันสูงสุด เพราะเปนเหตุจะให้บุทคลผู้บำเพ็ญถึงความเจริญด้วยศุขสมบัติไพศาล ทั้งในปัจจุบันกาลแลภพภายน่า ฯ จะอธิบายความแห่งมงคล ๔ ประการนั้นโดยลำดับ ฯ แลพาหุสัจจนั้น ท่านจัดไว้เปน ๒ คือ พาหุสัจจในธรรมวินัย ๑ พาหุสัจจนอกจากธรรมวินัย ๑ ความได้เรียนหรือได้ฟังคำสั่งสอนแห่งพระพุทธเจ้าแล้ว เกิดความฉลาดในพุทธวจนนั้นๆ ชื่อว่าพาหุสัจจในธรรมวินัย ความได้เรียนหรือได้ฟังศิลปศาสตร์ภายนอกจากพระพุทธศาสนาแล้ว เกิดความฉลาดในศิลปศาสตร์นั้นๆ ขึ้นชื่อว่าพาหุสัจจ นอกจากธรรมวินัยยกเสียแต่ความเปนผู้ฉลาดด้วยฝีมือ ที่จะยกขึ้นกล่าวว่าสิปป ณ เบื้องน่าไม่ชื่อว่าพาหุสัจจ ฯ พาหุสัจจในธรรมวินัยนั้น จัดเปน ๒ คือพาหุสัจจของบรรพชิต ๑ พาหุสัจจของคฤหัสถ์ ๑ ข้อซึ่งว่าพาหุสัจจของบรรพชิตนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาค ได้ทรงสรรเสริญในพระสูตร์ต่างๆ มีอุรุเวลในจตุกกอังคุตตรนิกายเปนต้น พระองค์ทรงสรรเสริญความเปนพหุสูตนับเนื่องในธรรม ทำให้เปนผู้มั่นคงในพระพุทธศาสนา ภิกษุมีสุตะของที่ควรฟังได้ฟังแล้วมาก จำทรงสุตะที่ได้ฟังแล้วนั้นไว้ ไม่ให้ลืมหลง สั่งสมอยู่ในสันดานมาก ธรรมเหล่าใด ที่เพราะในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด แสดงพรหมจรรย์บริสุทธิบริบูรณ์สิ้นเชิง พร้อมด้วยอรรถพยัญชน ธรรมทั้งหลายเหนปานนั้น ภิกษุได้สดับแล้วมาก จำทรงไว้ได้แคล่วคล่องขึ้นวาจา

เพ่งตามด้วยจิตต์ ตรัสรู้ด้วยปัญญาเครื่องเหน ฉนี้ ฯ พระสูตรต่าง ๆ ที่ทรงแสดงความเปนพหุสูต คล้ายกับอุรุเวลสูตรนั้น ต่างกันแต่คุณานิสงส์ดังที่มีมาในนาถกรณธรรมสูตรว่าเปนธรรมทำที่พึ่งดังนี้ เปนต้น ฯ อนึ่งพระองค์ทรงสรรเสริญ บุทคลพหุสูต ปฏิบัติตามคำสั่งสอนที่ตนได้ฟังแล้วนั้นโดยเอกเทศ ในอัปปัสสุตสูตแห่งจตุกกอังคุตตรนิกายว่าดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สุตต เคยย เวยยากรณ คาถา อุทานอิติวุตตก ชาตก อัพภูตธรรม เวทัลละ ที่บุทคลบางพวกได้ฟังแล้วมาก ผู้นั้นรู้อรรถธรรมของสูตรมากแล้ว เปนผู้ปฏิบัติข้อปฏิบัติสมควรแก่โลกุตตรธรรม ตามคำสอนที่ตนได้สดับแล้วนั้น ผู้ปฏิบัติดีชอบอย่างนี้ ชื่อว่า พหุสูตเปนผู้เข้าถึงแล้วด้วยสุต คือ เปนผู้ทำกิจในพุทธวจนที่ตนฟังแล้ว ให้บริบูรณ์ได้ด้วยประการฉนี้ ฯ อนึ่งความเปนพหุสูตนั้น เปนเหตุจะให้ละบาปบำเพ็ญบุญกุศลทำตนให้บริสุทธิ์ได้ เพราะฉนั้น สมเด็จพระนราสภทศพล จึงทรงแสดงอานิสงสผลของสุตบุทคลไว้ในนคโรปมสูตร ในสัตตกอังคุตตรนิกายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้มีพุทธพจนได้ฟังแล้วมาก ย่อมละอกุศลเสีย ทำกุศลให้เจริญขึ้น ย่อมละทิ้งสิ่งที่มีโทษเสียทำสิ่งที่ไม่มีโทษให้เจริญ บริหารรักษาตนให้บริสุทธิ์ได้ดังนี้ ฯ ในอรรถกถาแห่งสูตรที่ ๑ ในทุกกอังคุตตรนิกาย ท่านพรรณนาสุทธิความหมดจดในข้อว่า อริยสาวกผู้ได้ฟังแล้วบริหารรักษาตนให้บริสุทธิ์ได้นั้น โดยความหมดจด ๒ อย่าง คือ ความหมดจดโดยปริยาย ๑ ความหมดจดโดยนิปปริยายโดยตรงแท้ ๑ ฯ จักพรรณนาความหมดจดทั้ง ๒ นั้น โดยนัยอรรถกถาว่า บุทคลผู้ถึงพระพุทธเจ้าพระธรรมพระสงฆ์เปนสรณที่พึ่งก็ดี คฤหัสถ์รักษาศีล ๕ ด้วยเปนนิจศีลก็ดี รักษาศีลมีองค์ ๘ ด้วยเปนองค์อุโบสถก็ดี สามเณรรักษาศีล ๑๐ ก็ดี ภิกษุรักษาปาริสุทธศีล ๔ ก็ดี ผู้เข้ารูปฌาน ๔ แลอรูปฌาน แต่ฌานใดฌานหนึ่งก็ดี ชื่อว่ารักษาตนให้บริสุทธิโดยปริยายแต่ละอย่าง ๆ พระอริยสาวกที่บัลลุโสดาบัตติมรรคจนถึงพระอรหัตตมรรค ก็ยังชื่อว่ารักษาตนให้บริสุทธิ์โดยปริยายอยู่ ฝ่ายท่านผู้ดำรงอยู่เฉพาะในพระอรหัตตผลเปนพระขีณาสพมีกิเลสอันดองสันดานสิ้นแล้ว แต่ยังบัญจขันธ์มีรากเง่าแห่งตัณหาอันขาดแล้วให้อาบ, เคี้ยว, บริโภค, นั่ง, นอนอยู่ ชื่อว่ารักษาตนให้หมดจดไม่มีมัวหมองโดยนิปปริยายคือบริสุทธิ์โดยตรงแท้ ฯ พรรณนาความหมดจด ๒ อย่าง ของคฤหัสถ์แลบรรพชิต ผู้เปนพหุสูต ล้วนเปนเหตุจะให้ละบาปบำเพ็ญกุศลทำตนให้บริสุทธิ์ได้ โดยปริยายทั้ง ๒ แต่

สังเขปเพียงนี้ฯ อนึ่งความเปนพหุสูตนี้ เปนเหตุที่จะทำปรมัตถสัจจให้แจ้งชัดโดยลำดับ เพราะฉนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสเทศนาแก่ภารทฺวาชพราหมณ์ ในวังกีสูตร ในมัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ ว่าบุทคลผู้มีศรัทธา เข้าไปใกล้ท่านผู้สอน ครั้นเข้าไปใกล้แล้ว จึงนั่งใกล้ เข้านั่งใกล้อยู่เงี่ยโสตลงคอยฟังคำสั่งสอน เมื่อเปนผู้เงี่ยโสตลงแล้วฟังธรรมอยู่ ครั้นฟังแล้วจำทรงไว้ เพ่งตริกเนื้อความของธรรมทั้งหลายที่ตนได้จำทรงไว้ได้ เมื่อผู้นั้นเพ่งตริกเนื้อความของธรรมทั้งหลายอยู่ ธรรมทั้งหลายก็คงทนต่อความเพ่งโดยไม่เหลือ อาศรัยข้อธรรมคงทนต่อความเพ่งโดยไม่เหลือนั้น ความพอใจใคร่จะทำจะปฏิบัติเกิดขึ้น ผู้นั้นมีความพอใจจะปฏิบัติเกิดขึ้นในจิตต์แล้ว ก็อุสสาหพากเพียร ครั้นอุสสาหพากเพียรแล้ว ก็เลือกชั่งพิจารณาโดยลักษณ ๓ คือความเปนของไม่เที่ยงเปนทุกข์เปนอนัตตาใช่ตน ครั้นเลือกชั่งพิจารณาโดยพระไตรลักษณ์แล้ว จึงตั้งความเพียรอันจะทำอริยมรรคให้บริบูรณ์ในสันดาน เมื่อเปนผู้ตั้งความเพียรอยู่ย่อมทำให้แจ้งปรมัตถสัจจะ คือนิพพานนั้นด้วยปัญญาดังนี้ฯ อันนี้ ความเปนพหุสูต เปนเหตุแห่งความทำให้แจ้งปรมัตถสัจจะของจริง เปนประโยชน์อย่างยิ่งคือนิพพาน ด้วยประการฉนี้ แสดงพาหุสัจในธรรมวินัยเพียงนี้ฯ ลำดับนี้จะแสดงพาหุสัจจ นอกจากธรรมวินัยซึ่งเปนวิสัยของคฤหัสถ์ต่อไปฯ ความฉลาดเกิดขึ้นแก่พวกคฤหัสถ์ เพราะฟังหรือเรียนศิลปศาสตร์ภายนอกซึ่งไม่มีโทษ นำประโยชน์แลความศุขมาทั้งในโลกนี้แลโลกเบื้องน่า ชื่อพาหุสัจจ ความเปนพหุสูตของคฤหัสถ์ฯ ข้อซึ่งว่าพาหุสัจจ นำประโยชน์แลความศุขมาในโลกนี้นั้น เหมือนบุทคลได้เรียนศิลปวิทยาต่างๆ ทางหนังสือหรือเลข รู้ชำนาญดีแล้วย่อมได้รับผลประโยชน์มีลาภยศเปนต้น ตามภูมิรู้ของตน อันนี้ประโยชน์แลความศุขในโลกนี้ มีมาเพราะความเปนพหุสูตส่วน ๑ ข้อซึ่งพาหุสัจจนำประโยชน์แลความศุขมาในโลกเบื้องน่านั้น เหมือนบุทคลผู้รู้วิทยามาก มิได้หวังอามิส คิดแต่จะให้ผู้อื่นได้ประโยชน์แลความศุข สั่งสอนผู้อื่นให้รู้วิทยาที่ตนได้เรียนรู้แล้วนั้น ข้อซึ่งสั่งสอนผู้อื่นให้รู้วิทยาเปนอุบายเกิดประโยชน์แลความศุขนั้น จัดเปนกุศลอันจะให้เกิดประโยชน์แลความสุขแก่ตน ในโลกเบื้องน่าอีกส่วน ๑ ฯ ความเปนพหุสูตภายนอกจากธรรมวินัย ซึ่งเปนวิสัยของคฤหัสถ์ ให้สำเร็จประโยชน์แลความศุขในโลกทั้ง ๒ ด้วยประการฉนี้ฯ แสดงพาหุสัจจกถาแต่เพียงนี้ฯ

ลำดับนี้จะแสดงสิปปกถาต่อไป ความเปนผู้ฉลาดด้วยฝีมือ ชื่อว่าสิปปๆ นั้นจัดเปน ๒ คือสิปปของบรรพชิต ๑ สิปปของคฤหัสถ์ ๑ ความฉลาดทำฉลาดปรุงบริกขารของสมณ มีพิจารณาจีวรเย็บจีวรเปนต้น ชื่อสิปปของบรรพชิตฯ ความเปนผู้ฉลาดทำฉลาดปรุงบริกขารของสมณนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสรรเสริญไว้ในนาถกรณธรรมสูตรในทสกอังคุตตรนิกายว่า ภิกษุทั้งหลายกิจสูงต่ำ คือใหญ่น้อยนั้นเหล่าใดแห่งเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย เปนกิจสมณอนุโลมตามสาสนปฏิบัติ อันภิกษุอื่นเหนแล้วไม่พึงเฉยเสีย จะพึงไต่ถามว่า อะไรๆ แล้วและช่วยทำให้เสร็จไป เธอเปนผู้เหนคือฉลาดทำให้เสร็จได้ ในกิจน้อยใหญ่เหล่านั้น มิได้เกียจคร้าน ประกอบไปด้วยปัญญาพิจารณาอันสามารถในกิจนั้นๆ ให้บัลลุสำเร็จไปได้โดยสดวก สามารถจะทำจะจัดในกิจสมณเหล่านั้นได้ คุณคือความฉลาดในกิจสมณนี้ เปนธรรมทำที่พึ่งประการ ๑ ฉนี้ฯ อนึ่งสิปปนั้น นำประโยชน์แลความศุขมาแก่ตนแลผู้อื่น ดังสิปปของพระอานนทเถรเจ้า ครั้งเมื่อพระองค์เสด็จจากพระนครราชคฤห์จาริกไปยังทักขิณาคิรีประเทศ ตรัสถามพระอานนท์ว่าจะสามารถทำรูปจีวรให้วิเศษบ้านจะคันนาแห่งชาวมคธได้หรือไม่? พระอานนท์รับว่า สามารถจะจัดให้ดีงามได้ ครั้นพระองค์เสด็จกลับจากทักขิณาคิรีมายังเมืองราชคฤห์แล้ว พระอานนท์ทำจีวรเสร็จแล้ว นำเข้าไปถวาย พระองค์ทรงอนุมัติตามนัยนิยมที่ตัดเปนท่อนตั้งแต่ ๕ ขัณฑ์ ดังพระอานนท์จัดทำมาถวายนั้น แล้วทรงอนุญาตสังฆาฏิ อุตตราสงค์ อันตรวาสก ให้ตัดทั้ง ๓ ผืนหรือผืนใด หนึ่ง ก็ใช้ได้ แต่ห้ามไม่ให้ใช้ผ้าไม่ตัดล้วนเปนไตรจีวร เรื่องนี้มีพิสดารในจีวรขันธกฯ

ก็แลความเปนผู้ฉลาดด้วยฝีมือของพระอานนทเถร ผู้ประกอบในที่ควร จึงนำมาซึ่งความสรรเสริญ นับเข้าในประโยชน์เกื้อกูลในโลกนี้ฯ ถ้าความเปนผู้ฉลาดด้วยฝีมือ บุทคลประกอบในอันมิใช่ที่ ย่อมนำความติเตียนมาแก่ผู้ทำ ดังเรื่องพระโลฬุทายี ทำจีวรเปนปฏิภาณจิตต์ คือรูปเมถุนธรรมเสวนกิจ ให้แก่นางภิกษุนี ซึ่งเปนบุราณทุติยิกาของตนก็นับว่าเปนผู้ฉลาดด้วยฝีมือประกอบในอันมิใช่ที่ ไม่ควรทำ ย่อมนำความติเตียนมาฉนี้ฯ แสดงสิปปของบรรพชิตแต่เพียงเท่านี้ฯ สิปปของคฤหัสถ์มากหลายประการ มีสิปปช่างสานช่างหม้อช่างทอผ้าเปนต้น สิปปสิ่งใดเว้นจากการเบียดเบียฬชีวิตสัตว์อื่น เว้นจากการอกุศลมีสิปปแห่ง

ช่างแก้วแลช่างทองเปนต้น แลสิปปที่แปลกประหลาดนั้น ในครั้งโบราณก็ได้มีช่างฉลาดทำนกกรุฑยนต์ แลหงษ์ยนต์ด้วยไม้ไปทางอากาศได้ เปนสิปปวิเศษในยุคนั้น สิปปในสมัยนี้เจริญยิ่งกว่าแต่ก่อน มีช่างฉลาดทำเครื่องจักรกลแลยนต์ต่างๆ จนถึงทำอากาศยานเปนอย่างวิเศษ สิปปเหล่านั้น นำประโยชน์สุขมาในโลกนี้ เพราะเหตุนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่าเปนมงคลเครื่องเจริญประการหนึ่งฉนี้ฯ แสดงสิปปกถาสังเขปแต่เท่านี้ฯ

ลำดับนี้จะแสดงวินัยกถาต่อไป วินัยมี ๒ อย่าง คือวินัยของบรรพชิต ๑ วินัยของคฤหัสถ์ ๑ ความไม่ต้องกองอาบัติ ๗ ชื่อว่าวินัยของบรรพชิตฯ วินัยของบรรพชิตนั้นที่ภิกษุศึกษาดีแล้ว ด้วยอันถึงความไม่เศร้าหมอง แลกำหนดด้วยอาจารคุณว่าเปนมงคลเพราะอันนำประโยชน์แลความสุขมาในโลกทั้ง ๒ ฯ ก็คำว่าความไม่ต้องกองอาบัติ ๗ ชื่อว่าวินัยของบรรพชิตดังนี้ กล่าวด้วยอำนาจกำหนดวินัยอย่างอุกฤษฐ์ เพราะฉนั้นในกองแห่งอาบัติทั้ง ๗ อาบัติกอง ใด / หนึ่ง } ที่ภิกษุแกล้งต้องแล้ว พึงทำคืน ทำตนให้บริสุทธิ์ด้วยวิธีอยู่กรรมแลแสดงเปนต้น ย่อมไม่ทำอันตรายแก่สวรรค์แลนิพพานแก่ภิกษุนั้นฯ อีกนัยหนึ่ง จตุปาริสุทธศีล ศีลคือความเปนผู้บริสุทธิ ๔ อย่าง ชื่อว่าวินัยของบรรพชิต ภิกษุอาศรัยตั้งอยู่ในวินัยนั้นอย่างใด จะบัลลุพระอรหัตต์ได้ ภิกษุศึกษาอยู่อย่างนั้นเปนศึกษาดีแล้ว บัณฑิตพึงทราบว่าเปนมงคล เพราะเปนเหตุเห่งความได้โลกิยสุขแลโลกุตรสุขฯ ก็ปาริสุทธศีล ๔ นั้น คือ ปาติโมกขสังวรศีล ๑ อินทริยสังวรศีล ๑ อาชีวปาริสุทธศีล ๑ ปัจจยสันนิสิตศีล ๑ ปาติโมกขสังวรศีลนั้น ความระวังในศีลเปนปากประธานแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย สกัดกั้นโทษที่จะก้าวล่วงในทางกายแลวาจาเสร็จด้วยอริยาสมมติ คืออุปสมบทตามพระพุทธานุญาตแล้ว ถึงพร้อมด้วยสิกขาสาชีพ ต้องสมาทานศึกษาคงอยู่ในสิกขาบทพุทธบัญญัติ ไม่ล่วงในข้อห้ามทำตามในข้อที่ทรงอนุญาต เปนศีลของภิกษุ ปาติโมกขสังวรศีลนั้น หมดจดด้วยการแสดงฯ อินทริยสังวรศีลนั้น ความสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ คือ จักษุ โสต ฆาน ชิวหา กาย ใจ มิให้อภิชฌาโทมนัสบาปอกุศลไหลไปตาม เพราะเหนรูปแลฟังเสียงเปนต้น อินทริยสังวรศีลนั้น หมดจดด้วยการระวัง คือตั้งจิตต์ว่าจะไม่ทำอย่างนี้อีกฯ อาชีวปาริสุทธศีลนั้น ศีลคือความเปนผู้บริสุทธิด้วยการเลี้ยงชีพ คืองดเว้นเวชชกรรมแลกุลทูสกกรรม แลยินดี

รูบิยแลเจรจาหลอกลวงเปนต้น ภิกษุละมิจฉาชีพเสีย สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีว อาชีวปาริสุทธศีลนั้น หมดจดด้วยการแสวงหาโดยชอบธรรม ฯ ปัจจยสันนิสิตศีลนั้น คือ อาศรัยพิจารณาปัจจัย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสน คิลานเภสัช ในขณะรับแลในขณะบริโภค แลภายหลังแต่การบริโภคแล้ว ภิกษุพึงพิจารณาด้วยปัจจเวกขณวิธี ๔ ประการ คือธาตุปัจจเวกขณ์ ปฏิกูลปัจจเวกขณ์ ตำขณิกปัจจเวกขณ์ อดิตปัจจเวกขณ์ มีพิสดารในปัจจเวกขณวิธี มิได้บริโภคด้วยโลภตัณหา ปัจจยสันนิสิตศีลนั้น หมดจดด้วยการพิจารณาปัจจัย ๔ ฯ ปาริสุทธศีล ๔ อย่าง เมื่อภิกษุทำให้บริสุทธิแลศึกษาดีแล้ว อาจนำผลเปนที่สุดมาแก่ภิกษุนั้น ฯ อนึ่งภิกษุประกอบด้วยองคคุณ ๕ คือ มักน้อย สันโดษ, มีความละอาย มักสงสัย ใคร่ความศึกษา, อาจรักษาวินัยให้บริบูรณ์ได้ ถ้าองคคุณ ๕ เหล่านี้ บกพร่องมากนัก พึงทราบว่าการปฏิบัติวินัยของภิกษุนั้น ก็คงบกพร่องไม่เต็มที่ได้ เพราะฉนั้นภิกษุผู้ปฏิบัติชอบในพระวินัย ต้องอาศรัยองคคุณ ๕ เปนเครื่องอุดหนุน อาจทำตนให้บริสุทธิได้ฉนี้ ฯ แสดงวินัยของบรรพชิตโดยสังเขปเพียงนี้ ฯ

ลำดับนี้จะแสดงวินัยของคฤหัสถ์ต่อไป วินัยของคฤหัสถ์นั้น ท่านจัดไว้ ๔ ประการ คือ สรณคมน์ ๑ เบญจศีล ๑ อาชีวัฏฐมกศีล ๑ อุโบสถกาลยุตตพรหมจรรย์ ๑ กุศลกรรมบถ ๑ สรณคมน์ ถึงสรณที่พึ่งที่ระลึกนั้น คือ จิตตุปบาทริตต์ที่เกิดขึ้นเปนเหตุถึงสรณถึงจริงๆ ด้วยใจ หยั่งความเชื่อความเลื่อมใสลงแน่นอนในพระพุทธเจ้าพระธรรมพระสงฆ์ ชื่อว่าสรณคมน์ ดังนี้ ถ้าจะกำหนดตามส่วนที่ชอบเกิดในจิตต์ ก็ความที่มาได้เฉพาะความเชื่อในพระรตนตรัย กับความเหนชอบที่มีความเชื่อในพระรตนตรัยนั้นเปนรากเง่า ส่วนที่ชอบ ๒ อย่าง ชื่อว่าสรณคมน์ ที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า ผู้นั้นได้ฟังธรรมที่พระตถาคตเจ้า ทรงแสดงนั้นแล้ว มาได้ความเชื่อลงในพระตถาคตเจ้าดังนี้ อนึ่งซึ่งได้มีชื่อว่าลาภานุตตริย ลาภยิ่งใหญ่ไม่มีลาภอื่นจะยิ่งไปกว่า ฯ เพราะอาศรัยความเชื่อจริง ในพระรตนตรัยนั้น เกิดมีขึ้นในจิตต์จึงให้พวกมนุษย์บุรุษสัตรีเปล่งวาจาออกแสดงตนว่าเปนอุบาสกอุบาสิกา เปนการประกาศให้รู้ว่าตนเปนผู้เข้านั่งใกล้พระรตนตรัยด้วยใจ ฉนี้ ฯ สรณคมน์ เปนวินัยเบื้องต้นของคฤหัสถ์ผู้จะปฏิบัติดีชอบต่อไป เพื่อจะได้มั่นคง ฯ เบญจศีลนั้น ความงดเว้นจากปาณาติบาต

จากอทินนาทาน จากกาเมสุมิจฉาจาร จากมุสาวาท จากดื่มสุราแลเมรัย ศีล ๕ ประการนี้เปนศีลของคฤหัสถ์ ควรรักษาไว้เปนนิตย์ ฯ อาชีวัฏฐมกศีลนั้นได้ในองค์มรรค ๓ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันต สัมมาอาชีว ความเว้นจากวจีทุจจริต ๔ คือ มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา สัมผัปปลาป เปนสัมมาวาจา ความเว้นจากกายทุจจริต ๓ คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร เปนสัมมากัมมันต ความเว้นมิจฉาอาชีวเสีย สำเร็จการเลี้ยงชีพโดยชอบ เปนสัมมาอาชีว เว้นจากวจีทุจจริต ๔ กายทุจจริต ๓ เสีย นับเปน ๗ สัมมาอาชีวะเปน ๘ จึงชื่อว่าอาชีวัฏฐมกศีล ศีลมีอาชีวเปนที่ ๘ ฯ อุโบสถนั้น วัตรธรรมที่สาธุชนเข้าอาศรัยอยู่เปนคราว ๆ ไม่เปนนิตย์ดังศีล ๕ ชื่อว่าอุโบสถ วัตรธรรมเปนที่อาศรัยอยู่ เปนที่เข้าพักอยู่ ท่านกล่าวว่า กาลยุตตพรหมจรรย์ พรหมจรรย์บุทคลประกอบในกาลปักษ์หนึ่ง ๒ วาร เดือนหนึ่ง ๔ วาร มีองค์ ๘ ประการตามที่ได้เคยรักษา สาธุชนสมาทานรักษาวันคืนหนึ่งฌวันอุโบสถ เปนกุศลวิเศษของคฤหัสถ์ประการ ๑ ฯ กุศลกรรมบถ ๑๐ คือ งดเว้นจากกายทุจจริต วจีทุจจริต มโนทุจจริตเสีย ดำรงอยู่ในกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต เปนกุศลกรรมบถ ฯ กายทุจจริต ๓ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร วจีทุจจริต ๔ มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา สัมผัปปลาป มโนทุจจริต ๓ อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ รวมเปน ๑๐ ชื่อว่าอกุศลกรรมบถ ซึ่งแสดงว่า อธรรมจริยา วิสมจริยา เปนมรรคาแห่งทุคติอบาย ฯ กุศลเจตนา งดเว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ นั้นเสียได้ จัดเปนกายสุจริต ๓ เว้นจากฆ่าสัตว์ ๑ เว้นจากลักทรัพย์ของเขา ๑ เว้นจากประพฤติผิดในกาม ๑ วจีสุจริต ๔ เว้นจากพูดเท็จ ๑ เว้นจากพูดส่อเสียด ๑ เว้นจากพูดคำหยาบ ๑ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อไม่มีประโยชน์ ๑ มโนสุจริต ๓ ไม่โลภอยากได้ของเขา ๑ ไม่พยาบาทปองร้ายเขา ๑ เหนชอบตามคลองธรรม ๑ รวมเปน ๑๐ ประการ ชื่อว่ากุศลกรรมบถ ๑๐ ซึ่งแสดงว่า ธรรมจริยา สมจริยา เปนมรรคาแห่งสุคติโลกสวรรค์ ฯ ธรรมปฏิบัติ ๕ ประการ จัดเปนอาคาริยวินัย ธรรมอุบายเครื่องฝึกสอนคฤหัสถ์ให้เรียบร้อยงามดี ด้วยกายวาจาจิตต์ฉนี้ ฯ แลการที่จัดวินัยของคฤหัสถ์ ๕ ประการนั้น โดยนัยของสมเด็จพระสังฆราช ปุสสเทว ทรงจัดไว้ แต่ในมังคลัตถทีปนี แสดงแต่กรรมบถอย่างเดียว ชื่อว่าอาคาริยวินัย ดังนี้ ฯ แสดงวินยกถาโดยสังเขปเพียงนี้ ฯ

ลำดับนี้จะแสดงสุภาสิตาวาจาต่อไป คำที่บุทคลกล่าวแล้วดี ชื่อสุภาสิต วาจาเปนสุภาสิต ฯ ลักษณแห่งวาจาเปนสุภาสิตนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสุภาสิตสูตร แห่งปัญจกนิบาตอังคุตตรนิกายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย วาจาที่ประกอบด้วยองค์ ๕ อย่าง คือวาจาที่บุทคลกล่าวโดยกาลที่ควรกล่าว ๑ วาจาที่กล่าวจริง ๑ วาจาที่กล่าวละเอียดอ่อนหวาน ๑ วาจาที่กล่าวประกอบด้วยประโยชน์ ๑ วาจาที่บุทคลกล่าวด้วยเมตตาจิต ๑ วาจาที่ประกอบด้วยองค์ ๕ อย่าง เหล่านี้แลเปนสุภาสิต ไม่เปนวาจาที่บุทคลกล่าวแล้วชั่วเปนวาจาไม่มีโทษ แลอันบัณฑิตทั้งหลายไม่ติเตียน ดังนี้ ฯ ลักษณวาจาที่เปนสุภาสิตที่พระองค์ตรัสในพระสูตรนี้ ด้วยองค์ ๕ ประการฉนี้ ฯ ส่วนในสุภาสิตสูตรในวรรคที่ ๓ แห่งสุตตนิบาต ทรงแสดงลักษณด้วยจำแนกอวยว ๔ ประการว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมกล่าวแต่วาจาเปนสุภาสิต ไม่กล่าววาจาที่กล่าวชั่ว ย่อมกล่าวแต่วาจาที่เปนธรรม ไม่กล่าววาจาที่ไม่เปนธรรม ย่อมกล่าวแต่วาจาอันเปนที่รัก ไม่กล่าววาจาอันไม่เปนที่รัก ย่อมกล่าวแต่วาจาที่จริง มิได้กล่าววาจาที่เหลาะแหละเปนคำเท็จ วาจาประกอบด้วยองค์ ๔ เหล่านี้แลเปนสุภาสิตไม่เปนวาจาที่กล่าวแล้วชั่ว แลเปนวาจาไม่มีโทษแลอันบัณฑิตทั้งหลายไม่ติเตียน ฯ ครั้นพระองค์ตรัสฉนี้แล้ว จึงตรัสนิคมคาถาว่า สุภาสิตํ อุตฺตมมาหุ สนฺโต เปนต้น บัณฑิตผู้ระงับทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญวาจาที่บุทคลกล่าวดีแล้ว ว่าเปนคำสูงสุด เปนองค์ที่ ๑ พึงกล่าววาจาที่เปนธรรม ไม่พึงกล่าววาจาที่มิใช่ธรรมเปนองค์ที่ ๒ พึงกล่าววาจาอันเปนที่รัก ไม่พึงกล่าววาจาอันไม่เปนที่รัก เปนองค์ที่ ๓ พึงกล่าววาจาจริง ไม่พึงกล่าววาจาเหลาะแหละเปนคำเท็จ เปนองค์ที่ ๔ ด้วยประการฉนี้ ฯ ผู้มีปัญญาพึงเหนว่า ความเว้นจากมุสาวาท จากปิสุณาวาจา จากผรุสวาจา จากสัมผัปปลาป ๔ อย่างนี้ เปนองค์คือเปนเหตุของวาจาเปนสุภาสิต กล่าวคำประกอบด้วยธรรม กล่าวคำที่บุทคลผู้ฟังพึงรัก กล่าวคำจริง ๔ อย่างนี้ เปนองค์คืออวยยวของวาจาเปนสุภาสิตนั้น แม้ถึงในฎีกาแห่งวจีกัมมทวารกถา ได้กล่าวองค์อวยว ๔ อย่าง คือไม่พูดส่อเสียดคือกล่าวแต่คำเปนสุภาสิต ๑ ไม่พูดเพ้อเจ้อคือกล่าวแต่วาจาที่เปนธรรม ๑ ไม่พูดคำหยาบคือกล่าวแต่วาจาที่ผู้ฟังพึงรัก ๑ ไม่พูดปดคือกล่าวแต่วาจาที่จริง ๑ ทั้ง ๔ นี้ เปนองค์อวยวแห่งวาจาเปนสุภาสิต ฯ เพราะเหตุนั้น เมื่อผู้มีปัญญาเหนโทษแห่งวจีทุจจริต มีพูดปดเปนต้น พึงกล่าวแต่ถ้อยคำเปนสุภาสิตส่วนเดียว

เถิด ฯ ก็แลโทษแห่งวจีทุจจริตนั้น มาในสัพพลหุสสูตร ในอัฏฐกนิบาต อังคุตตรนิกาย จะอาศรัยนัยในพระสูตรนั้น แสดงความโดยย่อ การพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดคำเพ้อเจ้อแต่ละอย่าง ๆ บุทคลมาส้องเสพมากให้เจริญทำให้มากแล้ว ให้ผู้ทำนั้นไปเกิดในนรก แลกำเนิดดิรัจฉานแลเปรตวิสัย ฯ ก็แต่วิบากผลส่วนเบาแห่งการพูดเท็จ จะให้ผู้นั้นเมื่อเกิดเปนมนุษย์ จักมีผู้มากล่าวข่มขู่ด้วยมูลคดีที่ไม่จริงต่าง ๆ ฯ วิบากผลส่วนเบาแห่งการพูดส่อเสียด จะให้ผู้นั้นเมื่อเกิดเปนมนุษย์ แตกจากมิตรเพื่อนร่วมศุขร่วมทุกข์ ฯ วิบากผลส่วนเบาแห่งการพูดคำหยาบ จะให้ผู้นั้นเมื่อเกิดเปนมนุษย์ ให้ได้ยินได้ฟังเสียงไม่เปนที่เจริญใจ แม้จะไปในที่ต่าง ๆ มักจะได้ยินได้ฟังแต่วาจาที่ร้ายหยาบเปนต้น ฯ วิบากผลส่วนเบาแห่งการพูดเพ้อเจ้อ จะให้ผู้นั้นเมื่อเกิดเปนมนุษย์ ให้เปนผู้มีวาจาถ้อยคำอันใคร ๆ ไม่พึงเชื่อ แม้ถึงจะพูดจริงก็ไม่มีใครเชื่อถือ ฯ เพราะฉนั้น บัณฑิตพึงละวจีทุจจริตเสีย กล่าววาจาที่จริงเปนต้น ซึ่งเปนสุภาสิตนั้นเถิด ฯ อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่า วาจาเครื่องแสดงธรรมแก่ชนเหล่าอื่น เปนวาจาสุภาสิตในที่นี้ เพราะว่าการอยู่ในประเทศสมควร สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเปนมงคล เพราะเปนปัจจัยจะให้สัตว์ทั้งหลาย ได้ประโยชน์ศุขในโลกทั้ง ๒ แลบัลลุพระนิพพานฉันใด วาจาเครื่องแสดงธรรมแก่ชนเหล่าอื่นนั้น พระองค์ก็ตรัสว่าเปนมงคล เพราะเปนปัจจัยให้เหล่าเวไนยสัตว์ได้ประโยชน์ศุขในโลกทั้ง ๒ แลถึงพระนิพพานฉันนั้น ฯ จริงอยู่พระพุทธพจน์บัณฑิตย่อมกล่าวว่าเปนสุภาสิต เพราะเปนคำสูงสุดประเสริฐกว่าวาจาทั้งปวง ด้วยเปนวาจาเกษมให้ผู้ฟังสิ้นทุกข์ภัยได้ ฯ เพราะฉนั้น บัณฑิตพึงเหนว่า พระพุทธพจน์มีธัมมจักกัปปวัตตนสูตรเปนต้น เปนวาจาสุภาสิตโดยพิเศษแท้ ฯ แสดงสุภาสิตวาจาโดยสังเขปแต่เพียงนี้ ฯ มงคล ๔ ประการ คือความเปนพหุสูต ๑ ศิลปศาสตร์ ๑ วินัยที่บุทคลศึกษาดีแล้ว ๑ วาจาที่บุทคลกล่าวดีแล้ว ๑ ที่สมเด็จพระผู้มีภาคเจ้า ตรัสในมงคลคาถาที่ ๓ นี้ ได้พรรณนามาโดยสังเขปด้วยประการฉนี้ ฯ

มงคลกถากัณฑ์ที่ ๔

พระธรรมไตรโลกาจารย์ วัดมหาธาตุ เทศนา

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ ปุตฺตทารสฺส สงฺคโห

อนากุลา จ กมฺมนฺตา เอตมฺมงฺคลมุตฺตมนฺติ ฯ

อนุสนธิธรรมเทศนามีปุพพาปรสืบเนื่องเปนลำดับมา บัดนี้จะได้วิสัชนาในมงคลคาถาที่ ๔ สืบไป ดำเนิรความว่า เมื่อสมเด็จพระบรมศาสดา ตรัสคาถาที่ ๓ แสดงมงคล ๔ ประการ มีพาหุสัจจะเปนต้นแล้ว ทรงแสดงมงคลอื่นอีก ๔ ประการ โดยวจนะประพันธ์พุทธภาสิตว่า

มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ ปุตฺตทารสฺส สงฺคโห

อนากุลา จ กมฺมนฺตา เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ

แปลว่า ความบำรุงมารดาบิดา ความสงเคราะห์บุตรแลภรรยา การงารไม่อากูล นี้เปนมงคลสูงสุดดังนี้ ฯ ในคาถาที่ ๔ นี้ ทรงแสดงมงคล ๔ ประการ คือ บำรุงมารดาบิดาอย่าง ๑ สงเคราะห์บุตร อย่าง ๑ สงเคราะห์ภรรยา อย่าง ๑ การงารไม่อากูลวุ่นวาย อย่าง ๑ ฯ อธิบายความแห่งมงคลทั้ง ๔ นั้นโดยลำดับ การบำรุงมารดาบิดาเปนกิจสำคัญของมนุษย์บัณฑิตยชาติ เพราะมารดาบิดาเปนบุพพการีอย่างสำคัญของบุตรแลธิดา สมควรที่บุตรแลธิดาจะพึ่งเคารพนับถืออย่างสูงสุด สมเดจพระบรมศาสดาตรัสว่าเปนพรหมของบุตรแลธิดา เพราะกอบด้วยพรหมวิหารในบุตรแลธิดาครบทั้ง ๔ ดุจมหาพรหมผู้แผ่พรหมวิหารทั้ง ๔ นั้นให้เปนไปในสัตวโลกเปนนิตย์ฉนั้น ฯ มารดาบิดาย่อมปราถนาความสุขแก่บุตรแลธิดาเปนนิตย์ ตั้งแต่บุตรแลธิดาอยู่ในครรภ์ก็มีเมตตาจิตรคิดอยู่ว่า เมื่อไรจะได้เหนหน้าบุตร ดังนี้ ก็ดี หวังความดีความงามแก่บุตรแลธิดาในเวลาที่คลอดแล้วจนเติบใหญ่ก็ดี นี้จัดเปนเมตตา ฯ เมื่อเหนบุตรแลธิดาต้องทุกข์ ใจไม่ผาสุกหวั่นไปตาม คิดสงสารเอาใจช่วย เช่น เมื่อได้ยินบุตรแลธิดาร้องไห้ใจหวั่นไปด้วยก็ดี เมื่อบุตรแลธิดาเจ็บไข้ใจวิตก

ไปตามก็ดี นี้จัดเปนกรุณา ฯ เมื่อบุตรแลธิดากำลังสอนนั่ง สอนเดิร สอนพูด น่ารักน่าชม มารดาบิดาได้เหนได้ฟังย่อมมีใจชื่นบาน หรือบุตรแลธิดาเปนผู้มีวิทยาแลชำนิชำนาญในศิลปศาสตรสามารถในกิจการ เจริญด้วยทรัพย์ศฤงฆารยศศักดิ์เกียรติคุณ มารดาบิดาพลอยชื่นบานบรรเทิงจิตร คิดเหนราวกะว่าคุณความดีนั้นเกิดมีแก่ตนเอง นี้จัดเปนมุทิตา ฯ เมื่อบุตรแลธิดาตั้งตนได้แล้ว แลยังไม่มีเหตุที่จะให้เกิดเมตตากรุณามุทิตา มารดาบิดาพอวางใจได้ด้วยเหนว่าบุตรแลธิดาอาจปกครองตนได้แล้ว แม้บุตรจะทำผิดไม่เปนที่ชอบใจประการใดก็ดี มารดาบิดาก็ไม่มีอาฆาตมุ่งร้ายให้แก่บุตรแลธิดาของตน นี้จัดเปนอุเบกขา ฯ มารดาบิดามีพรหมวิหารในบุตรแลธิดาครบทั้ง ๔ ดังนี้ สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้า จึ่งตรัสว่าเปนพรหมวิหารของบุตรแลธิดา ฯ อนึ่งตรัสว่าเปนบุรพาจารย์เพราะท่านได้ฝึกสอนแลปลูกอัธยาศัยบุตรแลธิดามาแต่แรก ข้อนี้จัดเปนสำคัญ ถ้ามารดาบิดาเปนคนดีรู้จักบำรุงแลเอาใจใส่บุตรแลธิดาก็ย่อมดีตาม แลที่จะได้สมาคมกับอาจารย์อื่น ๆ ก็เพราะมารดาบิดาเปนผู้แนะนำแลชักจูง เพราะฉนั้น จึ่งตรัสว่าเปนบุรพาจารย์ อาจารย์ก่อนกว่าอาจารย์ทั้งปวง เพราะมารดาบิดามีอุปการะคุณแก่บุตรแลธิดาเหนปานนี้ สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้า จึ่งตรัสว่าเปนอาหุเนยยบุทคลควรสักการะบูชาของบุตรแลธิดาฯ ความปฏิบัติมารดาบิดาด้วยสถาน ๕ อย่าง ชื่อว่า ความบำรุงสถาน ๕ นั้น ความเลี้ยงดูท่านให้ได้ความผาสุกเปนข้อต้น ความทำกิจแทนท่านเปนที่ ๒ ความดำรงวงศกูลเปนที่ ๓ ความปฏิบัติปกครองทรัพย์มฤดกเปนที่ ๔ ความอุทิศทักษิณาทานให้เปนที่ ๕ ฯ ในสถานทั้ง ๕ นั้น ข้อที่บุตรธิดาผู้สามารถมาปันทรัพย์เครื่องเลี้ยงชีวิตแก่มารดาบิดาก็ดีท่านบำรุงมารดาบิดาให้เปนสุขโดยสถานอื่น ๆ ด้วยมือของตนเองก็ดี ใช้ให้ผู้อื่นทำก็ดี เมื่อมารดาบิดาเจ็บไข้ ทำความรักษาพยาบาลก็ดี เหล่านี้จัดเปนความเลี้ยง ฯ กิจใด ๆ เปนการในบ้านเรือนเช่นดูแลการเย่าเรือน รักษาทรัพย์ เลี้ยงปริวารชน โดยอย่างต่ำทำการหุงต้มเปนต้นก็ดี เปนการนอกบ้านเช่นดูแลการสวนการนา แลการค้าขายเปนต้นก็ดี กิจที่เกิดขึ้นแก่มารดาบิดาโดยทางอื่น ๆ มีราชการเปนต้นก็ดี บุตรธิดามาช่วยให้กิจนั้นๆ สำเร็จไปก็ดี ทำแทนเสียเองก็ดีเหล่านี้จัดเปนความทำกิจ ฯ อนึ่งกิจใด ๆ ที่ไม่มีโทษ เหมือนอย่างสร้างของถวายอาราม วิหาร พระสถูป เจดียสถาน พระคัมภีร์ปริยัติธรรม ขุดสระน้ำ

บ่อน้ำ ทำถนนแลสพาน หรือปลูกศาลาที่พักอาศัยเปนต้น ที่มารดาบิดาได้เริ่มปรารภลงไว้ แล้วหวังจะให้เสร็จ แต่ยังไม่เสร็จตามประสงค์ก็ล่วงไปด้วยกาลกิริยา บุตรธิดาผู้สามารถมาขวนขวายให้ถาวรวัตถุมีอารามวิหารเปนต้น ที่ค้างอยู่นั้นแล้วเสร็จลงหรือของที่มารดาบิดาสร้างไว้นั้นเสร็จแล้วแต่ชำรุดไป บุตรธิดาปฏิสังขรณ์ให้กลับคงคืนเปนปรกติขึ้นได้ หรือของนั้นเล็กมาขยายให้ใหญ่ขึ้น หรือของนั้นไม่งามมาทำให้งามขึ้น เหล่านี้นับว่าความทำกิจ ฯ ข้อที่บุตรมารักษาทรัพย์มีที่ดินแลเงินทองเปนต้น ซึ่งเปนของแห่งมารดาบิดาไว้ไม่ให้สายสูญเสียก็ดี รักษาวงศ์ญาติของมารดาบิดาไว้ไม่ให้แตกร้าวด้วยสังคหะวัตถุ ๔ ประการก็ดี ประพฤติตามธรรมที่ชอบของมารดาบิดาไม่ล่วงลเมิดก็ดี กุศลวัตรใด ๆ ที่ประพฤติมาตามวงศกูลบุตรธิดาไม่ตัดให้เสื่อมสูญเสีย ประพฤติบำเพ็ญให้เปนไปคงอยู่ตามที่หรือให้ทวีมากแลประณีตกว่าแต่ก่อนก็ดี เหล่านี้นับว่าตั้งวงศกูลไว้ ฯ อนึ่งเมื่อมารดาบิดาประพฤติไม่เปนธรรม บุตรธิดานำให้ตั้งอยู่ในธรรม เปนต้นว่ามารดาบิดาเปนคนไม่มีศรัทธาเปนคนทุศีล เปนคนตระหนี่เปนคนมีปัญญาทราม บุตรธิดาผู้สามารถทำให้กลับตั้งอยู่ในคุณ คือ ศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา ก็นับว่าตั้งวงศกูลไว้ ฯ ข้อที่บุตรธิดาประพฤติตนให้เปนไปโดยชอบที่ควรจะได้รับทรัพย์มฤดก เว้นความประพฤติซึ่งเปนปฏิปักษ์ต่าง ๆ มีความเปนนักเลงเปนต้นเสีย นับว่าปฏิบัติตามกิจของผู้รับทรัพย์มฤดก ฯ เมื่อมารดาบิดาทำลายขันธ์สิ้นชีพแล้วบุตรธิดาบำเพ็ญกุศลทานบริจาค อุทิศส่วนกุศลให้ตามสมัยนั้น ๆ เปนส่วนธรรมบรรณาการ เมื่อเวลาสิ้นวิสัยสามารถที่จะฉลองคุณโดยอย่างอื่นได้ด้วยอำนาจกตัญญุตากตเวทิตาคุณ นับว่าเปนการอุทิศทักษิณาทานให้ ฯ ในสถานทั้ง ๕ นี้ ความเลี้ยงบุตรธิดาจะพึงทำได้แต่ในสมัยที่มารดาบิดายังมีชีวิตอยู่อย่างเดียวความอุทิศทักษิณาทานให้ บุตรธิดาควรทำในสมัยที่มารดาบิดาสิ้นชีพไปแล้ว ที่ว่าอย่างนี้ ด้วยสามารถประเพณีสักการะศพตามโลกจารีต ความทำกิจ ความดำรงวงศกูล ความปฏิบัติเดิรตามกิจของบุทคลควรรับทรัพย์มฤดก ๓ นี้บุตรธิดาควรทำได้ทั้งใน ๒ กาล ฯ เมื่อบุตรธิดาบำรุงมารดาบิดาด้วยสถานทั้ง ๕ เหล่านี้ตามสมควรแก่โอกาศนั้น ๆ ย่อมได้ยัลลุผลวิเศษมีความได้สงเคราะห์แต่มารดาบิดาด้วยสถานทั้ง ๕ แลเปนผู้อันมหาชนสรรเสิญในโลกนี้ แลได้ชื่อว่าปฏิบัติดีปฏิบัติชอบควรจะได้ประสพสุขในเบื้องน่า เหตุนั้น ความบำรุงมารดาบิดา จึงเปนมงคลอันสูงสุดประการหนึ่ง ฯ

เปนธรรมดาของโลกสันนิวาส เมื่อเกิดมาก็ต้องพึ่งอาศัยมารดาบิดาเลี้ยงดูไปก่อน กว่าจะสามารถทรงตนเองได้ เมื่อมีกำลังสามารถตั้งตนเองได้แล้ว ตามประเพณีก็ต้องสงเคราะห์ผู้อื่นต่อไป เหตุดังนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสการสงเคราะห์บุตรแลภรรยาว่าเปนมงคลที่ ๒ ที่ ๓ ตามลำดับไป ฯ "ปุตฺตา วตฺถุ มนุสฺสานํ" บุตรย่อมเปนวัตถุที่ตั้งของมนุษย์ทั้งหลาย คือ เปนผู้จะสืบสายให้วงศกูลเจริญแพร่หลาย ดุจภาคพื้นเปนที่ตั้งขึ้นแห่งหมู่ไม้เจริญจนเปนดงใหญ่ที่สุดก็มีฉนั้น ฯ แต่บุตรนั้นมี ๓ จำพวก อติชาตบุตร ๑ อนุชาตบุตร ๑ อวชาตบุตร ๑ ฯ บุตรผู้เกิดเปนคนเลิศล่วงมารดาบิดาขึ้นไป ชื่ออติชาตบุตร บุตรผู้เกิดเปนคนสมแก่มารดาบิดา ชื่ออนุชาตบุตร บุตรผู้เกิดเปนคนเลวทรามกว่าบุพพการี ชื่ออวชาตบุตร ฯ บุตรผู้อติชาต ย่อมสามารถจะตั้งแลดำรงวงศกูลให้เจริญกว่าพื้นเดิม บุตรผู้อนุชาต ย่อมสามารถจะรักษาวงศกูลให้ถาวรสืบ ๆ ไป บุตรผู้อวชาต มีแต่จะทำวงศกูลให้เสื่อมสูญ มีอุปมาเหมือนพันธุ์ไม้ ได้รับบำรุงของเจ้าของงดงามเรี่ยวแรงกว่าพันธุ์เดิม ก็ย่อมจะเผล็ดดอกออกผลสืบพืชพันธุ์ไปได้นาน ที่ปานกลางเปนแต่เสมอพันธุ์เดิมก็ยังใช้ได้ พันธุ์ก็ยังจะสืบไปได้อีก ที่เล็กแคละ จะเผล็ดดอกออกผลก็เต็มแกน ไม่เปนที่ยินดีของเจ้าของ ต้องถูกตัดทอนสูญพืชพันธุ์ ฉันใด ข้ออุปไมย คือบุตรก็ฉันนั้น เหตุดังนั้น มารดาบิดาควรทำนุบำรุงบุตรของตน บุตรจะได้พ้นจากอวชาต แลสามารถจะดำรงวงศกูลให้ถาวรสืบ ๆ ไปตลอดกาลนาน ฯ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ประทานพระบรมพุทโธวาทไว้แก่สิงคาลมานพ ตรัสน่าที่ของมารดาบิดาจะพึงทำนุบำรุงบุตรด้วยสถาน ๕ ห้ามบุตรจากบาปเปนข้อต้น ให้ตั้งอยู่ในกรรมที่ดีงามเปนที่ ๒ ให้ศึกษาศิลปวิทยาเปนที่ ๓ ให้ประกอบด้วยภรรยาที่สมควรเปนที่ ๔ มอบทรัพย์ที่ตนควรมอบให้เปนที่ ๕ ฯ ข้อที่มารดาบิดาเห็นบุตรทำกรรมชั่วมีประการต่าง ๆ ประพฤติตนเปนนักเลงสัตรีก็ดี เปนนักเลงสุราก็ดี เปนนักเลงเล่นการพนันก็ดี เปนคนเก่งดุร้ายก็ดี คบคนพาลเปนมิตรก็ดี ประกอบกรรมที่เปนบาปอกุศลอื่น ๆ มีปาณาติบาตเปนต้นก็ดี แสดงโทษให้เห็นแล้ว เกียจกันเสียมิให้ประพฤติต่อไป ชื่อว่าห้ามจากบาป ฯ ข้อที่มารดาบิดาปลอบบุตรผู้ไม่มีความพอใจในกรรมดีงาม เกียจคร้านในอันศึกษาศิลปศาสตรก็ดี เกียจคร้านในที่จะทำการงานก็ดี ไม่ฝักใฝ่ในความประพฤติดีประพฤติชอบก็ดี ให้เกิดความพอใจในกรรมดีงาม ให้เปนคนหมั่นศึกษาศิลปศาสตรก็ดี หมั่นทำการงาร

ก็ดี ให้เปนคนผักไฝ่ในความประพฤติดีประพฤติชอบก็ดี แม้ด้วยทรัพย์ของตนเปนสินจ้าง ชื่อว่าทำบุตรให้ตั้งอยู่ในกรรมดีงาม ฯ อนึ่ง เมื่อมารดาบิดาประพฤติไม่เปนธรรม บุตรธิดานำให้กลับตั้งอยู่ในธรรม ฉันใด เมื่อบุตรประพฤติไม่เปนธรรมมารดาบิดานำให้กลับตั้งอยู่ในธรรม ชื่อว่าห้ามจากบาป ให้ตั้งอยู่ในกรรมดีงาม ฉันนั้น ฯ ข้อที่มารดาบิดายังบุตรของตนอันเจริญวัยควรศึกษาศิลปวิทยา ให้ศึกษาศิลปวิทยาตามสมควรแก่สกูลของตน มีวิทยาหนังสือแลวิทยาเลขเปนต้น ด้วยตนเองก็ดี มอบให้ศึกษาในสำนักอาจารย์อื่นก็ดี ชื่อว่าให้ศึกษาศิลปวิทยา ฯ ข้อที่มารดาบิดาเหนบุตรเจริญวัยสมควรจะมีเย่าเรือนได้แล้ว ให้ทำการอาวาหะวิวาหะมงคล ด้วยหญิงที่เสมอกันโดยชาติสกุลโภคสมบัติบริวารเปนต้น ชื่อว่าให้ประกอบด้วยภรรยาที่สมควร ฯ ข้อที่มารดาบิดามอบทรัพย์ให้แก่บุตรใน ๒ สมัย ชื่อว่ามอบทรัพย์ให้ในสมัย ฯ ๒ สมัยนั้น คือ นิตยสมัย ๑ กาลสมัย ๑ ฯ สมัยที่เปนไปเนื่องนิตย์ชื่อว่านิตยสมัย สมัยคือกาลที่สมควร ชื่อกาลสมัย ฯ มารดาบิดาให้ทรัพย์แก่บุตร เพื่อเปนเครื่องจับจ่ายเลี้ยงชีพก็ดี เพื่อเปนเครื่องบริหารทำนุบำรุงก็ดี ชื่อว่าในนิตยสมัย ฯ ให้ในสมัยพิเศษเปนต้นว่าในสมัยที่ทำมงคล คือในกาลไว้จุก ในกาลโกนจุก ในการอาวาหะวิวาหะ หรือแม้ในกาลที่บุตรเจ็บไข้ เพื่อจะได้บำเพ็ญกุศล ชื่อว่าให้ในกาลสมัย ฯ มารดาบิดาควรสงเคราะห์บุตรด้วยสถานทั้ง ๕ นี้ ฉันใด ควรสงเคราะห์แม้ซึ่งธิดา ฉันนั้น ฯ ก็แต่ว่าประชุมชนในโลกนี้ แต่ปางก่อนก็ดี ในบัดนี้ก็ดี ย่อมนับถือว่าบุตรเปนผู้สืบสกุลวงศ์ของมารดาบิดาก่อนกว่าธิดา เหตุนั้น สมเด็จพระบรมศาสดา จึงทรงยกบุตรขึ้นเปนประธาน ตรัสการสงเคราะห์บุตรธิดาแก่สิงคาลมานพในสูตรนี้ ฯ มารดาบิดาสงเคราะห์บุตรธิดาด้วยสถานทั้ง ๕ นี้ ตามสมควร ย่อมได้บัลลุผลพิเศษมีความได้บำรุงด้วยสถานทั้ง ๕ ที่กล่าวแล้วในมงคลที่ต้น แลได้ความนับถือบูชาแต่บุตรธิดาเปนต้น เปนผู้อันมหาชนสรรเสริญในโลกนี้ ชื่อว่าได้ทำกิจของบุพพการีบุทคลที่ควรจะทำแก่บุตรธิดาของตน ซึ่งเปนที่ตั้งแห่งสุขประโยชน์ในเบื้องน่า เหตุนั้น ความสงเคราะห์บุตรธิดา จึงเปนมงคลอันสูงสุดประการหนึ่ง ฯ

ภริยา ปรมา สขา ภรรยานับว่าเปนยอดสหาย สืบเชื้อสายร่วมสุขร่วมทุกข์ของสามี ควรได้รับบำรุงเปนอันดี มีความนับถือยกย่องเปนต้น สมเด็จพระทศพลตรัสสอนให้ทำนุบำรุงด้วยสถาน ๕ ความนับถือเปนข้อต้น ความไม่ดูหมิ่นเปนที่ ๒ ความไม่ประพฤติ

ล่วงเปนที่ ๓ สละความเปนใหญ่ให้เปนที่ ๔ ความเพิ่มให้ซึ่งเครื่องประดับเปนที่ ๕ ฯ ความนับถือมี ๓ อย่าง ความนับถือมีอันประพฤติตามความต้องการเปนลักษณะ อย่าง ๑ ความนับถือมีอันให้เปนลักษณะ อย่าง ๑ ความนับถือมีอันกล่าวถ้อยคำเปนที่รักเปนลักษณะ อย่าง ๑ ฯ ความนับถือมีอันประพฤติตามความต้องการเปนลักษณะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสงเคราะห์เข้าในสถานที่ ๔ ความนับถือมีอันให้เปนลักษณะนั้น ทรงสงเคราะห์เข้าในสถานที่ ๕ เหตุนั้น ความนับถือมีอันกล่าวถ้อยคำเปนที่รักเปนลักษณะ คือ เรียกภรรยาด้วยถ้อยคำแสดงความยกย่อง ชื่อว่าความนับถือในที่นี้ ฯ นายพูดก็ดีเรียกก็ดีซึ่งทาสแลคนทำงารเปนต้น ด้วยถ้อยคำแสดงความดูหมิ่น ฉันใด สามีไม่พูดไม่เรียกภรรยาด้วยถ้อยคำแสดงความดูหมิ่นเหมือนอย่างนั้น ชื่อว่าไม่ดูหมิ่น ฯ สามีดูหมิ่นภรรยาแล้ว ชนที่เปนบริวารก็พลอยดูหมิ่นด้วย เหตุนั้นความไม่ดูหมิ่นนี้ จึงเปนสถานเครื่องสงเคราะห์ภรรยาประการหนึ่ง ฯ บุรุษใดล่วงใจภรรยา อภิรมย์ยินดีด้วยสตรีอื่น บุรุษนั้นชื่อว่าประพฤติล่วงภรรยา ไม่ทำอย่างนั้น ชื่อว่าไม่ประพฤติล่วง ฯ ขันดาหญิงทั้งหลายแม้ได้เครื่องประดับที่วิเศษ แต่ไม่ได้เพื่อจะจัดหาอาหารย่อมไม่ชอบใจ หญิงเหล่านั้นย่อมสำคัญว่าสามีสละความเปนอิศระเปนใหญ่ให้ทั้งหมด เหตุนั้น ความมอบให้จัดอาหาร จึงชื่อว่ามอบความเปนใหญ่ให้ ฯ การตามให้เครื่องประดับนั้น เปนแต่เหตุเครื่องจะทำให้ภรรยายินดีเท่านั้น เหตุนั้นสามีพึงให้แต่เพียงสมควรแก่กำลังทรัพย์ของตน ฯ อนึ่งการสงเคราะห์ด้วยความให้ ด้วยกล่าวถ้อยคำเปนที่รักด้วยความประพฤติตามความต้องการ คือ ให้ทรัพย์เครื่องจับจ่ายเลี้ยงชีพให้ดูนักขัตตฤกษ์ ในวันนักขัตตฤกษ์ ทำมงคลให้ในวันมงคล ให้โอวาทสั่งสอนในประโยชน์ชาตินี้ชาติน่า ชื่อว่าสงเคราะห์ ฯ สามีสงเคราะห์ภรรยาด้วยสถานทั้ง ๕ เหล่านี้ก็ดีด้วยสถานอื่นอีกก็ดี ย่อมได้ความสงเคราะห์แต่ภรรยาด้วยสถาน ๕ เปนหญิงจัดการงารดีเปนข้อต้น เปนหญิงสงเคราะห์บริชนคนข้างเคียงของสามีเปนที่ ๒ เปนหญิงไม่ประพฤติล่วงใจสามีเปนที่ ๓ รักษาทรัพย์ที่สามีหาได้นำมาแล้วเปนที่ ๔ เปนหญิงขยันไม่เกียจคร้านในการงารทั้งปวงเปนที่ ๕ ฯ กิจใด ๆ ที่หญิงแม่เรือนจะพึงจัดพึงทำมีการหุงต้มแลการดูเย่าเรือนเปนต้น ภรรยามาจัดมาทำให้กิจนั้น ๆ สำเร็จไปแล้วด้วยดี ไม่ให้ล่วงกาลล่วงเวลา ไม่ให้อากูลวุ่นวายให้เปนกิจตั้งอยู่ตามระเบียบ ชื่อว่าจัดการงารดี ฯ ญาติมิตรของสามี ชื่อว่าบริชนคนข้างเคียง ฯ

ภรรยามาสงเคราะห์บริชนคนข้างเคียงของสามีด้วยความให้ ด้วยวาจาไพเราะ ด้วยประพฤติตามความต้องการ ด้วยความนับถือไม่ดูหมิ่น ตามสมควร ชื่อว่าสงเคราะห์บริชนดี ฯ อนึ่งชนเหล่าใดเปนบริษัทบริวารของสามี ภรรยามาสงเคราะห์ชนเหล่านั้นด้วยสังคหะวัตถุตามสมควร ก็ชื่อว่าสงเคราะห์บริชนดี ฯ ภรรยาผู้ไม่ปราถนาจะละทิ้งสามีแล้วยินดีด้วยบุรุษอื่นแม้ด้วยใจ ก็ชื่อว่าไม่ประพฤติล่วงใจสามี ฯ ทรัพย์ใดอันสามีแสวงหาได้มาแล้วด้วยการงานมีทำนา ทำสวนแลค้าขายเปนต้น ให้เข้าไปแล้วสู่ภายในเรือน ภรรยารักษาทรัพย์นั้นไว้ไม่ให้เปนอันตรายเสื่อมสูญไปเพราะเหตุไม่สมควร ชื่อว่ารักษาทรัพย์ที่สามีนำมาแล้ว ฯ หญิงอื่น ๆ ที่เปนคนเกียจคร้าน นั่งแล้วในที่ตนนั่ง ยืนแล้วในที่ตนยืน ไม่ทำการงาร ฉันใดภรรยาไม่ประพฤติเหมือนฉันนั้น ให้กิจทั้งปวงสำเร็จไปด้วยจิตรที่พิจารณารอบคอบ ชื่อว่าขยันไม่เกียจคร้านในการงารทั้งปวง ฯ สามีสงเคราะห์ภรรยาด้วยสถานทั้ง ๕ ก็ดี ด้วยสถานอื่น ๆ ก็ดีที่กล่าวมาแล้ว ย่อมได้ความสงเคราะห์แต่ภรรยานั้นบ้าง ด้วยประการฉนี้ แลชื่อว่าปกปิดเสียได้ด้วยดีซึ่งภัยอันตรายมีความครหาเปนต้น ซึ่งจะพึงมีมาแต่ทิศเบื้องหลังคือภรรยา เหตุฉนั้นความสงเคราะห์ภรรยานั้น จึงเปนมงคลอันสูงสุดประการหนึ่ง ฯ

๓ มงคลที่วิสัชนามาแล้วนี้ แสดงกัลยาณกรรมเกี่ยวด้วยปฏิการะแลอุปการะแลกัลยาณกรรมนั้น ๆ เนื่องด้วยโภคทรัพย์ที่จะพึงจับจ่าย โภคทรัพย์เปนผลสำเร็จมาแต่การงารที่ประกอบโดยชอบ ผู้ที่ประกอบการงารไม่อากูล ย่อมได้ทรัพย์มาเปนผลสำหรับจับจ่ายเลี้ยงตนแลมารดาบิดาบุตรภรรยาญาติมิตร แลทำกิจที่เปนกุศล เปนเหตุให้ได้ประสพอิฏฐวิบุลผลในภายน่า เพราะฉนั้น สมเด็จพระบรมศาสดา จึงตรัสการงารไม่อากูลว่าเปนมงคลอีกประการหนึ่ง ฯ ความทำนาทำสวนและความค้าขายในทางบกทางน้ำเปนต้น ชื่อว่าการงาร ฯ การงารนั้น บุทคลประกอบไม่ให้ล่วงกาลสมัย ทำให้สมควร ทำด้วยความเพียรไม่ให้ย่อหย่อน ชื่อว่าไม่อากูลวุ่นวาย ฯ กิจใด ๆ ควรประกอบในกาลใด ๆ บุทคลมาประกอบกิจนั้น ๆ ให้ถูกคราวเวลา ไม่ให้ล่วงกาลนั้น ๆ ไป ชื่อว่าผู้รู้กาล กิจที่ผู้รู้กาลเช่นนี้ทำแล้วย่อมจะให้สำเร็จผลได้ตามประสงค์ เหตุฉนั้น จึงนับว่าเปนการงารไม่อากูลประการหนึ่ง ฯ การงารนั้น ประกอบฉันใด จึงเปนกรรมอันสมควร บุทคลมาทำฉันนั้น ชื่อว่าผู้ทำให้สมควร การงารที่บุทคลทำให้สมควรนี้ เปนอุบายเครื่องได้ทรัพย์ เหตุฉนั้นจึงนับว่าเปนการงารไม่

อากูลประการหนึ่ง ฯ กิจใด ๆ บุทคลทำด้วยความเพียรเปนนิตย์ไม่ให้ย่อหย่อนแล้ว กิจนั้น ย่อมสำเร็จได้โดยพลัน เหตุนั้น จึ่งนับว่าเปนการงารไม่อากูลประการหนึ่ง ฯ การงารอันใด บุทคลประกอบให้ล่วงกาลเวลา ทำไม่ให้สมควร ทำให้ย่อหย่อน เพราะความเกียจคร้าน การงารนั้นชื่อว่าอากูล เพราะไม่สำเร็จผล หรือแม้สำเร็จผลก็ไม่ไพบูลย์ ฯ ผู้ใดอ้างเลศมี เย็นนักร้อนนักเปนต้นแล้วทำการงารให้อากูล เพราะความเกียจคร้านเปนเหตุ ผู้นั้นย่อมเสื่อม จากโภคทรัพย์ เหตุฉนั้น สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่าความเกียจคร้านย่อมอ้างเลศ ไม่ทำการงารว่า หนาวนักบ้าง ว่าร้อนนักบ้าง ว่าเวลาเย็นนักบ้าง ว่ายังเช้านักบ้าง ว่าเราหิว นักบ้าง ว่าเรากระหายนักบ้าง เมื่อเปนอย่างนี้ โภคทรัพย์ที่ยังไม่เกิดย่อมไม่เกิดขึ้น โภค ทรัพย์ที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมถึงความสิ้นไป ดังนี้ ฯ จริงอยู่ เมื่อบุทคลผู้เกียจคร้าน อ้างเลศ ไม่ทำการงารอยู่อย่างนี้ ทรัพย์ใดที่ผู้นั้นจะพึงแสวงหามาได้แต่การงารนั้น ฯ ทรัพย์นั้นก็จะไม่ เกิดขึ้นแก่ผู้นั้น เมื่อทรัพย์ใหม่ไม่เกิดขึ้นแล้ว ผู้นั้นก็จะต้องจับจ่ายใช้ทรัพย์เก่า เมื่อเปน เช่นนี้ ทรัพย์เก่าก็จะพึงสิ้นไปโดยลำดับเปรียบเหมือนสระใหญ่ มีทางที่น้ำจะไหลมาทางหนึ่ง มีทางที่น้ำจะไหลบ่าไปทางหนึ่ง บุทคลจะพึงปิดทางที่น้ำจะไหลมานั้นเสีย จะพึงเปิดทางที่น้ำ จะไหลบ่าไปนั้นเสีย ฝนก็จะไม่พึงตกโดยชอบ เมื่อเปนเช่นนี้ น้ำในสระใหญ่นั้นก็จะพึงมี ความเสื่อมสิ้นไปอย่างเดียวไม่มีความเจริญ ฉันใด แม้ทรัพย์ก็มีทางที่จะเจริญได้ เพราะ ประกอบการงารโดยชอบไม่อากูล มีทางที่จะเสื่อมได้เพราะการจับจ่าย เมื่อบุทคลไม่ประกอบ การงารซึ่งเปนทางเจริญของทรัพย์ มีแต่จะจับจ่ายของเก่าถ่ายเดียว ทรัพย์ก็จะพึงสิ้นไปหมด ไป ฉันนั้น ฯ ส่วนการงารอันใด อันบุทคลผู้ไม่ครั่นคร้ามต่อหนาวร้อนเปนต้น เว้นความ เปนคนเกียจคร้านเสีย หมั่นประกอบให้ถูกคราวถูกครั้ง ไม่ให้ล่วงกาลเวลาไปทำให้สมควร ทำด้วยความเพียรไม่ย่อหย่อน การงารนั้นชื่อว่าไม่อากูล เพราะให้สำเร็จผลได้เต็มภูมิ ฯ ผู้ใดทำการงารไม่ให้อากูล ผู้นั้นย่อมไม่เสื่อมจากสุข สมด้วยพระพุทธภาสิตว่าผู้ใดไม่ สำคัญหนาวแลร้อนให้ยิ่งกว่าหญ้า ทำกิจของบุรุษอยู่ ผู้นั้นย่อมไม่เสื่อมจากสุข ดังนี้ ฯ อนึ่ง เมื่อบุทคลมารู้ความเจริญแลความเสื่อมของโภคทรัพย์แจ้งชัดแล้วประกอบการงารอยู่ ประกอบฉันใดทรัพย์ที่ได้มาใหม่จะลบล้างทรัพย์ที่จับจ่ายใช้สรอยได้ มาประกอบอยู่ฉันนั้น โภคทรัพย์ย่อมทวีมากขึ้นโดยลำดับ สมด้วยพระพุทธภาสิตว่า เมื่อบุทคลมีความเพียรมา

รวบรวมโภคทรัพย์ทีละน้อย ๆ เปนไปอยู่ เหมือนแมลงผึ้งเก็บเกสรดอกไม้ไปทำน้ำผึ้งทีละน้อย ๆ โภคทรัพย์ย่อมถึงความสั่งสมเจริญขึ้น เหมือนจอมปลวกที่ตัวปลวกก่อขึ้นทีละน้อย ๆ ฉนั้น ดังนี้ ฯ จริงอยู่ เมื่อบุทคลมาประกอบการงารด้วยดีอยู่ ทรัพย์ใดยังไม่เกิดขึ้น ทรัพย์นั้นย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้นั้นแต่การงารนั้น ๆ เมื่อทรัพย์ใหม่เกิดขึ้นมากจนลบล้างทรัพย์ที่จับจ่ายใช้สรอยได้แล้ว โภคทรัพย์ก็ถึงความเจริญมากขึ้น เปรียบเหมือนสระใหญ่ มีทางที่น้ำจะไหลบ่ามาทางหนึ่ง มีทางที่น้ำจะไหลบ่าไปทางหนึ่ง บุทคลจะพึงปิดทางที่น้ำจะไหลบ่าไปนั้นเสีย จะพึงเปิดทางที่น้ำจะไหลมานั้นไว้ ทั้งฝนก็จะพึงตกโดยชอบ เมื่อเปนอย่างนี้ น้ำในสระใหญ่จะพึงมีแต่ความเจริญขึ้นอย่างเดียว ไม่พึงมีความเสื่อมสิ้น ฉันใดเมื่อทรัพย์ใหม่เกิดขึ้นลบล้างทรัพย์ที่จับจ่ายใช้สรอยได้แล้ว โภคทรัพย์ก็จะพึงมีแต่ความเจริญขึ้นถ่ายเดียว ไม่พึงมีความเสื่อมสิ้นฉันนั้น ฯ แลทรัพย์ที่เกิดขึ้นเพราะเหตุคือประกอบการงารไม่อากูลนั้น อันบุทคลไม่รักษาไว้ให้ดี ปล่อยให้เปนอันตรายไปเสียเพราะเหตุไม่ควร มีประพฤติตนเปนนักเลงเล่นการพนันเปนต้นก็ดี จับจ่ายใช้สรอยฟุ่มเฟือยเกินกว่าทรัพย์ที่ได้ก็ดี ย่อมจะไม่สมบูรณ์ขึ้นได้ เหตุนั้น ควรคฤหัสถชนผู้ครองฆราวาสวิสัยจะต้องเว้นจากความเปนนักเลงแลเลี้ยงชีพเสมอด้วยกำลังทรัพย์ เมื่อเปนเช่นนี้ การงารที่ประกอบนั้น ก็จะไม่ไร้ผลเหน็ดเหนื่อยแรงเปล่า ฯ ก็แลทรัพย์ที่รักษาไว้ดีแล้วเล่า ถ้าเก็บไว้อย่างเดียวก็จะไม่ให้ผลอันใด เปนเหมือนสระน้ำที่ยักษ์รักษา เปนอันใคร ๆ บริโภคไม่ได้ ฉนั้น ต่อเมื่อใดบุทคลมาแบ่งปันบริโภคด้วยตนเลี้ยงมารดาบิดาบุตรภรรยา ประกอบกิจการงารซึ่งเปนทางมาของทรัพย์บ้าง เก็บไว้เพื่ออันตรายบ้าง จึงเปนผลประโยชน์ เหตุนั้น สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสสอนสิงคาลมานพว่าบุทคลพึงแบ่งโภคทรัพย์เปนสี่ส่วน พึงบริโภคใช้สรอยส่วนหนึ่ง พึงประกอบการงารสองส่วน พึงเก็บส่วนที่สี่ไว้ ด้วยคิดว่าจักได้จ่ายในเมื่ออันตรายเกิดขึ้นดังนี้ ฯ ผู้ทำเช่นนี้ ได้ชื่อว่าถือเอาประโยชน์ที่ควรจะถือเอาของโภคทรัพย์ สมด้วยพุทธภาสิตที่สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแก่อนาถบิณฑิกเศรษฐีว่า คฤหบดีอริยสาวกในธรรมวินัยนี้ ย่อมเลี้ยงตนแลมารดาบิดาบุตรภรรยาทาสกรรมกรให้เปนสุขสำราญโดยชอบ ด้วยโภคทรัพย์ที่ตนได้แล้วด้วยความเพียรคือความหมั่น สั่งสมแล้วด้วยกำลังแขน ยังเหงื่อให้ไหลลงโทรมกายจึงได้แล้ว เกิดขึ้นแล้วโดยธรรม ได้มาแล้วโดยธรรม ข้อนี้เปนประโยชน์เกิดแต่การรักษาโภคทรัพย์ที่ต้นดังนี้ ฯ เพราะ

เหตุนั้น ควรผู้มีปัญญาจะพึงแบ่งปันบริโภคด้วยตน เลี้ยงมารดาบุตรภรรยา ประกอบกิจการงารแลเก็บไว้ตามสมควร เมื่อเปนเช่นนี้ ทรัพย์นั้นก็จะไม่ไร้ผล จะกลับเปนของมีคุณมีประโยชน์อีกเปนอันมาก ฯ การงารที่บุทคลเว้นจากความเปนนักเลงแลเลี้ยงชีพพุ่มเฟือยเสียประกอบไม่ให้อากูลดังกล่าวแล้ว ย่อมเปนอุบายเครื่องได้โภคทรัพย์ ซึ่งนับว่าเปนที่ตั้งแห่งสุขในปัจจุบัน แลเปนเครื่องก่อสร้างบำเพ็ญกุศลอันเปนที่ตั้งแห่งสุขในภายน่า เหตุนั้น จึงชื่อว่าเปนมงคลเหตุเครื่องเจริญอันสูงสุดประการหนึ่ง ฯ

ในมงคลคาถาที่ ๔ นี้ สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงกิจ ๔ อย่าง คือ ความบำรุงมารดาบิดา ความสงเคราะห์บุตร ความสงเคราะห์ภรรยา แลประกอบการงารไม่ให้อากูลวุ่นวาย ว่าเปนมงคลอันสูงสุด ด้วยประการฉนี้ ฯ

ท่านเจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ ได้ประกอบกัลยาณกรรมบำเพ็ญมาตาปิตุอุปัฏฐานธรรมอุปถัมภ์บุตรภรรยาโดยชอบ ประกอบการงารไม่อากูลวุ่นวาย เจริญด้วยโภคสมบัติพร้อมด้วยอิสสริยยศปริวารยศเกียรติคุณ เชิดชูวงษสกูลให้รุ่งเรืองไพศาลนี้จัดว่าเปนมงคล ต้องตามนิพนธ์พุทธภาสิตดังวิสัชนามา ฯ

พุทฺโธ สุสุทฺโธ กรุณามหณฺณโว
ธมฺโม ปทีโป วิย ตสฺส สตฺถุโน
สงฺโฆ สุเขตฺตาภฺยติเขตฺตสญฺญิโต
ตนฺเตชสา เต สุภมตฺถุ สพฺพทา

พระพุทธเจ้า มีพระสันดานอันบริสุทธิ์วิเศษยิ่ง กอบด้วยพระกรุณาอันใหญ่หลวงดุจห้วงมหาสมุท พระธรรม คำสั่งสอนของพระบรมศาสดา ขับไล่มืดคือโมหะให้ห่างไกล ส่องใจให้สว่างดุจดวงประทีป พระสงฆ์ อันโลกรู้แล้วด้วยดีว่าเปนเขตรประเสริฐยิ่ง เพราะเปนเนื้อนาที่หว่านพืชคือบุญกุศล อำนวยผลอย่างประเสริฐ ด้วยเดชแห่งรตนะทั้งสามนั้นขอศุภมงคล คือ อายุ วรรณ สุข พล ปฏิภาณ อิฏฐวิบุลผล จงมีแด่ท่านเจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ พร้อมด้วยบุตรภรรยาแลญาติมิตรเปนนิรันดร์ เทอญ ฯ

มงคลกถากัณฑ์ที่ ๕
พระพินิตพินัย วัดมกุฎกษัตริย์ เทศนา

ทานญฺจ ธมฺมจริยา จ ญาตกานญฺจ สงฺคโห
อนวชฺชานิ กมฺมานิ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ฯ

บัดนี้จักได้รับทานวิสัชชนา ในพระสัทธรรมเทศนาว่าด้วยมงคลในคาถาที่คำรบ๕ ฉลองศรัทธาปสาทาธิคุณประดับปัญญาบารมี โดยอนุรูปแก่หิตจริยาสัมมาปฏิบัติ อันเปนกุศลวัตรของสัปปุริสวิสัย ด้วยบพิตรเคยประกอบกุศลวิธีต่างๆ มีขุดบ่อน้ำให้เปนทานแลสร้างสถานที่พักผู้สัญจรไปมา แลตามไฟฟ้าให้สว่าง เพื่อความสุขเปนต้น ทั้งนี้จัดเปนวิถีทางมงคลอันจะประสิทธิผลมีความสรรเสริญเปนต้นในชาตินี้ มีสุคติสวรรค์เปนที่ไปณะภายน่า ชื่อว่าได้ถือเอาประโยชน์แห่งโภคทรัพย์ที่ได้มา กาลบัดนี้เปนอภิลักขิตสมัย กำหนดด้วยอายุวัยเจริญได้ ๗๐ ปี ทั้งนี้ชื่อว่าได้ด้วยเหตุอันเปนมงคลแต่หลังมา ยังได้ประพฤติกุศลจริยาอันเปนมงคลให้ยิ่งๆ สืบต่อไป ตามน่าที่ของบัณฑิตวิสัยประพฤติเปนไปด้วยความไม่ประมาท สมด้วยพุทธพจน์ภาษิต แห่งพระโลกนารถว่า

อปฺปมตฺโต อุโภ อตฺเถ อธิคณฺหาติ ปณฺฑิโต
ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ โย อตฺโถ โย จตฺโถ สมฺปรายิโก

บัณฑิตชนผู้ไม่ประมาทแล้ว ย่อมยึดประโยชน์ทั้งสองไว้ได้ คือประโยชน์ในทิฏฐธรรมภพนี้ แลประโยชน์เปนไปในสัมปรายภพภายน่า อตฺถาภิสมยา ธีโร ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจติ เพราะอาศัยความบัลลุประโยชน์ที่ประสงค์ทั้งภพนี้แลภพน่า ท่านจึงสรรเสริญผู้มีปัญญาจำทรงว่า เปนบัณฑิตผู้ดำเนิรในประโยชน์กิจด้วยปัญญาฯ

บัดนี้จักได้รับทานวิสัชชนาในคาถาที่ ๕ อันว่าด้วยมงคล ๔ ประการ โดยพุทธภาษิตบรรหารว่า ทานญฺจ ธมฺมจริยา จ เปนต้น ความว่าธรรม ๔ ประการนี้ คือ การให้ ๑ ความประพฤติธรรม ๑ การสงเคราะห์ญาติทั้งหลาย ๑ การงานไม่มีโทษ ๑ เปนมงคลอันสูงสุดดังนี้ ฯ

บัดนี้จักได้บรรยายความในข้อมงคลนั้น ๆ เปนลำดับไป ทานํ นาม ขึ้นชื่อว่าทานการให้นั้น ต้องอาศัยเจตนาเปน สมุฏฐานมีไทยธรรมวัตถุเปนเครื่องประกอบด้วย จึ่งชื่อว่าทาน ถ้าขาดเสียอย่างใดอย่างหนึ่งหาชื่อว่าทานไม่ ต้องพร้อมทั้งเจตนาความดำริห์เกิดขึ้นในจิตรก่อนแล้ว แลบริจาคโดยปราศจากความตระหนี่ จึ่งชื่อว่าทาน เปนการให้สำเร็จประโยชน์ทั้งสองฝ่าย คือฝ่ายทายกผู้ให้ แลฝ่ายปฏิคาหกผู้รับ ฯ เมื่อจะจำแนกโดยประเภทแห่งทานมี ๒ คืออามิสทาน ๑ ธรรมทาน ๑ ฯ เจตนาที่บริจาคสละให้สิ่งของ มีข้าวน้ำแลเครื่องนุ่งห่มเปนต้นแก่ ปฏิคาหก ชื่อว่าอามิสทาน ฯ เจตนาความตริกตรองที่มุ่งจะให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่นเปนที่ตั้ง มิได้หวังต่ออามิสลาภสักการมีอัธยาศัยประกอบด้วยเมตตาแลกรุณาแสดงธรรมสั่งสอนสงเคราะห์ให้รู้บาปบุญคุณโทษสิ่งที่เปนประโยชน์แลมิใช่ประโยชน์เพื่อให้ได้ประสพผลอันพึงใจ ทั้งในทิฏฐธรรมแลสัมปรายภพตลอดจนแนะนำในทางพระนิพพาน ชื่อว่าธรรมทาน ๆ นี้ ชื่อว่าเปนทานอันล้ำเลิศประเสริฐกว่าอามิสทานทั้งหมด สมด้วยพระพุทธพจน์ว่า สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ ความว่าการให้ธรรมย่อมชำนะการให้ทั้งปวง ฯ จริงอยู่การให้อามิสเปนทาน มีการให้บิณฑบาตแลเสนาสนะเปนต้น ย่อมอำนวยผลคือความสุขแก่ผู้ได้รับเฉพาะตนชั่วอัตตภาพเดียวเท่านั้น ผู้ใดบริจาค ผู้นั้นก็ได้รับผลแห่งการบริจาคเฉพาะตนฝ่ายเดียว ทั้งไม่ทำสาสนาของพระศาสดาให้รุ่งเรืองขึ้นได้ ฯ ส่วนธรรมทานแม้เพียงคาถาสี่บาทอันประกาศอริยสัจจธรรม โดยอย่างต่ำคาถาอนุโมทนาก็ยังประเสริฐกว่าอามิสทานการบริจาคทรัพย์สร้างวิหารตั้งพัน เปนต้น ฯ อนึ่งอันการกชนจะบำเพ็ญกุศลเช่นนั้นได้ ก็ต้องอาศัยการได้สดับตรับฟังธรรมเทศนามาก่อน มิฉนั้นก็ไม่อาจกระทำบุญเหนปานนั้นได้ แม้พระอริยเจ้าทั้งหลายเปนต้นว่า พระสารีบุตรซึ่งเปนผู้มีปัญญาสามารถจะนับเมล็ดฝนที่ตกได้ก็ยังไม่สามารถจะบัลลุพระอริยผลตั้งต้นแต่พระโสดาบัตติผลขึ้นไปโดยธรรมดาของท่านเองได้ ต้องอาศัยได้ฟังธรรมเทศนาของพระอริยสาวกอื่น มีพระอัสสชิเถรเจ้าเปนต้นก่อน จึ่งได้ทำให้แจ้งพระโสดาบัตติผลได้ แม้ท่านที่ได้สำเร็จผลเบื้องบนมีพระอรหัตตผลเปนที่สุด ก็ต้องอาศัยฟังธรรมมาก่อนทั้งนั้น เช่นเดียวกัน ฯ ธรรมทานการแสดงธรรมให้ฟัง เพื่อเปนหนทางแห่งการปฏิบัติธรรม อาจชักนำให้เปนผู้สูงสุดในพระพุทธสาสนา เพราะฉนั้นพระบรมศาสดาจึ่งตรัสว่า ธรรมทานย่อมชำนะการให้ทั้งปวง ด้วยประการฉนี้ ฯ

อนึ่งสมเดจพระมหามุนิก็ได้ตรัสไว้ว่า เอตทคฺคํ ภิกฺขเว เปนต้น ความว่าดูกรภิกษุทั้งหลาย อามิสทานแลธรรมทานทั้งสองนี้ ธรรมทานนั้นเปนยอดเยี่ยมกว่าอามิสทานดังนี้ ฯ

อนึ่งทรงสรรเสริญไว้โดยพุทธนิพนธคาถาว่า อมตนฺทโท จ โส โหติ โย ธมฺมมนุสาสติ ผู้ใดสั่งสอนธรรม ผู้นั้นเปนผู้ให้อมฤตนิพพาน ฯ ผู้สั่งสอนธรรมอันเปนอมฤตบททางพระนิพพาน จึงเปนผู้พิเศษไพศาล ชื่อว่าผู้ให้อมฤตธรรม เหตุดังนั้น ธรรมทานจึงเปนทานอันยอดเยี่ยม เหตุให้สัตว์ล่วงสังสารทุกข์เสียได้ อาศัยเหตุนี้ธรรมทานจึงชื่อว่าเปนยอดแห่งทานทั้งปวง ผู้ให้ธรรมทานชื่อว่าเปนยอดผู้ให้ เพราะฉนั้นธรรมทานพระศาสดาจึงตรัสว่าเปนมงคลเครื่องเจริญแห่งสุขศิริสวัสดิ์อิฏฐวิบุลผล เพราะเปนเหตุให้สาธุชนล่วงเสียซึ่งสังสารทุกข์ ประสพสุขอย่างยอดคืออมฤตนิพพานได้ตามกำลังอุปนิสัยสามารถแห่งตน ๆ ด้วยประการฉนี้ ฯ

อามิสทานํ ส่วนอามิสทานนั้นว่าการให้อามิส ๆ ได้แก่วัตถุที่ควรให้ ที่ท่านกำหนดไว้มี ๑๐ อย่าง คือ :– อนฺนํ ข้าว ๑ ปานํ น้ำ ๑ วตฺถํ ผ้า ๑ ยานํ ยวดยานเครื่องให้สำเร็จการไป ๑ มาลา ระเบียบดอกไม้ ๑ คนฺธํ ของหอม ๑ วิเลปนํ เครื่องลูบไล้ ๑ เสยฺยํ ที่นอน ๑ อาวสถํ ที่สำนักอาศัย ๑ ปทีเปยฺยํ เครื่องตามประทีป ๑ รวม ๑๐ อย่างนี้ เรียกทานวัตถุหรือไทยธรรมวัตถุ วัตถุควรให้ควรบริจาคแก่ปฏิคาหก ให้สำเร็จประโยชน์ให้เกิดสุขความสำราญกายสบายจิตร ซึ่งสัตว์มีความประสงค์อยู่ด้วยกันทุกถ้วนหน้า ที่ท่านกำหนดไว้เพียง ๑๐ อย่างเท่านี้ ก็เพื่อจะชี้วัตถุที่เปนประธานในการให้อันไม่มีโทษไว้พอเปนตัวอย่าง ถ้าวัตถุใดเปนเครื่องเบียดเบียฬสัตว์อื่นหรือให้โทษแก่ผู้รับ เช่นเครื่องดักมิแหอวนเปนต้น หรือเครื่องประหารมีหอกดาบเปนต้น วัตถุนั้นไม่นับเข้าในวัตถุที่ควรให้ เพราะฉนั้นสาธุชนพึงสันนิษฐานว่า วัตถุอันใดนอกจากวัตถุ ๑๐ อย่างนั้นออกไป ถ้าให้ไม่มีโทษย่อมทำประโยชน์สุขให้แล้ว ก็เปนของควรให้ทั้งสิ้น ฯ

อนึ่งการให้จัดโดยอาการเปน ๒ คือให้โดยหวังจะอนุเคราะห์สงเคราะห์ด้วยเมตตากรุณา มีให้แก่สุนักข์ไก่กา หรือให้แก่คนยาจกวรรณิพก อนาถา เปนต้นอย่าง ๑ ให้โดยนับถือเคารพบูชามีให้แก่มารดาบิดาเปนต้น ตลอดจนพระเจ้าแผ่นดิน หรือสมณพราหมณ์ผู้

ทรงคุณ ๑ ฯ ก็การให้ด้วยหวังประโยชน์ที่จะพึงได้เช่นเลี้ยงสุนักข์ไว้เฝ้าบ้าน เลี้ยงนกไว้ทัศนาหรือฟังเสียง เลี้ยงโคไว้เพื่อรีดนมเปนต้น ไม่จัดเข้าในอธิการข้อนี้ เพราะไม่ประกอบด้วยลักษณะแห่งทาน ฯ

อนึ่งให้ด้วยอำนาจกิเลส อาศัยเหตุความกลัวหรือความมัวเมา ด้วยอำนาจกำหนัดยินดีแล้วจึงให้ หรืออาศัยเปนค่าจ้างให้เปนต้น ก็ไม่นับเข้าในมงคลข้อนี้ เพราะการให้นั้นมีโทษไม่ต้องด้วยสัปปุริสทาน ให้ด้วยสงเคราะห์หรือด้วยบูชาโดยส่วนเดียวไม่แลเหลียวถึงการตอบแทน แลวัตถุนั้นไม่เสียหาย ผู้รับไปยังประโยชน์ให้สำเร็จได้ จึงจัดเข้าในมงคลข้อนี้ ฯ อิกประการหนึ่ง แม้วัตถุมีคุณแก่ผู้รับจริง แต่ผู้ให้ไม่ฉลาดให้ ไปให้แก่บุทคลไม่ควรให้ หรือไม่ถึงคราวที่จะให้ไปให้เสียก่อน หรือควรจะให้มากไปให้น้อย ควรจะให้น้อยไปให้มากก็ดี ผู้ให้แม้เสียทรัพย์มากมาย แต่กลายเปนโทษไปก็มี ข้อนี้เพราะไม่ฉลาดให้ ฯ อิกอย่างหนึ่ง ผู้ให้สักแต่ว่าให้ นึกว่าได้บุญก็ให้ แต่ไม่ฉลาดในความกรุณา การให้นั้นกลับทำผู้รับให้เสียลงก็ได้ เช่นให้แก่คนขอทานผู้มิใช่คนชราพิการยังสามารถจะเลี้ยงชีพตนตามกำลังแห่งตนได้ แต่เปนผู้ไม่มีอาย ชอบแต่คอยอิงอาศัยน้ำพักน้ำแรงของผู้อื่นเปนอยู่ เหนเปนการได้ง่ายๆ สดวกดี คนเช่นนี้แม้มีผู้อื่นให้สักปานไร ก็ไม่สามารถยกตนขึ้นจากหล่มคือความยากจนได้ อนึ่งให้แก่คนสุรุ่ยสุร่าย ไม่รู้จักประหยัดทรัพย์ คนเช่นนี้แม้ได้ทรัพย์มากมายสักปานไร ก็ไม่พ้นจากความเปนหนี้ท่านผู้อื่น การได้คล่องๆ เปนเหตุให้ชล่าใจ เมื่อความวิบัติขัดข้องมีขึ้นไม่ทันรู้ อาจต้องซบเซาส้อนหน้าเดือดร้อนในภายหลัง การให้ไม่เผ่งผลอันดีแก่ผู้ได้รับ ยังไม่จัดเข้าในสัปปุริสทาน จะจัดว่าเปนมงคลแท้ทีเดียวไม่ได้ เพราะเสียทรัพย์มากมาย แต่กลับได้รับผลอันไม่พึงใจในภายหลัง แลทำบุทคลผู้ได้รับให้กำเริบใจ ซึ่งเปนทางให้เสียคน ไม่สามารถจะถอนตนให้พ้นจากหล่มแห่งทุกข์คือความยากจน ไม่ประสพความเปนคนมีกับเขาข้างฯ อิกประการหนึ่ง การให้ทำให้ผู้รับได้สุขประโยชน์จริง แต่กลายเปนให้โทษแก่ชนอื่นอันใหญ่หลวงก็มีเช่นให้ข้าวให้เกลือให้เรือให้พายแก่โจรผู้ร้าย หรืออุดหนุนกำลังแก่พาลชนผู้ปล้นชาติ สาสนา พระมหากษัตริย์ โดยอย่างต่ำให้เครื่องประหารสัตว์มีศัสตราวุธแลเครื่องดักเปนต้น การให้ชนิดนี้ยังไม่จัดเปนมงคลแท้ นับว่าเปนอวมงคลเสียอิกโดยปริยาย ฯ ทานการให้นี้ ถ้าถือเอาโลภแลตนเปนใหญ่ จัดเข้าในสังคหวัตถุเปนเครื่อง

สงเคราะห์ยึดหน่วงน้ำใจไว้ได้ซึ่งกันแลกัน ฯ ทานการให้ ถ้าถือเอาธรรมเปนใหญ่ มีเชื่อกรรมเชื่อผลแห่งกรรมแล้วให้จัดเข้าในทานมัยบุญญกิริยาวัตถุ ทาน การให้อันเปนทานมัยท่านสงเคราะห์เอาในอธิการนี้แล ฯ เมื่อจะกล่าวนามตามพุทธสมัย โดยอาการที่ให้แลปฏิคาหกผู้รับเปน ๒ คือปุคคลิกทาน ๑ สังฆทานหรือสาธารณทาน ๑ ทานที่บริจาคให้แก่ปฏิคาหกเฉพาะเจาะจงตัว หย่อนหรือยิ่งโดยคุณ ชื่อปาฏิปุคคลิกทาน ๑ ฯ ทานที่บริจาคให้ในหมู่สงฆ์ผู้ปฏิบัติพระธรรมวินัยด้วยไม่นิยม เปนสรรพสาธารณ์ทั่วไปทั้งมณฑลพระพุทธสาสนา หรือแก่สาธารณชนอันจะมาแต่จาตุทิศ ชื่อว่าสังฆทานหรือสาธารณทาน ฯ ตัวอย่างมารดาบิดาให้อาหารเครื่องบริโภคแก่บุตรธิดา ผู้เยาว์วัยให้ทรัพย์เปนทุนรอน ให้ถิ่นถานบ้านเรือนในเมื่อเจริญวัยขึ้น เจ้าขุนมุนนายให้โภคทรัพย์เครื่องจับจ่ายแก่ข้าไทยบ่าวไพร่ แลญาติมิตรให้ของแก่กันแลกัน นี้เปนนิทัศนะในปาฏิปุคคลิกทานส่วนอนุเคราะห์ ฯ บุตรธิดาอุปถัมภ์บำรุงมารดาบิดา คือให้ผ้ารดน้ำแก่มารดาบิดาผู้ชราในบางสมัย ข้าไทยบ่าวไพร่ให้สิ่งของแก่เจ้านาย เปนเครื่องแสดงความจงรักภักดี นี้เปนนิทัศนะในปาฏิปุคคลิกทานส่วนบูชา ฯ อิศรชนหรือคนมีทรัพย์ผู้มีใจดีอารีเผื่อแผ่แก่มหาชน สร้างถนนขุดคลองทำสพานเพื่อเปนทางสัญจรไปมาโดยสดวก ปลูกต้นไม้ให้มีร่มเงา ขุดสระน้ำทำที่พักอาศัยในย่านทาง ตั้งหรือบำรุงโรงพยาบาลสถานที่รักษาคนป่วยตั้งหรือเกื้อกูลโรงเรียนสถานที่ให้ความรู้แก่กุลบุตรกุลธิดา นี้เปนนิทัศนะแห่งสาธารณทาน ฯ ปาฏิปุคคลิกทาน แลสาธารณทานทั้ง ๒ อย่างนี้ ที่คฤหัสถ์ประพฤติต่อกันแลกัน นำมาอ้างพอเปนนิทัศนะ นับว่าเปนสังคหวัตถุด้วยเปนมงคลในทานกถานี้ด้วย ฯ สังฆทานนั้นแลชื่อว่าสาธารณทาน หรือสาธารณทานที่ทายกถวายแล้วในหมู่สงฆ์ ไม่จำกัดองค์มุ่งเฉพาะท่านผู้ใด เรียกว่าสังฆทาน สังฆทานหรือสาธารณทาน มีผลมากกว่าปาฏิปุคคลิกทาน เพราะให้ด้วยจิตรอันประกอบด้วยเมตตาแลกรุณาอันกว้างขวาง ประกอบด้วยกิเลสน้อยเบาบาง ให้แก่บุทคล ๆ หนึ่ง ก็ชื่อว่าได้ให้แก่บุทคลทั่วไป ทำสิ่งใดให้ไว้เปนทาน สิ่งนั้นก็เปนประโยชน์แก่คนมากมายส่วนปาฏิปุคคลิกทานมีผลน้อยกว่า เพราะให้เฉพาะคนไหนคนนั้นก็ยึดเอาเสียผู้เดียว แลเปนการให้ประกอบด้วยกิเลสมากกว่า แลวัตถุที่ให้ก็เปนประโยชน์อันแคบไม่กว้างขวาง เพราะเหตุนั้นสมเดจพระบรมศาสดาจึ่งตรัสไว้ในทักขิณาวิภังคสูตรว่า น เตฺววาหํ อานนฺท ดูกรอานนท์ เรา

หากล่าวปาฏิปุคคลิกทานว่ามีผลมากกว่าทักษิณาที่เปนไปแล้วในสงฆ์โดยปริยายไร ๆ หามิได้ แล ฯ ทานเปน ๒ ด้วยสามารถปฏิปุคคลิกทานแลสังฆทานด้วยประการฉนี้แล ฯ

สพฺพเมตํ ปน ก็อามิสทานทั้งปวงนั้นจะมีผลวิบากอันไพศาล ก็ต้องพร้อมด้วยสัมปทา ๓ ประการ คือ วัตถุสัมปทา ๑ ปุคคลสัมปทา ๑ เจตนาสัมปทา ๑ ฯ สิ่งซึ่งจะให้ไม่เปนของเสียหาย แลไม่เปนวัตถุเครื่องเบียดเบียฬผู้รับแลสัตว์อื่น เปนของชอบธรรม ได้มาแล้วโดยธรรม คือไม่ได้มาโดยโจรกรรมหรือโดยทางทุจริตอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อวัตถุสัมปทา ฯ ปฏิคาหกผู้รับ ถ้าเปนคฤหัสถ์ก็ไม่เปนคนเสียชื่อเสียง ไม่ประกอบอบายมุข เปนผู้มุ่งต่อความดีหรือมีศีลคุณเปนต้น ถ้าเปนบรรพชิตก็ไม่เปนผู้รกสาสนามิจฉาปฏิบัติ เปนผู้บริบูรณ์ด้วยสีลาจาริยวัตรเปนอันดี ปฏิบัติซื่อตรงต่อพระพุทธสาสนา เปนผู้จงรักภักดีต่อพระบรมศาสดา ชื่อว่า ปุคคลสัมปทา ฯ ทายกผู้ให้เปนสัมมาทิฏฐิกบุทคลเชื่อกรรมเชื่อผลแห่งกรรม มีความเลื่อมใสในคุณพระรัตนตรัย ยกหยิบให้ด้วยคารวอาการ มีจิตรชื่นบานปราศจากความตระหนี่ ในเวลาก่อนให้แลกำลังให้อยู่แลให้แล้วมีจิตรผ่องแผ้วปราศจากมัจฉริยจิตรในกาลทั้ง ๓ ดังนี้ ชื่อเจตนา สัมปทา เจตนาทั้ง ๓ อย่างนี้ เปนคุณเครื่องถึงพร้อมแห่งยัญญะคือทาน เพราะฉนั้นสมเดจพระบรมศาสดาจารย์จึงตรัสว่า ปุพฺเพว ทานา สุมโน ทายกเมื่อก่อนบริจาคท่านมีใจดีไม่เดือดร้อนด้วยความตระหนี่ ททํ จิตฺตํ ปสาทเย เมื่อให้อยู่ก็มีจิตรเลื่อมใส ทตฺวา อตฺตมโน โหติ ครั้นให้แล้วมีใจไม่เดือดร้อนในตอนหลัง เอสา ยญฺญสฺส สมฺปทา เจตนาทั้ง ๓ อย่างนี้ เปนเครื่องถึงพร้อมแห่งยัญญะคือทาน ฯ เมื่อสัมปทาทั้ง ๓ คือ วัตถุสัมปทา ๑ ปุคคลสัมปทา ๑ เจตนสัมปทา ๑ ทั้ง ๓ อย่างนี้ เปนสมังคีพร้อมเพรียงกันแล้วเมื่อใด ทินฺนํ โหติ มหปฺผลํ ทานที่ทายกให้แล้ว ก็เปนกุศลมีผลใหญ่เมื่อนั้น ฯ วัตถุสัมปทาเหมือนพืชธัญญชาติเข้ากล้าที่จะหว่านลงในนา เปนของดี ไม่ลีบไม่เน่า ควรแก่อันเพาะหรือหว่านให้งอกงามได้ ฯ ปุคคลสัมปทา เหมือนเนื้อนาที่ดี ไม่มีเครื่องประทุษร้ายมีหญ้าเปนต้น สมควรที่บุทคลจะเพาะพืชให้เกิดผล ฯ เจตนาสัมปทาเหมือนชาวนาผู้หว่านเข้ากล้าลงในนา เปนผู้ฉลาดในวิธีการ มีการหว่านแลการบริหารเปนต้น ฯ พืชเข้ากล้าที่ดีอันเจ้าของนาผู้ฉลาดหว่านลงแล้วในนาดี ออกงอกให้ผลไพบูลย์ฉันใด ทานที่ทายกให้แล้วในบุทคลที่ดี ก็มีผลใหญ่ฉันนั้น เพราะฉนั้นสมเดจพระบรมศาสดาจึงตรัสแก่อังกุรเทพบุตรว่า

ติณโทสานิ เขตฺตานิ ราคโทสา.... อยํ ปชา
ตสฺมา หิ วีตราเคสุ.... ทินฺนํ โหติ มหปฺผลํ

หมู่สัตว์นี้มีราคะโทสะโมหะ เปนเครื่องประทุษร้าย เหมือนนาทั้งหลายมีหญ้าเปนเครื่องประทุษร้ายฉนั้น เพราะเหตุนั้น ทานที่ทายกให้แล้วในท่านที่ปราศจากราคะโทสะโมหะจึ่งมีผลมาก ฯ สัมปทาทั้ง ๓ ประการ มีวัตถุสัมปทาเปนต้น เปนเครื่องถึงพร้อมบริบูรณ์ด้วยดีแห่งทักษิณาทาน ซึ่งจะให้สำเร็จวิบุลผลสุขสมบัติอันไพศาลเปนอเนกนัก แม้จะกล่าวโดยอานิสงส์ที่เหนประจักษ์ในปัจจุบันบัดนี้ ฯ ททํ ปิโย มนุสฺสานํ ผู้บำเพ็ญทานย่อมเปนที่รักแห่งมนุษย์ทั้งหลาย ภชนฺติ นํ พหูชนา ชนเปนอันมากย่อมคบหาสมาคมซึ่งบุทคลผู้บริจาคนั้นไม่มีประมาณทั้งกิตติศัพท์สรรเสริญคุณก็ขจรไปทั่วทิศานุทิศ ถึงซึ่งเปนคันธชาติมีกลิ่นอันอุตกฤษฏ์ไปได้ทั้งทวนลมทั้งตามลมไม่ขัดขวาง ฯ อนึ่งทายกทานบดี เมื่อจะเข้าสู่ที่ประชุมบริษัท ก็แกล้วกล้าไม่สยดสยองครั่นคร้ามต่อผู้ใด กายสฺส เภทา สปฺปญฺโญ ผู้นั้นประกอบด้วยปัญญารักษาตน มีสติสัมปชัญญะไม่ฟั่นเฟือน สิ้นชีพแล้วอุบัติยังสุคติภพโลกสวรรค์อมรพิมาน ตสฺมา เพราะเหตุนั้น ลทฺธุวา โภเค อุฬาเร เมื่อบัณฑิตชนผู้บริโภคสมบัติสมบูรณ์แล้ว ทเทถ จ ภุญฺเชถ จ พึงบริจาคแก่ปฏิคาหกแลบริโภคเลี้ยงตนแลบิดามารดาแลบุตรภรรยาทาษกรรมกรให้เปนสุขสำราญ ทตฺวา จ ภุตฺวา จ มหานุภาวํ ครั้นบริจาคแลบริโภคแล้วมีอานุภาพมาก อนินฺทิโต สคฺคมุเปนฺติ ฐานํ ก็พ้นจากความติเตียนแห่งนักปราชญ์ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ โดยศิริสวัสดินิราศภัย ฯ อามิสทาน การให้อามิสเปนทานสมเดจพระบรมศาสดาจารย์ตรัสว่าเปนมงคล เพราะเปนเหตุให้ได้รับผล มีความที่ตนเปนที่รักแห่งมนุษย์ทั้งหลายเปนต้นในโลกนี้ ครั้นทำลายขันธ์สิ้นชีพแล้ว ก็อุบัติยังสุคติภพโลกสวรรค์ เพราะเหตุฉนั้นบัณฑิตผู้มีปัญญา ควรบำเพ็ญกุศลวัตรตามสมควรแก่โภคสมบัติแห่งตน ๆ แสวงหาวิบุลผลสุขสมบัติ อันจะพึงได้ ณ สัมปรายภพภายน่า ด้วยประการฉนี้ ฯ

จบทาน

ลำดับนี้จะได้วิสัชชนาธรรมจริยากถา ว่าด้วยการประพฤติธรรม อันเปนมงคลข้อคำรบ ๒ ต่อไป การประพฤติปฏิบัติในกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ชื่อว่าธรรมจริยา แลธรรมจริยานั้น เมื่อถือเอาความตามอรรถรูปเปน ๔ อย่างคือประพฤติซึ่งธรรม ๑ ประพฤติไม่ไปปราศจากธรรม ๑ เจตนาซึ่งประพฤติเครื่องธรรม ๑ ความประพฤติเปนธรรม ๑ ฯ แต่จะถือเอาความตามปฏิบัติเปนอย่างเดียวว่าความประพฤติชอบธรรม เรียกว่าธรรมจริยาดังต่อไปนี้ ฯ

ความประพฤติชอบธรรมนั้น บัณฑิตผู้ดำเนิรด้วยปัญญาควรทราบความว่าเปนมงคล เพราะเปนเหตุให้ประสพผลมียังเกิดในสุคติโลกสวรรค์เปนต้น ฯ เพราะฉนั้น สมเดจพระทศพล เมื่อจะทรงแสดงธรรมแก่พราหมณ์แลคฤหบดีทั้งหลาย ชาวบ้านสาไลยเพราะอาศัยอยู่ในสาลคาม แว่นแคว้นโกศล จึ่งได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาอันมาในสาเลยยกสูตร ในปัญจมวรรคมูลปัณณาสก์ว่า ดูกรพราหมณ์แลคฤหบดีทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายบางจำพวกในโลกนี้ เบื้องน่าแต่ทำลายขันธ์สิ้นชีพไป ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เพราะความประพฤติชอบ ประพฤติเสมอ ฯ ความประพฤติชอบประพฤติเสมอนั้นมีอยู่ด้วยกาย ๓ อย่าง ด้วยวาจา ๔ อย่าง ด้วยใจ ๓ อย่าง ฯ ดูกรพราหมณ์แลคฤหบดีทั้งหลาย ธรรมจริยสมจริยาย่อมมีทางกาย ๓ อย่างเปนไฉน ? ดูกรพราหมณ์แลคฤหบดีทั้งหลาย บุทคลบางคนในโลกนี้ ละเสียซึ่งปาณาติบาตแล้ว เว้นขาดจากปาณาติบาต มีท่อนไม้แลศัสตราวางเสียแล้ว มีความละอายอนุเคราะห์เกื้อกูลแก่สัตว์ทั้งปวงอยู่ดังนี้อย่าง ๑ ฯ อนึ่งเปนผู้ละอทินนาทาน เว้นขาดจากอทินนาทาน ย่อมไม่เปนผู้ถือเอาทรัพย์เครื่องปลื้มใจของบุทคลอื่นที่เขาเก็บรักษาไว้ในที่บ้านก็ดี ในป่าก็ดี ที่เขายังมิได้ให้ ด้วยเถยยจิตรคิดลัก ดังนี้อย่าง ๑ ฯ อนึ่งเปนผู้ละกาเมสุมิจฉาจาร เว้นขาดจากกาเมสุมิจฉาจาร คือย่อมเปนผู้ ไม่ประพฤติล่วงประเวณี ในหญิงทั้งหลายที่บิดามารดารักษา ที่ญาติมีพี่ชายน้องชายเปนต้นรักษา ที่เปนหญิงมีสามี ที่เปนหญิงมีกำหนดอาชญาอันพระราชาตั้งไว้ เช่นนางในหรือสะไภ้หลวง โดยอย่างต่ำแม้แต่หญิงที่ชายจองหมั้นไว้ด้วยพวงมาลัย ดังนี้อย่าง ๑ ฯ ดูกรพราหมณ์แลคฤหบดีทั้งหลาย ธรรมจริยสมจริยา ย่อมมีด้วยกาย ๓ อย่างด้วยประการฉนี้แล ฯ

ดูกรพราหมณ์แลคฤหบดีทั้งหลาย ธรรมจริยสมจริยาย่อมมีด้วยวาจา ๔ อย่าง เปนไฉน? ดูกรพราหมณ์ แลคฤหบดีทั้งหลาย บุทคลบางคนในโลกนี้ ละมุสาวาทแล้ว เว้นขาดจากมุสาวาท ไปในสภาศาลาวินิจฉัย หรือไปในหมู่ประชุมชน มีหมู่ญาติเปนต้น จนตลอดราชบริษัท ถูกเบิกะเปนพยานซักถาม ก็ให้การตามคดีที่ตนได้รู้ได้เหนมาตามความเปนจริงรู้เหนอย่างไร ก็ว่าไปอย่างนั้น ไม่เปนพยานกล่าวเท็จทั้งรู้อยู่ เพราะเหตุเหนแก่ตนหรือเหนแก่ผู้อื่น หรือเพราะเหตุเหนแก่อามิสเล็กน้อย ดังนี้อย่าง ๑ ฯ

อนึ่งเปนผู้ละวาจาส่อเสียดแล้ว เว้นขาดจากวาจาส่อเสียด ฟังข้างนี้แล้วไม่เก็บไปบอกข้างโน้น หรือฟังโน้นแล้ว ไม่เก็บมาบอกแก่ชนฝ่ายนี้ เพื่อทำชนทั้งสองฝ่ายให้แตกกัน เปนผู้สมานชนที่แตกกันแล้วให้กลับดีกัน หรือเขาสามัคคีกันพร้อมเพียงกันแล้ว ก็ช่วยสนับสนุนให้เขาสามัคคีมั่นคงยิ่งขึ้น ยินดีในอันจะให้พร้อมเพรียงกัน กล่าวแต่วาจาเปนเครื่องทำความสามัคคี ร่าเริงบันเทิงในชนที่สามัคคีกัน ดังนี้อย่าง ๑ ฯ

อนึ่งเปนผู้ละวาจาอยาบเสียแล้ว เว้นขาดจากวาจาอยาบ กล่าวแต่วาจาที่ไม่มีโทษ เสนาะโสตน่ารักจับใจ เปนวาจาชาวในกรุง ที่ชนเปนอันมากปราถนาชอบใจกล่าวกันดังนี้อย่าง ๑ ฯ

อนึ่งเปนผู้ละสัมผัปปลาปแล้ว เว้นขาดจากสัมผัปปลาป เปนผู้กล่าววาจาควรแก่กาลสมัย กล่าวเรื่องที่มีจริงเปนจริง กล่าวอาศัยอรรถ อาศัยธรรมอาศัยวินัย กล่าววาจามีหลักฐานมีที่อ้างมีกำหนดจบเรื่องแลประกอบด้วยประโยชน์ ดังนี้อย่าง ๑ ฯ

ดูกรพราหมณ์แลคฤหบดีทั้งหลาย ธรรมจริยสมจริยาย่อมมีด้วยวาจา ๔ อย่างด้วยประการฉนี้แล ฯ

ดูกรพราหมณ์แลคฤหบดีทั้งหลาย ธรรมจริยสมจริยาย่อมมีด้วยใจ ๓ อย่างเปนไฉน?

ดูกรพราหมณ์แลคฤหบดีทั้งหลาย บุทคลบางคนในโลกนี้ เปนผู้ไม่มีอภิชฌาไม่เพ่งเล็งเอาวัตถุอันเปนทรัพย์สมบัติเครื่องปลื้มใจของชนอื่นว่า แม้ไฉนทรัพย์ของชนอื่นนั้นจะพึงเปนของเรา ดังนี้อย่าง ๑ ฯ

อนึ่งไม่เปนผู้มีจิตรพยาบาท ไม่ดำริจิตรคิดประทุษร้ายว่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ จงอย่าเปนผู้เบียดเบียดเบียฬซึ่งกันแลกัน จงเปนผู้ไม่มีทุกข์ จงมีสุขรักษาตนเถิด ดังนี้ อย่าง ๑ ฯ

อนึ่งเปนผู้มีความเหนชอบ ไม่เปนผู้มีความเหนวิปริต เหนถูกว่า ผลแห่งกุศล มีทานเปนต้น ที่บุทคลให้แล้วมีอยู่ ผลแห่งการบูชาแลสักการที่บุทคลบูชาแล้วแลทำแล้ว มีอยู่ วิบากอันเปนผลแห่งกรรมที่ทำดีแลทำชั่วมีอยู่ โลกนี้แลโลกน่าคอยท่าสัตว์ที่จะมาแล จะไปบังเกิดมีอยู่ สัตว์ทั้งหลายที่เคลื่อนไปแล้วบังเกิดขึ้นมีอยู่ สมณพราหมณ์ทั้งหลาย ผู้ดำเนิรไปดีแล้ว ปฏิบัติชอบแล้ว ประกาศโลกนี้แลโลกน่าให้ปรากฏชัดเจนแก่ชนเหล่าอื่น ด้วยปัญญาอันประเสริฐของตนเอง มีอยู่ในโลก ดังนี้อย่าง ๑ ฯ

ดูกรพราหมณ์ แลคฤหบดีทั้งหลาย ธรรมจริยสมจริยาย่อมมีด้วยใจ ๓ อย่าง ด้วยประการฉนี้แล ฯ

ดูกรพราหมณ์แลคฤหบดีทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายบางพวกในโลกนี้ เบื้องน่า แต่กายแตกทำลายขันธ์สิ้นชีพแล้ว ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เพราะความประพฤติชอบธรรม ประพฤติเสมอ ด้วยประการฉนี้แล ฯ

ถ้าผู้ประพฤติธรรมประพฤติเสมอ จะพึงจำนงหวังว่า แม้ไฉนเราทำลายขันธ์ สิ้นชีพแล้ว จะพึงเข้าถึงความเปนสหายของเหล่าอิศรชนทั้งหลาย มีกษัตริย์มหาสาลเปนต้น ความประสงค์อันนั้นก็จะพึงเปนฐานะสำเร็จได้ตามปราถนา เพราะคุณที่ตนประพฤติเสมอนั้น โดยแท้ทีเดียว ฯ

อนึ่งถึงจะปราถนา ความบังเกิดในสวรรค์ชั้นพรหมโลกอันยิ่ง ๆ ขึ้นไป โดยลำดับ เปนสหายเปนเพื่อนกับพรหมทั้งหลายไซ้ร้ ความปราถนานั้น ก็สำเร็จได้ดังประสงค์ เพราะคุณธรรม คือธรรมจริยสมจริยานั้นแล ฯ

ดูกรพราหมณ์แลคฤหบดีทั้งหลาย ชนผู้ประพฤติชอบประพฤติเสมอด้วยกาย วาจาจิตร อันเปนส่วนสุจริตแล้วหากจะจำนงจงใจหวังว่า แม้ไฉนขอเราพึงเข้าถึงเจโตวิมุติ

ปัญญาวิมุติไม่มีอาสวะ เพราะสิ้นอาสวะทั้งหลาย ทำให้แจ้งด้วยอภิญญาปัญญาเครื่องรู้ยิ่งของตนเองแล้ว อยู่ในทิฏฐธรรมเหนประจักษ์ในอัตตภาพนี้ไซร้ ความเปนพระขีณาสวะบุทคลได้ดังนี้ ก็เพราะคุณคือธมฺมจริยสมจริยาปฏิปทา ดังวิสัชชนามาแล้วดังนี้แล ฯ

เพราะฉนั้นความประพฤติธรรมในกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ โดยพุทธบรรหารว่า ธรรมจริยา พระศาสดาตรัสสรรเสริญว่าเปนมงคล เพราะเปนเหตุให้ประสพอิฏฐวิบุลผลมีอุบัติบังเกิดในสวรรค์ชั้นต้นจนตลอดถึงชั้นเบื้องบนโดยลำดับได้ ทั้งเปนเหตุให้วิมุติหลุดพ้นจากกิเลส เปนสมุจเฉทสำเร็จเปนขีณาสวะบุทคล สมดังพุทธนิพนธ์สาเลยยกสุตตบาลี ซึ่งมีเนื้อความดังวิสัชชนามา ด้วยประการฉนี้แล ฯ

จบการประพฤติธรรม

ลำดับนี้จะวิสัชชนาในมงคลข้อ ๓ ว่าด้วยการสงเคราะห์ญาติเปนมงคลสืบต่อไป

ญาตกา นาม มาติโต วา ปิติโต วา ยาว สตฺตมา ปิตามหายุคา สมฺพทฺธา ชนที่มีสายโลหิตสืบเนื่องกันมาแต่ปู่ย่าตายายทวด แต่ฝ่ายมารดาบ้าง แต่ฝ่ายบิดาบ้างเพียง ๗ ชั่ว ชื่อว่าเปนญาติ คือนับฝ่ายมารดา ๗ ชั่ว ฝ่ายบิดา ๗ ชั่ว ชื่อว่าญาติ การที่ท่านนับญาติแต่เพียง ๗ ชั่วนั้น กำหนดเอาญาติที่พออาจเหนกันได้ คนผู้จะเหนบุรพชนกของตนชั้นสูงสุดได้ก็เพียงทวด อาจเหนอนุบุตรของตนชั้นต่ำได้ก็เพียงเหลนนับชั้นตนเปน ๑ ข้างบน ๓ ชั้น ข้างล่าง ๓ ชั้น รวบบรรจบกันเปน ๗ ชั่ว คนเราจะมีอายุเหนญาติได้ก็เพียง ๗ ชั่วเท่านั้นเปนเขตร์ แม้จะมีผู้มีอายุมากพิเศษเหนญาติมากชั่วขึ้นไปกว่ากำหนดนั้น ก็นับว่าญาติเหมือนกัน แต่น้อยนักน้อยหนา เพราะฉนั้นท่านจึงจัดเอาเพียง ๗ ชั่วเท่านั้นว่าเปนญาติ เพราะอาจเหนแลรู้จักกันได้ เขยแลสไภ้ท่านไม่นับว่าเปนญาติ เมื่อว่าโดยปรมัตถโวหาร พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่าชนผู้จะเกี่ยวดองกันโดยสายโลหิตใกล้ชิดหรือไม่ก็ตาม ถ้าไม่มีไมตรีจิตรสนิทสนมคุ้นเคยกัน ไม่เรียกว่าญาติ ถ้ามีไมตรีจิตรสนิทสนมคุ้นเคยในชนเหล่าใด ชนเหล่านั้นจะเปนญาติก็ตามไม่ใช่ญาติก็ตาม ชื่อว่าญาติอันสนิท สมด้วยพุทธนิพนธ์ภาษิตว่า วิสฺสาสาปรมา ญาติ ผู้มีความคุ้นเคยกันเปนญาติอันสนิทดังนี้ ฯ

แต่ในการสงเคราะห์ญาติ ซึ่งจัดว่าเปนมงคลนั้น ท่านหมายเอาญาติประพันธ์โดยสายโลหิตดังกล่าวแล้ว การอุปถัมภ์บำรุงด้วยอาหารการกินที่นั่งที่นอน ผ้าผ่อนหยูกยาตามสมควรแก่ญาติผู้ตกยาก ยากหน้ามาพึ่งพาอาศัย หรือเจ็บไข้ได้ทุกข์พิทักษ์รักษาตามสมควร ชื่อสงฺคโห การสงเคราะห์ หรือญาติ พออันจะมีจะกินที่เสมอกัน หรือยิ่งใหญ่กว่าคุณแลยศทรัพย์สมบัติ เมื่อมีอุปสัคอย่างไร ๆ ออกปากไหว้วานในการงารเปนต้น ก็ช่วยขวนขวายไม่ดูดายละเมินเสียอย่างนี้ ก็ชื่อว่าสงฺคโห การสงเคราะห์ การชักนำโดยธรรมที่ชอบประกอบญาติผู้มีความเหนผิด ไว้ในความเหนถูกให้ตั้งอยู่ในคุณความดี มีศีลคุณเปนต้นก็ชื่อว่าสงฺคโห การสงเคราะห์ ความตั้งตนไว้สม่ำเสมอในญาติทั้งหลายโดยสมควร คือญาติผู้อ่อนวัย แม้พิเศษกว่าด้วยอิศริยยศ ด้วยอำนาจ ด้วยโภคะทรัพย์แลบริวาร ก็ไม่ทำอหังการมมังการทนงตน ทำการอ่อนน้อมนบไหว้แก่ญาติผู้เจริญวัยกว่า แต่ก่อนนับถือกันมาอย่างไร ภายหลังก็นับถืออย่างนั้น ต่างทำความสามัคคีซึ่งกันแลกัน ส่วนญาติผู้เสมอกันโดยชั้นโดยวัย ต่างแสดงความนับถือกันโดยฉันท์ญาติ ไม่ดูแคลนกันเพราะเหตุไร้วาศนา ญาติผู้ใหญ่มีเมตตานับถือในญาติผู้น้อย ต่างย่อมสนิทสนมกลมเกลียวกัน ต่างช่วยกันอุดหนุนสกุลวงศ์ของตนให้เจริญ ความสามัคคีแห่งญาติย่อมยังความสุขให้เกิดมีทั่วกันทุกชั้น สมด้วยพุทธประพันธ์อุปมาภาษิตว่า ธีโร จ สุขสํวาโส ญตีนํว สมาคโม นักปราชญ์อันคนอยู่ร่วมด้วยแล้ว ย่อมยังความสุขให้ยังเกิดขึ้น ดุจการสมาคมคือความพร้อมเพรียงแห่งญาติฉนั้น ความตั้งตนสม่ำเสมอในญาติทั้งหลายนี้ ก็ชื่อว่า สงฺคโห การสงเคราะห์ อันมาในสังคหวัตถุประการหนึ่ง

การสงเคราะห์ญาตินี้ จัดว่าเปนมงคล เพราะเหตุให้ประสพผล คือความสรรเสริญ แลความสุขเปนต้นในโลกนี้ และจะได้รับสุขประโยชน์มีอุบัติยังเกิดในสวรรค์ในสัมปรายภพภายน่า ด้วยประการฉนี้ ฯ

ญาตกานํ สงฺคโห อนึ่งการสงเคราะห์แก่หมู่ญาติ แม้สมเดจพระบรมโลกนารถก็ได้ทรงประพฤติมามาก ในกาลที่พระองค์เสวยพระชาติเปนพระบรมโพธิสัตว์ มีนิทานสาธกด้วย กุกกุรชาดกเปนนิทัสสนะในญาตัตถจริยา เมื่อพระองค์เสร็จอภิเสกสัมมาสัมโพธิญาณ

เปนพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ก็ยังได้ทรงประพฤติเปนประโยชน์แก่พระญาติ เช่นทรงพระอนุญาตให้พวกศากยะผู้เปนพระญาติ แลเปนเดียรถีย์จะเข้าอุปสมบทในพระพุทธสาสนา ไม่ต้องอยู่ติตถิยปริวาสสี่เดือนเสียก่อน เหมือนพวกเดียรถีย์อื่น ๆ

อนึ่งการเสดจไปโปรดพระญาติณะนครกบิลพัสดุ ตรัสพระธรรมเทศนาโปรดพระเจ้าสุทโธทนะพระพุทธบิดา ให้ดำรงอยู่ในพระโสดาบัตติผลเปนต้นก็ดี เสดจไปห้ามพระญาติฝ่ายศากยะแลโกลิยะ ผู้วิวาทจวนจะสัมประหารยุทธนาการชิงชัยกันอยู่แล้ว ด้วยเรื่องแย่งน้ำเข้านากันก็ดี เมื่อวิฑูฑภะยกทัพเพื่อจะไปจับทำลายล้างวงศ์ศากยะราช พระองค์เสดจไปประทับนั่งณะภายใต้ต้นไม้ ซึ่งมีใบอันโหรงในเวลาร้อน ณ ปัจจันตประเทศอันเปนที่สุดเขตร์ของกรุงกบิลพัสดุ วิฑูฑภะได้เชิญเสดจให้ย้ายไปประทับนั่งในภายใต้ไม้ใหญ่ ซึ่งมีใบชิดสนิทมีร่มเงาเปนอันดี ซึ่งมีอยู่ในแดนแคว้นราชธานีของตน พระองค์ตรัสว่า โหตุ มหาราช ญาตกานํ ฉายานาม สิตลา ดูกรมหาราช ชั่งเถอะ ธรรมดาเงาของญาติทั้งหลายมีความเย็นเปนปรกติดังนี้ เปนเครื่องชี้ให้เหนว่าพระองค์เสดจมาเพื่อห้ามสงคราม อันจะเปนความพินาศแก่พระปยูรญาติโดยนิมิตร ข้อนี้ก็นับเข้าในญาติสังคหกิจ การสงเคราะห์ญาติส่วนญาตัตถจริยาของพระองค์ ญาตกานญฺจ สงฺคโห การสงเคราะห์ญาติ อันบุทคลผู้ฉลาดประพฤติปฏิบัติให้เหมาะส่วน ตามสมควรแก่ฐานะของตน แลบุทคลผู้เปนญาติ สมเดจพระบรมโลกนารถตรัสยกย่องว่าเปนมงคล เพราะเปนเหตุให้ประสพผล มีได้รับความสรรเสริญเปนต้นในชาตินี้ แลมีอุบัติบังเกิดในสวรรค์เปนต้นในสัมปรายภพภายน่า แม้สมเดจพระบรมศาสดาก็ได้ทรงประพฤติปฏิบัติมา ดังได้สาธกยกมาพอเปนนิทัสสนะโดยสังขิตตกถาดังวิสัชชนามาแล้วแต่หนหลัง ด้วยประการฉนี้แล ฯ

จบการสงเคราะห์ญาติ

อนวัชชกรรม การงารอันไม่มีโทษ เปนมงคลคำรบ ๔ ความว่า อนวชฺชานิ กมฺมานิ นาม การงารทั้งหลายที่เปนปรหิตกรรม อันเปนประโยชน์เกื้อกูลแก่บุทคลแลสัตว์อื่น มีขุดบ่อก่อถนนทำที่พักในย่านทาง สร้างหรือเกื้อกูลโรงพยาบาลสถานที่ศึกษาเปนต้นตลอดจนปลูกต้นไม้ให้มีร่มเงา ชื่อการงารอันไม่มีโทษประกอบด้วยประโยชน์แลความสุขแก่บุทคลแลสัตว์อื่น ชื่ออนวัชชกรรม ส่วนสาธารณ์อย่าง ๑ อัตตหิตกรรม การงารอันไม่มี

โทษประกอบด้วยประโยชน์ แลความสุขแก่ตน อย่างต่ำเพียงหาเลี้ยงชีพโดยชอบธรรม ชื่อว่าอนวัชชกรรม ส่วนอสาธารณ์อย่าง ๑

บัดนี้จะแสดงแต่อุโบสถกรรม การงารไม่มีโทษ อันเปนประโยชน์แก่ตนส่วนอสาธารณ์ การงารของบุทคลรักษาอุโบสถศีลชื่ออุโบสถกรรม อุโบสถศีลนั้นมีองค์ ๘ ประการ ที่สมเดจพระศาสดาจารย์ตรัสแก่นางวิสาขา อันมาในทุติยวรรค ทุติยปัณณาสก์ ติกังคุตตรว่า ปาณํ น หเน น จาทินฺนมาทิเย เปนต้น ถือเอาความตามนัยพุทธภาษิตว่า ดูกรนางวิสาขา บุทคลสมาทานอุโบสถศีล ไม่ควรฆ่าสัตว์ ๑ ไม่ควรถือสิ่งของเขาที่เจ้าของเขามิได้ยกให้ ๑ ไม่ควรกล่าวคำเท็จ ๑ ไม่ควรดื่มกินซึ่งน้ำเมากล่าวคือสุราแลเมรัย ๑ พึงงดเว้นจากเมถุนธรรมอันเปนกรรมไม่ประเสริฐ ๑ ไม่ควรบริโภคอาหารในเวลาวิกาลตลอดราตรี ๑ พึงงดเว้นจากการฟ้อนรำขับร้องแลประโคมด้วยเครื่องดีดสีตีเป่าต่าง ๆ ๑ ไม่พึงนอนเหนือเตียงแลตั่งที่มีเท้าสูงหรือที่พื้นอันเขาลาดแล้วด้วยเครื่องลาดอันไม่สมควร ๑ อุโบสถอันประกอบด้วยองค์ ๘ ประการนี้ ที่พระพุทธเจ้าผู้ถึงที่สุดแห่งทุกข์ทรงบัญญัติไว้แล้ว

ในอุโบสถศีล ๘ ประการนั้น องค์ที่ ๑ ถึงองค์ที่ ๔ ท่านกล่าวไว้ในวินัยกถาในคาถาที่ ๓ แล้ว ในที่นี้จะแสดงแต่องค์ที่ ๕ เปนลำดับไป

สิกขาบทที่ ๕ ว่าเว้นจากการดื่มน้ำเมา คือสุราเมรัยนั้น น้ำทำผู้ดื่มให้เสียสติอารมณ์ ชื่อว่าน้ำเมา ๆ นั้นมี ๒ อย่าง คือสุราอย่าง ๑ เมรัยอย่าง ๑ น้ำเมาที่ประกอบเชื้อมีแป้งเปนต้น กลั่นขึ้นชื่อสุรา น้ำเมาที่ประกอบเชื้อมีดอกไม้แลผลไม้แลน้ำตาลเปนต้นดองไว้จนเปนน้ำเมา ชื่อเมรัย ก็แต่น้ำใดมีสีแลกลิ่นแลรสเหมือนน้ำเมา แต่ไม่ทำให้ผู้ดื่มเมา น้ำนั้นไม่นับเข้าในน้ำเมา ผู้รักษาศีลควรงดจากการดื่มน้ำเมาโดยปริยายไร ๆ เพราะการดื่มน้ำเมา เปนเหตุเปนที่ตั้งแห่งความประมาทเสียสติอารมณ์ เปนเหตุให้ละเลิงหลงประพฤติทุจริตบาปกรรมอย่างอื่น ๆ ได้ทั้งหมด

สิกขาบทที่ ๖ เว้นบริโภคอาหารในเวลาวิกาล สิ่งใดทำให้สำเร็จอาหารกิจได้มีข้าวเปนต้น โดยอย่างต่ำที่สุดชั้นลูกไม้ชื่อโภชนะ เพราะเปนของอันบุทคลพึงกิน เวลาตั้งแต่เที่ยงแล้วไปจนถึงอรุณขึ้นมาใหม่ ชื่อเวลาวิกาล ผู้รักษาอุโบสถศีล ไม่ควรบริโภคโภชนะ ในเวลาวิกาลเช่นนั้น ฯ

สิกขาบทที่ ๗ เว้นจากฟ้อนรำขับร้องแลประโคมด้วยเครื่องประโคมต่างๆ จะฟ้อนรำขับร้องคือสีตีเป่าด้วยตนเองหรือใช้ให้ผู้อื่นฟ้อนรำขับร้องเปนต้น แล้วฟังแลดู ไม่ควร ไปเพื่อจะดูหรือนั่งอยู่กับที่เพื่อจะดูแล้ว เหนการละเล่นเช่นนั้น ไม่ควร เดินไปอยู่หรืออยู่กับที่ไม่ประสงค์เพื่อจะดู แต่การละเล่นมีกระบวนแห่เปนต้นมาผเอิญประสพเข้า เหนอยู่ก็ควร ในข้อนี้จัดเจตนาคิดจะดูเปนสังกิเลส ไม่ควรแก่ผู้รักษาอุโบสถ ท่านแก้ไว้ว่าเพลงขับที่ไม่เปนข้าศึก คือไม่ยั่วกิเลส ฟังเข้าแล้วเกิดปสาทเลื่อมใส หรือเกิดนิพพิทาความเบื่อหน่าย ได้แก่เพลงขับที่ประกอบด้วยอรรถธรรมควรฟังได้ แม้การผัดลูบไล้ด้วยของหอม ถ้าเพื่อความสวยงามทำให้เกิดความประเทืองผิวไม่ควร ไม่ประสงค์เช่นนั้น แลไม่ทำให้เกิดยินดี ลูบทาเพื่อประสงค์เปนยาแก้โรค ก็ควร ฯ

สิกขาบทที่ ๘ เว้นจากนั่งนอนเหนือเตียงแลตั่งที่มีเท้าอันสูงเปนต้น เตียงนอนหรือม้ายาว ต้องมีเท้าสูงกำหนดได้ ๘ นิ้ว พระสุคตเท่ากับ ๘ นิ้วกับ ๒ กระเบียดช่างไม้ เปนอันพอดี ยกแม่แคร่เสียควรนอนหรือนั่งได้ ถ้าสูงเกินกำหนดนั้น จัดเปนอุจจาสยนะที่นอนสูงไม่ควรนั่งหรือนอน เก้าอี้หรือม้ามีพนักหรือร้านที่มีเท้าตรึงติดอยู่กับพื้นดินท่านไม่ห้าม ที่นอนยัดด้วยนุ่นหรือสำลี หรือวิจิตร์ด้วยลวดลายอันงาม ชื่อมหาสยนะที่นอนใหญ่ ไม่ควรเพื่อจะนั่งนอน

ผู้รักษาอุโบสถศีลควรงดเว้นตามสิกขาบท ๘ ประการ ที่ตนสมาทานแล้วนั้นๆ โดยอรรถาธิบายดังบรรยายมาแล้วโดยย่อ

ผู้จะสมาทานอุโบสถศีล เมื่อรู้ว่าตนจะรักษาอุโบสถในวันพรุ่งนี้ ควรจัดแจงสั่งการงารมอบหมายภาระธุระให้แก่คนอื่นเสียให้หมดในวันนี้ให้เสร็จ พอรุ่งขึ้นเช้าเปนวันอุโบสถก็พึงล้างหน้าชำระปากแล้ว พึงไปสู่สำนักผู้ฉลาดจะเปนภิกษุสามเณร หรืออุบาสกอุบาสิกาคนใดคนหนึ่งก็ได้ แล้วพึงสมาทานถือเอาองค์อุโบสถทั้ง ๘ ต่อผู้นั้น โดยเคารพเถิด ถ้าไม่ได้ผู้ที่จะให้สมาทานเช่นนั้น ก็พึงอธิฏฐานสมาทานด้วยตนเองเถิด

จริงอยู่ศีลของอุบาสก อันผู้รักษาอุโบสถจะสมาทานด้วยตนเองก็ดี จะสมาทานในสำนักผู้อื่นก็ดี ชื่อเปนอันได้สมาทานแล้วเหมือนกัน จะสมาทานรวมกันทั้งหมดไม่แยก

สิกขาบทว่า อฏฺฐสิกฺขาปทานิ สมาทิยามิ ว่าข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท ๘ ประการดังนี้ก็ดี หรือจะสมาทานทีละสิกขาบทว่า ปาณาติปาตาเวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ ฯลฯ อุจฺจาสยนา มหาสยนาเวรมณี สิกฺขาปทํ สมาทิยามิ ดังนี้ก็ดี ชื่อเปนอันได้สมาทานแล้วเหมือนกัน

อนึ่งการสมาทานด้วยอธิฏฐานด้วยตนเองก็ดี หรือสมาทานในสำนักผู้อื่นก็ดี รวมสมาทานก็ดี หรือแยกสมาทานก็ดี ท่านให้เปล่งวาจาออกว่าตามภาษาบาลีให้ชัดเจน ถ้าไม่รู้ภาษาบาลี ให้เปล่งวาจาว่าตามภาษาของตน ๆ ให้ชัดเจนจึ่งจะควร

เมื่อได้สมาทานอุโบสถศีลแล้ว ไม่ควรประกอบการงานอย่างไร ๆ อันเปนเครื่องเศร้าหมองใจ แลเปนเครื่องเบียดเบียฬประทุษร้ายสัตว์อื่น ควรกล่าวธรรมิกถา หรือสดับธรรมเทศนาประกอบโยนิโสมนสิการ ในพระกัมมัฏฐาน หรือกระทำการนับอายุแล้วยให้ล่วงไปด้วยความไม่ประมาทเถิด

ตํ อุโปสงฺคสมาทานํ การสมาทานรักษาอุโบสถทั้ง ๘ นั้น ได้ชื่อว่าเปนมงคล เพราะเปนเหตุให้บังเกิดในฉกามาพจรสวรรค์เปนต้น สมด้วยพุทธนิพนธ์ภาษิตในอุโบสถสูตร์ว่า ดูก่อนนางวิสาขา บุทคลใดในโลกนี้ จะได้เสวยศิริราชสมบัติเปนบรมจักรพัตราธิปไตย์ใหญ่ยิ่ง ในมหาชนบทประเทศ อันประกอบด้วยมหัศฆรตนะอันพิเศษแลไพศาล ก็ไม่เทียบเปรียบปานด้วยเสี้ยวที่สิบหก แห่งอุโบสถศีลที่บุทคลรักษาแล้วสิ้นวันหนึ่งแลคืนหนึ่ง อันบริสุทธบริบูรณ์ดีดังนี้เปนต้น

เหตุฉนั้น สาธุชนควรทราบว่า อุโบสถกรรมเปนอนวัชชกิจ อันไม่มีโทษประกอบด้วยประโยชน์อันยิ่งใหญ่ในภพภายน่า เหตุฉนั้นสมเดจพระบรมศาสดาจึ่งตรัสว่าเปนมงคล เพราะเปนเหตุให้บัลลุวิบูลผลอันยิ่งใหญ่ ด้วยประการฉนี้

ทานญฺจ ธมฺมจริยาจ ญาตกานญฺจ สงฺคโห
อนวชฺชานิ กมฺมานิ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ

ได้วิสัชชนามาในมงคลคาถาที่ ๕ อันประกอบด้วยมงคล ๔ ประการ คือ ทานญฺจ การให้ ๑ ธมฺมจริยาจ การประพฤติชอบธรรม ๑ ญาตกานญฺจ สงฺคโห การ

สงเคราะห์ญาติทั้งหลาย ๑ อนวชฺชานิ กมฺมานิ การงารทั้งหลายไม่มีโทษ ๑ แต่ละอย่าง ๆ นี้เปนวิถีทางมงคลอันสูงสุด ควรที่พุทธสาสนิกชนผู้หวังศิริสวัสดิ์อิฏฐวิบูลผลความเจริญ ควรดำเนินประพฤติปฏิบัติตามวิสัยสามารถแห่งตน ๆ ด้วยความไม่ประมาท ตามโอวาสของพระบรมศาสดา ดังวิสัชชนามาด้วยประการฉนี้แล ฯ

มงคลคาถาคำรบ ๖

สมเดจพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแต่ง

พระสาสนโสภณ วัดเทพศิรินทร์

เรียบเรียงเพิ่มเติมเข้าอีกบ้าง เทศนา

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

อารตี วิรตี ปาปา มชฺชปานา จ สญฺญโม

อปฺปมาโท จ ธมฺเมสุ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมนฺติ ฯ

อนุสนธิพระสัทธรรมเทศนามีบุพพาปรสืบเนื่องตามลำดับมา บัดนี้จะวิสัชนาความแห่งมงคลคาถาคำรบหกสืบไป ฯ ในมงฺคลคาถาที่ ๖ นี้ สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงมงคลสูงสุดสามประการ โดยพระพุทธภาษิตมงคลบรรหารว่า อารตี วิรตี ปาปา ความงดความเว้นจากบาป ๑ มชฺชปานา จ สญฺญโม ความสำรวมจากการดื่มน้ำเมา ๑ อปฺปมาโท จ ธมฺเมสุ ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย ๑ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ ข้อนี้เปนมงคลอันสูงสุด ดังนี้ ฯ

จะพรรณนาความแห่งมงคลสามประการนั้นโดยลำดับ ฯ อธิบายความแห่งมงคลที่ต้นคือความงดความเว้นจากบาปว่า บันดาความชั่วลามก ชื่อว่าบาป ฯ บาปนั้นจัดเปนกรรมที่ทำโดยทวารได้สามประการ คือกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ฯ บาปที่ทำด้วยกายเรียกว่ากายกรรม ฯ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกามก็ดี การลามกอื่น ๆ ที่ทำด้วยกาย นอกจากสามอย่างนั้นก็ดี เหล่านี้เปนกายกรรมสิ้น ฯ บาปที่ทำคือพูดด้วยวาจา เรียกว่าวจีกรรม ฯ พูดปด พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดสำรากไม่เปนประโยชน์ก็ดี คำลามกอื่น ๆ ที่พูดด้วยวาจา นอกจากสี่อย่างนี้ก็ดี เหล่านี้เปนวจีกรรมสิ้น ฯ การที่ทำคือคิดด้วยใจ เรียกว่ามโนกรรม ฯ การเพ่งต่อพัสดุสิ่งของ ๆ ผู้อื่น ด้วยความโลภมุ่งอยากได้ พยาบาทปองร้ายมาทหมายให้เขาฉิบหาย เหนผิดจากคลองธรรมที่แท้ก็ดี การลามกอื่น ๆ ที่คิดด้วยใจ

นอกจากสามอย่างนี้ก็ดี เหล่านี้เปนมโนกรรมสิ้น ฯ บาลีแสดงบาปเปนกายกรรมสามอย่าง เปนวจีกรรมสี่อย่าง เปนมโนกรรมสามอย่างดังนี้โดยมาก เพราะบาปเหล่านี้เปนประธานของบาปอื่น ๆ บันดาบาปทั้งหลายย่อมประชุมลงในบาปเหล่านี้ ฯ

ในคัมภีร์อัตถสาลินีอรรถกถาธัมมสังคณี แสดงกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมสามอย่างนั้น ออกไปโดยพิสดารว่า กายกรรมที่เปนอกุศล ย่อมตั้งขึ้นในกายทวารแลวจีทวาร ไม่ตั้งขึ้นในมโนทวาร ฯ เมื่อบุทคลฆ่าสัตว์ก็ดี ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ก็ดี ประพฤติกามมิจฉาจารก็ดี แม้กรรมก็เปนกายกรรม แม้ทวารก็เปนกายทวาร ฯ เมื่อบุทคลบังคับผู้อื่นว่า เจ้าจงไปฆ่าผู้มีชื่อนี้ก็ดี ว่าเจ้าจงไปลักของผู้นี้ก็ดี กรรมเปนกายกรรม ส่วนทวารเปนวจีทวาร ฯ กายกรรมที่เปนอกุศล ย่อมตั้งขึ้นในการทวาร แลวจีทวารเท่านั้นด้วยประการอย่างนี้ ฯ ฝ่ายอภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ ที่เกิดกับจิตร์เหล่านั้น เปนไปในฝักฝ่ายแห่งเจตนาคือตัวกรรมบ้าง เปนอัพโพหาริกไม่ปรากฏบ้าง ฯ วจีกรรมสี่อย่างที่กล่าวมาแล้วนี้ ตั้งขึ้นในสองทวาร ฯ เมื่อบุทคลกล่าวมุสาวาทเปนต้นด้วยปลายนิ้ว เช่นกวักหรือสั่นซึ่งแสดงอาการรับหรือปฏิเสธให้รู้ความได้ กรรมเปนวจีกรรม ส่วนทวารเปนกายทวาย ฯ เมื่อบุทคลทำวจีเภทเปล่งวาจากล่าวมุสาวาทเปนต้นนั้น แม้กรรมก็เปนวจีกรรม แม้ทวารก็เปนวจีทวาร ฯ วจีกรรมเปนอกุศล ตั้งขึ้นในกายทวารแลวจีทวารเท่านั้น ไม่ตั้งขึ้นในมโนทวาร ด้วยประการอย่างนี้ ฯ อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิที่เกิดกับจิตต์เหล่านั้น เปนไปในฝักฝ่ายแห่งเจตนาบ้าง เปนอัพโพหาริกคือเล็กน้อยไม่ควรยกขึ้นกล่าวบ้าง ฯ มโนกรรมสามอย่างที่กล่าวมาแล้วนี้ ตั้งขึ้นในสามทวาร ฯ เมื่อบุทคลใดมีใจประกอบด้วยอภิชฌา ยังอวยวะคือกายให้ไหว ทำกิจมีจับต้องลูบคลำพัสดุนั้นด้วยมือเปนต้นก็ดี มีใจประกอบด้วยพยาบาทยังอวยวะคือกายให้ไหว ทำกิจมีจับอาวุธเปนอาทิก็ดี มีใจประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ยังอวยวะคือกายให้ไหว ทำกิจมีการกราบไหว้เปนต้น แก่พระเปนเจ้ามีขันธกุมารแลพระอิศวรเปนอาทิด้วยเหนว่าประเสริฐก็ดี เมื่อนั้นกรรมเปนมโนกรรม ส่วนทวารเปนกายทวาร เจตนาในมโนกรรมนี้เปนอัพโพหาริก ฯ เมื่อใดบุทคลมีใจประกอบด้วยอภิชฌา ยังอวยวะคือวาจาให้ไหวเพ่งมุ่งหมายสิ่งของ ๆ ผู้อื่นว่า ของสิ่งนั้นพึงเปนของเรา ดังนี้ก็ดี มีใจประกอบด้วยพยาบาท

กล่าวว่า ขอสัตว์เหล่านี้จงถูกเขาฆ่าเสียดังนี้ก็ดี ว่าขอจงถูกเขาแทงเสีย ดังนี้ก็ดี ว่าอย่าได้มีเลยจงสาบสูญไปเสีย ดังนี้ก็ดี มีใจประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิกล่าวว่า ผลแห่งทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีเปนต้นก็ดี เมื่อนั้นกรรมเปนมโนกรรม ส่วนทวารเปนวจีทวาร เจตนาในมโนกรรมนี้ เปนอัพโพหาริก ฯ เมื่อใดบุคคลไม่ยังอวยวะคือกายแลวาจาให้ไหวนั่งในที่สงัด ทำใจอันประกอบด้วยอภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิให้เกิดขึ้น เมื่อนั้นแม้กรรมเปนมโนกรรม แม้ทวารก็เปนมโนทวารแท้ ฯ ในที่นี้เจตนาก็ดี อกุศลธรรมที่ประกอบด้วยเจตนาก็ดี ตั้งขึ้นในมโนทวาร ฯ มโนกรรมเปนอกุศลตั้งขึ้นในสามทวาร ด้วยประการอย่างนี้ ฯ ในคัมภีร์อัตถสาลินี แสดงบาปที่เปนกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม โดยพิสดารฉนี้ ฯ

บาปที่กล่าวมานี้ ในบาลีบางแห่งคงเรียกว่าบาป บางแห่งเรียกว่าอกุศล บางแห่งเรียกว่าทุจริต ความประพฤติชั่ว บางแห่งเรียกว่าอกรณียะ กิจที่ไม่ควรทำ บางแห่งเรียกว่าอธรรมจริยา วิสมจริยา ความประพฤติไม่เปนธรรม ความประพฤติไม่เสมอ ฯ ในที่เรียกว่าบาปนั้น มาในคาถาบาปวรรคแห่งพระธรรมบทว่า

อภิตฺถเรถ กลฺยาเณ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย
ทนฺธํ หิ กรโต ปุญฺญํ ปาปสฺมึ รมติ มโน

บุทคลพึงรีบขวนขวายในกรรมงาม พึงห้ามจิตต์เสียจากบาป เพราะว่าเมื่อบุทคลทำบุญอยู่ช้า ๆ ใจจะยินดีในบาป ถ้าว่าคนพึงทำบาปไซ้ร้ ก็อย่าทำบาปนั้นบ่อย ๆ อย่าทำความพอใจในบาปนั้น เพราะว่าความก่อขึ้นแห่งบาปเปนโทษนำทุกข์มา ดังนี้เปนต้น ฯ ในที่เรียกว่าอกุศลนั้น มาในคัมภีร์ทุกนิบาตอังคุตรนิกายว่า อกุสลํ ภิกฺขเว ปชหถ สกฺกา ภิกฺขเว อกุสลํ ปชหิตุํ เปนต้น ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจงละอกุศลเสีย ท่านทั้งหลายอาจละอกุศลเสียได้ ถ้าไม่อาจละอกุศลได้ เราไม่พึงกล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงละอกุศลเสีย เหตุใดท่านทั้งหลายอาจละอกุศลได้ เหตุนั้นเราจึงกล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงละอกุศลเสีย อนึ่งอกุศลนี้อันท่านทั้งหลายละได้แล้ว พึงเปนไปเพื่อผลไม่ใช่ประโยชน์เพื่อทุกข์ เราไม่พึงกล่าวว่าท่านทั้งหลายจงละอกุศลเสีย เหตุใดอกุศลอันท่านทั้งหลายละได้แล้ว ย่อมเปนไปเพื่อประโยชน์ เพื่อสุข เหตุนั้น เราจึงกล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงละอกุศลเสีย ดังนี้เปนต้น ฯ

ในที่เรียกว่าทุจริตแลอกรณียะนั้น มาในคัมภีร์ทุกนิบาต อังคุตรนิกายนั้น โดยพุทธภายิต ที่ตรัสแก่พระอานนท์ว่า เอกํเสนาหํ อานนฺท อกณียํ วทามิ กายทุจฺจริตํ วจีทุจฺจริตํ มโนทุจฺจริตนฺติ เปนอาทิ อานนท์ เรากล่าวกายทุจริตความประพฤติชั่วด้วยกาย วจีทุจริต ความประพฤติชั่วด้วยวาจา มโนทุจริตความประพฤติชั่วด้วยใจ ว่าเปนอกรณียะคือกิจอันบุทคลไม่ควรทำโดยส่วนเดียว ดังนี้เปนต้น ฯ ในที่เรียกว่าอธรรมจริยาวิสมจริยานั้น มาในสาเลยยกสูตร ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสกะ โดยพระพุทธภายิตตรัสแก่ชาวบ้านสาไลยว่า อธมฺมจริยาวิสมจริยาเหตุ โข คหปตโย เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชนฺติ คฤหบดีทั้งหลาย สัตว์บางเหล่าในโลกนี้ เบื้องน่าแต่กายแตกตายไปแล้ว ย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติวินิบาต นรก เหตุความประพฤติไม่เปนธรรมความประพฤติไม่เสมอแล ดังนี้เปนต้น ฯ ในบาลีมีโวหารเปนชื่อสำหรับเรียกบาปต่างๆ ดังพรรณนามานี้ ฯ ส่วนในคัมภีร์อรรถกถาประสงค์อกุศลสี่อย่าง คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท ซึ่งสมเดจพระบรมโลกนาถ ตรัสแก่สิงคาลมานพว่าเปนกรรมเครื่องเสร้าหมอง ว่าเปนบาปในที่นี้ ฯ

ความไม่ยินดีด้วยใจ แห่งบุทคลผู้เหนโทษในบาป ชื่ออารติ ความเว้นในตนคือการงด ฯ ความเว้นด้วยกายแลวาจา ด้วยอำนาจกรรมแลทวาร ชื่อวิรติ ความเว้นวิเศษคือการเว้น ฯ ความเว้นนั้นมีสามอย่าง คือสัมปัตตวิรัติ ๑ สมาทานวิรัติ ๑ สมุจเฉทวิรัติ ๑ ฯ ความเว้นแห่งกุลบุตรมาอาศัยชาติสกุลโคตรวัยก็ดี อาศัยคุณมีพาหุสัจจะเปนต้นก็ดี ของตนพิจารณาเหนว่าไม่ควรเราจะฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เปนต้นแล้ว เว้นเสียจากวัตถุที่จะพึงถ่วงได้คือสัตว์ที่อาจฆ่าได้ ของที่อาจลักได้ เปนอาทิ อันมาถึงเข้า ชื่อสัมปัตตวิรัติ แปลว่า ความเว้นจากสัตว์แลพัสดุอันถึงพร้อม ฯ ความเว้นแห่งกุลบุตรผู้สมาทานถือสิกขาบทปฏิญญาตนว่าข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท คือเว้นจากปาณาติบาตเปนต้น ชื่อว่าสมาทานวิรัติ แปลว่าความเว้นด้วยอำนาจสมาทาน ฯ ความเว้นอันประกอบด้วยอริยมรรคของพระอริยบุทคล จำเดิมแต่เกิดขึ้น ก็ไม่ให้จิตต์คิดจะฆ่าสัตว์เปนต้น เกิดแก่พระอริยบุทคลนั้น ชื่อสมุจเฉทวิรัติ แปลว่า ความเว้นด้วยอำนาจตัดขึ้นด้วยดี ฯ ในวิรัติทั้งสามนั้น สัมปัตตวิรัติแลสมาทานวิรัติทั้งสองนี้เปนโลกิยะกลับกำเริบได้ สมุจเฉทวิรัติเปนโลกุตรวิรัติ ไม่กลับกำเริบอีก ฯ โลกิยะ

วิรัตินั้นจะเกิดขึ้น ก็อาศัยหิริความลอายแลโอตัปปะความสดุ้งกลัวเปนต้นเปนที่ตั้ง จะกำเริบก็เพราะอาศัยความไม่ลอายแลความไม่สดุ้งกลัวเปนที่ตั้ง เหตุนั้นผู้มีปัญญา ควรปลูกความลอายแลความสดุ้งกลัวต่อบาปให้เกิดมีในสันดาน เมื่อคุณทั้งสองประการเกิดมีขึ้นแล้ว ก็ได้ชื่อว่ามีทรัพย์อันประเสริฐไว้ในสันดานอย่างหนึ่ง ๆ เพราะคุณทั้งสองประการ สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์สรรเสิญว่า อริยธนะเปนทรัพย์ประเสริฐละอย่าง ๆ ในอริยทรัพย์เจ็ดประการของผู้ใดมีแล้ว ผู้นั้นชื่อว่า อทฬิทฺโท เปนคนไม่จน คือไม่เปนคนไร้คุณสมบัติ ฯ

ส่วนสมาทานวิรัตินั้นมีวิธีใช้ในสมาทานสิกขาบท ฯ สิกขาบทที่คฤหัสถชน ผู้เปนอุบาสกก็ดีอุบาสิกาก็ดี สมาทานเองก็ดี สมาทานในสำนักผู้อื่นก็ดี สมาทานรวมกันว่าข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบทห้าก็ดี สมาทานทีละสิกขาบทว่า ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบทเว้นจากปาณาติบาต ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบทเว้นจากอทินนาทาน เปนต้นก็ดี ชื่อว่าเปนอันสมาทาน ฯ ก็สมาทานรวมกันแลสมาทานทีละสิกขาบทนั้น ต่างกันอย่างไร ฯ เมื่อสมาทานรวมกัน วิรัติก็ดี เจตนาก็ดี เปนอันเดียวกัน ต่างแต่กิจที่จะต้องละเว้นนั้นเปนห้าตามสิกขาบท เมื่อล่วงองค์อันใดอันหนึ่งเข้า ก็เปนอันเสียสมาทานนั้น ฯ เมื่อสมาทานทีละสิกขาบทวิรัติก็ดี เจตนาก็ดี เปนห้า ๆ เมื่อองค์อันใดขาดไป ก็เปนอันขาดแต่องค์อันนั้นเท่านั้น ฯ คำนี้กล่าวตามนัยในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย แต่ในมังคลัตถทีปนีว่า ในอันสมาทานรวมกันก็ดี ในอันสมาทานทีละสิกขาบทก็ดี องค์อันใดขาด ก็ขาดแต่องค์อันนั้น เหตุว่ามีศีลมีองค์ห้าย่อมถึงพร้อมบริบูรณ์ได้อีก ด้วยสมาทานสิกขาบทนั้น ๆ ดังนี้ ฯ แม้ในสมาทานอุโบสถวิธี ก็พึงรู้โดยนัยนี้ แปลกแต่เปนสมาทานมีกาลกำหนดเพียงวันอุโบสถเท่านั้น ฯ สาธุชนผู้ลั่นวาจาสมาทานว่าจะประพฤติความดี พึงรักษาสมาทานนั้นไว้ด้วยดี อย่าให้เสียสมาทาน ฯ แม้ถึงบุทคลที่ไม่ได้สมาทานก็ไม่ควรประพฤติกรรมที่เปนบาป เพราะบาปนั้น เมื่อบุทคลสมาทานว่าจะเว้นก็ตาม ไม่สมาทานก็ตาม ทำเข้าแล้ว ย่อมให้ผลเปนทุกข์ ทั้งในชาตินี้ ทั้งในชาติน่า คนผู้ทำบาปนั้นไม่ประสบสุขโดยง่ายเลย สมด้วยพุทธภาษิตในโกสลสังยุตต์ว่า

อตฺตานญฺเจ ปิยํ ชญฺญา น นํ ปาเปน สํยุเช
น หิ ตํ สุลภํ โหติ สุขํ ทุกฺกฏการินา ฯ

ถ้าว่าบุทคลพึงรู้ตนว่าเปนที่รักของตนไซ้ร อย่าพึงประกอบตนด้วยกรรมเปนบาป เหตุว่าคนที่ทำกรรมชั่วไม่ได้สุขด้วยง่ายเลย ดังนี้ ฯ อนึ่งโทษมีติเตียนตนเองได้เปนต้น ย่อมเกิดมีเพราะทำบาปที่เปนกิจไม่ควรทำ ต้องด้วยพระพุทธภาษิตที่สมเดจพระธรรมสามิศรตรัสแก่พระอานนท์ว่า ยมิทํ อานนฺท มยา เอกํเสน อกรณียํ อกฺขาตํ กายทุจฺจริตํ วจีทุจฺจริตํ มโนทุจฺจริตํ เปนต้น อานนท์ กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต อันใด ที่เรากล่าวว่า เปนกิจไม่ควรทำโดยส่วนเดียว เมื่อกิจที่ไม่ควรทำอันนั้นบุทคลทำอยู่ จำต้องหวังโทษอันนี้ คือตนย่อมติเตียนตนเองได้ ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วติเตียนได้ กิตติศัพท์อันลามกย่อมฟุ้งไป ผู้นั้นเปนคนหลงตาย เบื้องน่าแต่กายแตกตายไปแล้ว ย่อมเข้าถึง ทุคติ อบาย วินิบาต นรก ดังนี้ ฯ โทษที่เกิดมีเพราะทำบาป ยังมีอีกเปนอันมาก เหลือที่จะวิภาคให้สิ้นเชิงได้ แต่รวมใจความลงว่า บาปมีทุกข์ความไม่สบายใจเปนผลทั้งในโลกนี้แลโลกน่า บันดาผลซึ่งไม่เปนที่ปราถนาชอบใจล้วนมีบาปเปนเหตุ ฯ ผู้เว้นจากบาปย่อมไม่ประสบผลอันชั่วเหล่านี้ มีแต่จะได้ความสุขกายสุขใจเปนเบื้องน่า ความงดเว้นจากบาป จึงชื่อว่าเปนมงคลเหตุเครื่องเจริญอันสูงสุดประการหนึ่ง ฯ

อธิบายความแห่งมงคลที่สอง คือความสำรวมจากความดื่มน้ำเมาว่า น้ำอันใดทำผู้ดื่มให้เมา เสียสติอารมณ์ น้ำอันนั้นชื่อน้ำเมา ๆ นั้นมีสองอย่าง คือสุรา ๑ เมรัย ๑ ฯ น้ำเมาที่เขาประกอบเชื้อมีแป้งเปนต้นกลั่นขึ้นชื่อสุรา ฯ น้ำที่เขาประกอบเชื้อมี ดอกไม้ผลไม้แลน้ำตาลเปนต้นดองไว้จนเปนน้ำเมา ชื่อเมรัย ฯ ก็แต่ว่าน้ำใดมีสีรสกลิ่นเหมือนน้ำเมาแต่ไม่ทำผู้ดื่มให้เมา น้ำนั้นไม่นับเข้าในน้ำเมา ฯ ความตั้งใจระวังในอันดื่มน้ำเมานั้น ชื่อมชฺชปานสญฺญโม ความสำรวมจากความดื่มน้ำเมา นับเข้าในองค์ศีลที่ห้า ของสามเณรแลคฤหัสถ์ ฯ การดื่มน้ำเมาเปนเหตุที่ตั้งแห่งความประมาทเสียสติอารมณ์ เปนมูลให้เลิงหลงประพฤติทุจริตบาปกรรมด้วยกายวาจาใจ เหตุนั้นผู้เว้นจากบาปจำเปนต้องเว้นจากการดื่มน้ำเมาด้วย ฯ อนึ่งความดื่มน้ำเมานั้น เปนอบายมุขเหตุเครื่องฉิบหายเสื่อมทรามจากโภคทรัพย์แลประโยชน์ที่จะพึงได้พึงถึง สมด้วยพระพุทธภาษิตในปราภวสูตรว่า

อิตฺถีธุตฺโต สุราธุตฺโต อกฺขธุตฺโต จ โย นโร
ลทฺธํ ลทฺธํ วินาเสติ ตํ ปราภวโต มุขํ ฯ

ชนใดเปนนักเลงสัตรี เปนนักเลงสุรา เปนนักเลงเล่นการพนัน ทำทรัพย์ที่ได้แล้ว ๆ ให้ฉิบหายเสีย ข้อนั้นเปนเหตุของผู้ฉิบหาย ดังนี้ ฯ ไม่ใช่แต่เปนเครื่องฉิบหายแห่งทรัพย์อย่างเดียวเท่านั้น ย่อมให้โทษอื่น ๆ อิกหลายสถาน พึงรู้โดยพระพุทธภาษิตบรรหารที่ตรัสสอนสิงคาลมานพ ในสิงคาลกสูตรว่า ฉ โข เม คหปติปุตฺต อาทีนวา สุราเมรยมชฺชปมาทฏฐานานุโยเค เปนต้น คฤหบดีบุตร โทษในการประกอบเนือง ๆ ซึ่งเหตุเปนที่ตั้งแห่งความประมาท เพราะน้ำเมาคือสุราแลเมรัยเหล่านี้หกอย่าง คือความเสื่อมแห่งทรัพย์อันผู้ดื่มน้ำเมานั้นพึงเหนเอง ๑ สุรานั้นทำความเทลาะให้เจริญ ๑ เปนบ่อเกิดแห่งโรค ๑ ทำความนินทาให้เกิด ๑ กำจัดเสียซึ่งสิ่งที่ตนจะพึงส้อนด้วยความลอาย ๑ ทำปัญญาให้ทุรพลเสื่อมทรามเปนที่คำรบหก ดังนี้ อธิบายความว่า ผู้มัวเมาในความเสพสุรา ไม่เปนอันจะประกอบการงารซึ่งเปนทางมาแห่งทรัพย์ มีแต่จะจับจ่ายของเก่าออกซื้อสุราดื่ม เมื่อเปนเช่นนี้ ทรัพย์ที่ยังไม่เกิด ก็จะไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมถึงความเสื่อมสิ้นไป ไม่ตั้งอยู่ได้ ความเสพสุราเปนเหตุประทุษร้ายการงารแลโภคสมบัติฉะนี้ ฯ ความฉิบหายนี้ผู้เสพสุรานั้นจะพึงเหนประจักษ์ด้วยตนเอง แต่เวลายังมีชีวิตอยู่ ฯ อนึ่งผู้เสพสุราเมาแล้ว เปนคนไม่มีสติ มักพาลเทลาะวิวาทกับผู้อื่น ว่าเขาฉันใด เขาก็ว่าตนฉันนั้นบ้าง ให้ประหารเขา เขาก็ให้ประหารตนบ้าง อนึ่งถ้อยคำล่วงเกินใด ๆ ที่ควรอดกลั้นไว้ด้วยขันติ ชนเมาสุราไม่สามารถที่จะอดกลั้นได้ ย่อมให้คำโต้ตอบ ให้ประหารตอบ ก่อเวรอาฆาตในกันแลกันให้เจริญฉะนี้ ฯ เมื่อชนผู้เสพสุราติดแก่กล้าแล้ว โรคใด ๆ ที่เกิดขึ้นเพราะสุรามีปักขันทิกาพาธโรคลงแดงเปนต้น โรคนั้น ๆ ก็ย่อมเกิดมีบริบูรณ ทำให้เปนผู้มีอายุสั้นไม่ยืนนาน ไม่ต้องกล่าวถึงคนที่มีร่างกายไม่ปรกติแล้วเสพสุราเข้าไป การเสพสุราเปนบ่อเกิดแห่งโรคฉะนี้ ฯ คนเสพสุรานั้น มีแต่ประพฤติทุจริตต่าง ๆ อย่างเดียว ไม่ประพฤติความดีเลย แลเปนผู้เสวยผลที่เปนโทษของความเสพสุรานั้น จึงไม่เปนที่สรรเสิญของนักปราชญ์ เปนที่ติเตียนอย่างเดียว ความเสพสุราทำความนินทาให้เกิดฉะนี้ ฯ สิ่งใด ๆ ที่จะพึงส้อนด้วยความลอาย ครั้นเสพสุราเมาแล้ว ย่อมไม่ลอายเปิดเผยสิ่งนั้น ๆ ได้ เปนต้นว่าบุทคลควรจะแต่งกายนุ่งห่มให้เรียบร้อย ตามสมควรแก่เพศ แลชาติสกุล ครั้นเสพสุราเมาแล้ว ย่อมนุ่งชั่วห่มชั่วไปในที่นั้น ๆ มีที่ประชุมชนเปนต้น ไม่มีความลอาย อนึ่งความลับใด ๆ ที่ควรจะส้อนไม่ให้แพร่งพราย ชนเมาสุราแล้ว

ย่อมนำความลับนั้น ๆ ออกเล่าขยายให้ผู้อื่นรู้ ความเสพสุรากำจัดสิ่งที่จะพึงส้อนเร้นด้วยความละอายฉะนี้ ฯ ผู้เมาสุราแล้วไม่มีปัญญาอันรู้รอบคอบ ในประโยชน์แลสิ่งไม่เปนประโยชน์ ผิดกว่าเมื่อยังไม่เสพสุราเมา แม้ของเน่าไม่สอาด ก็สำคัญไปว่าของหอมสอาดมีความสำคัญวิปลาศพ้นเพือนไปต่าง ๆ ความเสพสุราทำปัญญาให้ทุรพลฉะนี้ ฯ เมื่อไม่เสพสุราแล้ว โทษเหล่านี้ก็มิได้มีมา เหตุนั้น ความสำรวมจากความดื่มน้ำเมา จึงเปนมงคลเหตุเครื่องเจริญอันสูงสุดประการหนึ่ง ฯ

อธิบายความแห่งมงคลที่สามคือความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลายว่า ความไม่มัวเมาลเลิงหลงไปในอารมณ์นั้น ๆ ชื่อความไม่ประมาท ๆ นั้น โดยความก็คือการไม่อยู่ปราศจากสติ ความที่สติเข้าไปตั้งอยู่ ในกุศลธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าความไม่ประมาทในธรรมฯ ความไม่ประมาทนั้นเปนมูลรากที่ตั้งของกุศลธรรมทั้งปวง เมื่อความไม่ประมาทเกิดขึ้นแล้ว บันดากุศลธรรม ทั้งหลายที่ยังไม่เกิด ก็เกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วก็ย่อมเสื่อมหาย สมด้วยพุทธภาษิตบรรยายในเอกธัมมบาลีว่า นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมํปิ สมนุปสฺสามิ เปนต้น ภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่เหนธรรมแม้สักอย่างเดียว อื่นจากความไม่ประมาท ซึ่งเปนเหตุยังกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ยังอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วให้เสื่อมไป เหมือนความไม่ประมาทนี้เลย เมื่อบุทคลไม่ประมาทแล้ว กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ย่อมเกิดขึ้นด้วย อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเสื่อมไปด้วยดังนี้ ฯ จริงอยู่ผู้ที่ประมาทมัวเมาในเยาว์ เพราะยังกำลังเปนหนุ่มเปนสาวก็ดี มัวเมาในความไม่มีโรค เพราะยังเปนคนมีร่างกายบริบูรณ์ก็ดี มัวเมาในชีวิตว่ายังห่างความตาย เพราะยังตั้งอยู่ในเยาว์แลเปนคนมีโรคน้อยก็ดี คนที่เพลิดเพลินไปในอารมณ์ต่าง ๆ ซึ่งนับเนื่องในกามคุณก็ดี ไม่มีจิตต์คิดฝักฝ่ายในกองบุญกุศลซึ่งจะเปนที่พึ่งของตนในภพนี้แลภพน่า เหมือนคนที่อาศัยชราพยาธิครอบงำใกล้แต่มรณะแล้ว เกิดสังเวชสลดจิตต์ ก่อความไม่ประมาทให้บริบูรณ์ ฯ ความไม่ประมาทเปนมูลรากแห่งกุศลธรรมฉะนี้ สมเดจพระผู้มีพระภาคจึงตรัสสรรเสิญโดยปริยายเปนอันมากมีอุปมาด้วยรอยเท้าช้างเปนประธาน สมด้วยพระพุทธภาษิตบริหารว่า เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ยานิกานิจิ ชงฺคลานํ ปาณานํ ปทชาตานิ สพฺพานิ ตานิ หตฺถิปเท สโมธานํ คจฺฉนฺติ เปนต้น ภิกษุทั้งหลาย บันดารอยเท้าสัตว์ทั้งหลายที่สัญจร

เที่ยวไปในแผ่นดินเหล่าใดเหล่าหนึ่ง รอยเท้าเหล่านั้นทั้งปวง ย่อมถึงซึ่งความประชุมลงในรอยเท้าช้าง รอยเท้าช้างเขากล่าวว่าเปนยอดของรอยเท้าเหล่านั้น เพราะเปนของใหญ่ ฉันใด บันดากุศลธรรมทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง กุศลธรรมทั้งหลายนั้น ล้วนมีความไม่ประมาทเปนมูลราก มีความไม่ประมาทเปนที่ประชุมลง ความไม่ประมาทอันบัณฑิตย่อมกล่าวว่าเปนยอดของกุศลธรรมทั้งหลายนั้น ฉันนั้น ดังนี้เปนต้น ฯ บุทคลไม่ประมาทแล้ว ย่อมถือเอาได้ซึ่งประโยชน์ทั้งสอง คือประโยชน์ที่เปนโลกิยะ แลประโยชน์ที่เปนโลกุตระ เหตุว่าประโยชน์ทั้งสองนั้นย่อมมีมาเพราะความไม่ประมาทอย่างเดียว ไม่มีมาโดยทางอื่น เหตุนั้น ผู้มีปัญญาควรรักษาความไม่ประมาทนั้นไว้ ให้เหมือนบุทคลที่รักษาทรัพย์อันประเสริฐฉะนั้นฯ แลความไม่ประมาทจะเกิดมี ก็เพราะความสังเวชสลดจิตต์ ๆ เล่าจะเกิดมี ก็เพราะพิจารณาวัตถุเปนที่ตั้งแห่งความสังเวช คือความแก่ ความเจ็บ ความตาย เปนอารมณ์ สาธุชนผู้ปรารถนาจะสร้างสมบำเพ็ญความไม่ประมาทให้บริบูรณ์ พึงหมั่นเพิ่มพูลการพิจารณาถึงความแก่ ความเจ็บ ความตาย เนือง ๆ บันเทาความเมาในเยาว์ ความเมาในความไม่มีโรค แลความเมาในชีวิตเสียให้ห่างไกล ก่อให้ความสังเวชสลดใจมีในสันดาน เพื่อเปนอุปการแก่ความไม่ประมาทนั้น ฯ แลความไม่ประมาทในกุศลธรรมนั้น สาธุชนพึงทำตามพระพุทธภาษิตซึ่งมีมาในคัมภีร์ จตุกกนิบาตอังคุตตรนิกายว่า จตูหิ ภิกฺขเว ฐาเนหิ อปฺปมาโท กรณีโย ฯ กตเมหิ จตูหิ ฯ กายทุจฺจริตํ ภิกฺขเว ปชหถ กายสุจริตํ ภาเวถ ตตฺถ จ มา ปมาทตฺถ เปนต้น ภิกษุทั้งหลาย ความไม่ประมาทอันท่านทั้งหลายพึงทำโดยที่สี่สถาน ฯ โดยที่สี่สถานเปนไฉน ฯ ท่านทั้งหลายจงละกายทุจริตความประพฤติชั่วด้วยกายเสีย จงทำกายสุจริตให้เกิดมี แลอย่าประมาทในอันละกายทุจริต ให้กายสุจริตเกิดมีนั้น ฯ ท่านทั้งหลายจงละวจีทุจริตความประพฤติชั่วด้วยวาจาเสีย จงทำวจีสุจริตความประพฤติดีด้วยวาจาให้เกิดมี แลอย่าประมาทในอันละวจีทุจริต ทำวจีสุจริตให้เกิดมีนั้น ฯ ท่านทั้งหลายจงละมโนทุจริตความประพฤติชั่วด้วยใจเสีย จงทำมโนสุจริตความประพฤติดีด้วยใจให้เกิดมี แลอย่าประมาทในอันละมโนทุจริต ทำมโนสุจริตให้เกิดมีนั้น ฯ ท่านทั้งหลายจงละมิจฉาทิฏฐิความเหนผิดเสีย จงทำสัมมาทิฏฐิความเหนชอบให้เกิดมี แลอย่าประมาทในอันละมิจฉาทิฏฐิ ทำสัมมาทิฏฐิให้เกิดมีนั้น ฯ ภิกษุทั้งหลาย เหตุใด ภิกษุละกายทุจริตได้แล้ว ทำกายสุจริตให้เกิดมีแล้ว

ละวจีทุจริตได้แล้ว ทำวจีสุจริตให้เกิดมีแล้ว ละมโนทุจริตได้แล้ว ทำมโนสุจริตให้เกิดมีแล้ว ละมิจฉาทิฏฐิได้แล้ว ทำสัมมาทิฏฐิให้เกิดมีแล้ว เหตุนั้น เธอไม่ต้องกลัวต่อความตายซึ่งจะมีณะภพน่า ดังนี้ ฯ อิกพระพุทธภาษิตหนึ่ง ในอารักขสูตรในนิกายนั้นว่า จตูสุ ภิกฺขเว ฐาเนสุ อตฺตรูเปน อปฺปมาโท สติเจตโสอารกฺโข กรณีโย เปนต้น ความไม่ประมาทคือสติเปนธรรมรักษาไว้ซึ่งใจ อันท่านทั้งหลายพึงทำให้มีในที่สี่สถาน ตามสมควรแก่ตน ฯ ในที่สี่สถานนั้นเปนไฉน ฯ ความไม่ประมาทอันท่านทั้งหลายพึงทำในที่สี่สถานนั้นดังนี้ว่า จิตต์ของเราอย่ากำหนัดแล้วในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความกำหนัด ดังนี้ข้อ ๑ ว่าจิตต์ของเราอย่าประทุษร้ายแล้ว ในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความประทุษร้าย ดังนี้ข้อ ๑ ว่าจิตต์ของเราอย่าหลงแล้ว ในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความหลง ดังนี้ข้อ ๑ ว่าจิตต์ของเราอย่ามัวเมาแล้ว ในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความมัวเมา ดังนี้ข้อ ๑ ภิกษุทั้งหลาย เหตุใด จิตต์ของภิกษุไม่กำหนัดในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความกำหนัด เพราะมีราคะไปปราศแล้ว ไม่ประทุษร้ายในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความประทุษร้าย เพราะมีโทสะไปปราศแล้ว ไม่หลงในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความหลง เพราะมีโมหะไปปราศแล้ว ไม่มัวเมาในธรรมเปนที่ตั้งแห่งความมัวเมา เพราะมีความมัวเมาไปปราศแล้ว เหตุนั้น เธอไม่ครั่นคร้าม ไม่หวั่นไหว ไม่ถึงความสดุ้ง แลไม่ถึงลัทธิอื่น เพราะเหตุถ้อยคำของสมณะ ดังนี้ ฯ ในพระสูตรนี้สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงอานิสงส์ที่เปนโลกุตระอย่างเดียว ฯ เมื่อสาธุชนมาทำความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย ตามพระพุทธภาษิตบรรยายที่นำมาแสดงแล้วนี้ แม้ไม่ได้บัลลุคุณานิสงส์ที่เปนโลกุตระ ก็ยังชื่อว่ายึดไว้ได้ซึ่งประโยชน์ในภพนี้แลภพน่าควรจัดว่าเปนบัณฑิต สมด้วยพระพุทธภาษิตในอุภอัตถสูตรที่ตรัสสอนไว้ในโกศลสังยุตต์ว่า

อปฺปมตฺโต อุโภ อตฺเถ อธิคณฺหาติ ปณฺฑิโต
ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ โย อตฺโถ โย จตฺโถ สมฺปรายิโก
อตฺถาภิสมยา ธีโร ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจติ ฯ

บัณฑิตผู้ไม่ประมาทแล้ว ย่อมถือเอาได้ซึ่งประโยชน์สองอย่าง ประโยชน์อันใดในชาตินี้ด้วย ประโยชน์อันใดในชาติน่าด้วย เพราะได้ประโยชน์ทั้งสองนั้น นักปราชญ์ผู้มีปัญญาจึงเรียกว่า บัณฑิต ดังนี้ ฯ ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลายเปนอุบายเครื่อง

บัลลุคุณวิเศษที่เปนโลกียะแลโลกุตระ ดังกล่าวมาฉะนี้เปนต้น จึงเปนมงคลเหตุเครื่องเจริญอันสูงสุดประการหนึ่ง ฯ

ในมงคลคาถาคำรบหกนี้ สมเดจพระผู้มีภาคเจ้าทรงแสดงกัลยาณกิจสามอย่าง คือความงดเว้นจากบาป ๑ ความสำรวมจากความดื่มน้ำเมา ๑ ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย ๑ ว่าเปนมงคลอันสูงสุดด้วยประการฉะนี้ ฯ ขอสาธุชนผู้หวังศิริสวัสดิอุดมมงคล พึงบำเพ็ญกิจอันเปนกุศลสามอย่างนี้ให้เปนไปโดยชอบ เพื่อจะได้บัลลุวิบุลผล สำเรจเปนมงคลอันล้ำเลิศแก่ตนทุกประการ เทอญ ฯ

วิสัชชนามาในมงคลคาถาคำรบหก ยุกติแต่เพียงนี้แล ฯ

มงคลคาถาที่ ๗

พระธรรมเจดีย์ วัดอรุณ เทศนา

คารโว จ นิวาโต จ สนฺตุฏฺฐี จ กตญฺญุตา
กาเลน ธมฺมสฺสวนํ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมนฺติ ฯ

บัดนี้จะได้วิสัชชนา ในมงคลคาถาที่ ๗ มีข้อมงคล ๕ ประการ อันมาในมงคลสูตร์ ดังจะพรรณาต่อไปในเบื้องน่า พอเปนเครื่องประดับสติปัญญาบารมี เพิ่มพูลกุศลบุญราษีของท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงษวิวัฒน์ ซึ่งได้บำเพ็ญกุศลจริยา สัมมาปฏิบัติ อันเปนส่วนพิเศษ โดยเหตุอันสมควร เพราะท่านนั้นได้มาคำณวนชนมายุกาล ซึ่งได้เจริญมานานโดยราษี แลวันฤดูเดือนปีเปนลำดับ ครั้นถึงปีจอจัตวาศก พุทธสาสนายุกาล ๒๔๖๕ พรรษาก็พอบรรจบครบ ๗๐ ปี ตามที่ได้นิยมไว้ ข้อนี้ก็เปนเหตุเปนที่ตั้งแห่งความสังเวช แลความเลื่อมใส เปนสองประการ คือมาคำนึงชนมายุสังขารล่วงไปทุกคืนทุกวัน มิได้มีเวลาอยุดหย่อนผ่อนพัก สักครู่หนึ่งขณะหนึ่งนั้นก็มิได้มี แลสันนิฐานว่า ซึ่งได้มีอายุเจริญมาจนถึงกาลบัดนี้ ก็เปนบุญลาภอันพิเศษ อันได้ด้วยยาก แลลาภสองสิ่งที่บุทคลพึ่งปราถนา คือโภคสวริยสมบัติ แลอิศริยานุภาพ ปริวารยศสิ้นทั้งปวง แม้จะเจริญมามากมูลสักเพียงใด ถ้าไม่อาศัยชีวิตลาภสิ่งเดียวแล้ว ก็นับว่า เปนอลาภสิ้นทุกสิ่งทุกประการ ความที่ได้ดำรงชีพยั่งยืนมานานโดยศิริสวัสดิ์ก็จัดว่า เปนลาภอย่างดี ยากที่จะพึ่งประสบ เมื่อได้มาประสบเช่นนี้ ก็ควรจะทำชีวิตินทรีย์ ให้เปนชีวิตสารสืบไปในภายน่า สมเด็จพระบรมศาสดา ก็ได้ทรงตรัสสอนไว้ โดยนัยพุทธนิพนธคาถาว่า สทฺธาย สีเลน จ โย ปวฑฺฒติ ปญฺญาย จาเคน สุเต จูภยํ โส ตาทิโส สปฺปุริโส วิจกฺขโณ อาทียติ สารมิเธว อตฺตโน ดังนี้ บุคคลผู้ใดเจริญยิ่ง เจริญให้มากด้วยศรัทธาก็ดี ด้วยศีล ด้วยปัญญา ด้วยจาคะ ด้วยสุตะ ก็ดี ผู้นั้นเปนสัปบุรุษมีปรีชาเช่นนั้น ย่อมถือไว้ได้ซึ่งแก่นสารของตน ในโลกนี้เทียว อธิบายว่า ผู้ใดมาเจริญยิ่ง เจริญให้มาก ด้วยศรัทธาความเชื่อ ในสิ่งที่ควรเชื่อ สิ่งที่ควรเชื่อนั้นดังศรัทธา

ที่มีมาในบาลีว่า ตถาคตโพธิสทฺธา เชื่อความตรัสรู้ของพระตถาคตเจ้า ๑ กมฺมสฺสกตาสทฺธา เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเปนของ ๆ ตน ๑ วิปากสทฺธา เชื่อผลของกรรม ๑ ความเชื่อในความตรัสรู้ของพระตถาคตเจ้านั้น คือเชื่อว่าพระองค์เปนพระอรหันต์ ไกลจากข้าศึกคือกิเลศ พระองค์เปนผู้ควรสักการอันพิเศษ ของมนุษยแลเทพยดา สมฺมาสมฺพุทฺโธ พระองค์เปนผู้ตรัสรู้พร้อมโดยชอบ ซึ่งสังขตธรรม ที่ปัจจัยปรุงแต่งแลอสังขตธรรม ที่ปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ ดังนี้เปนต้น อนึ่งศรัทธาซึ่งเปนเจตสิกธรรมฝ่ายกุศลนี้ ท่านพรรณาคุณไว้หลายประการ ดุจนัยพุทธบรรหารว่า สทฺธีธ วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ ศรัทธาเปนทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันประเสริฐ ของบุรุษในโลกนี้ สทฺธาย ตรติ โอฆํ บุคคลข้ามกิเลสดังห้วงน้ำไปได้ ด้วยศรัทธาดังนี้บ้าง สัปปุรุษบุคคลผู้มีศรัทธา ย่อมเปนที่พึ่งของชนทั้งหลาย ชนผู้เข้าพึ่งพำนักอาศัย ย่อมได้รับความศุขความร่มเย็นสำราญจิตร์ ข้อนี้ก็ได้มีพุทธภาสิตสรรเสริญไว้ โดยความอุปมาว่า สาขาปตฺตผลูเปโต ขนฺธิมาว มหาทุโม ฉายํ ฉายตฺถิกา ยนฺติ ผลตฺถาผลโต ชิโน ความว่า พฤกษาทุมาชาติ บริบูรณ์ด้วยกิ่งก้านแลใบผล ย่อมเปนที่อาศัยร่มเงาของเหล่าสกลทิชากร ซึ่งมีความต้องการ บางเหล่าจะบริโภคผลเปนอาหาร ก็บริโภคแต่พวงผล ข้อนี้ฉันใด สัปปุรุษบุคคลผู้มีศรัทธา บริบูรณด้วยศีล ย่อมเปนที่อาศัยของประชุมชนฉันนั้น

ในกมฺมสฺสกตา สทฺธา เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเปนของ ๆ ตนนั้น ความว่า กรรมนั้นมีประเภท ๒ ประการ คือบุญแลบาป สิ่งใดที่สัตว์กระทำแล้วด้วยกายวาจาใจ อันเกิดแต่อโลภะ อโทสะ อโมหะ เปนเหตุ สิ่งนั้นเรียกว่า กรรมเปนบุญ สิ่งใดที่สัตว์กระทำแล้วด้วยกายวาจาใจ อันเกิดแต่โลภะ โทสะ โมหะ เปนเหตุ สิ่งนั้นเรียกว่า กรรมเปนบาป

วิปากสทฺธา เชื่อผลของกรรมนั้น คือชื่อว่า กรรมที่เปนบุญ ย่อมมีผลเปนที่รักใคร่เจริญใจ กรรมที่เปนบาป มีผลอันเผ็ดร้อนไม่เปนที่ปราถนา กรรมซึ่งมีวิบากด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่ายนี้ เมื่อถึงคราวจะให้ผล จะได้กลับกลายเปนอย่างอื่นไปก็หาไม่ ข้อนี้ก็สมด้วยเทศนานัยพุทธภาสิตว่า ยาทิสํ วปฺปเต พีชํ ตาทิสํ ลภเต ผลํ กลฺยาณการี กลฺยาณํ ปาปการี จ

ป่าปก๋ ดังนี้ บุคคลมาหว่าน หรือเพาะปลูก พืชเช่นใดลงไว้ ย่อมได้ผลเช่นนั้น ข้อนี้ฉันใด บุคคลกระทำกรรมที่ดีที่งามไว้ ย่อมได้รับผลที่ดีที่งาม ส่วนบุคคลกระทำกรรมอันลามกเลวทรามไว้ ย่อมได้รับผลอันเลวทรามเผ็ดร้อน ฉันนั้น เพราะฉนั้น กัลยาณกรรม ควรบุคคลจะส่ำสมให้ไพบูลย์ จะได้เปนประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน ตลอดกาลนาน

ในข้อซึ่งเปนลำดับไปนั้น ความว่า ผู้ใดมาเจริญให้ยิ่งเจริญให้มาก ด้วยศีลความสำรวมระวังกายวาจา งดเว้นเสียจากเวร ๕ มีปาณาติบาตเปนต้นก็ดี ด้วยปัญญาความรู้ทั่วถึงในสิ่งที่เปนประโยชน์ แลไช่ประโยชน์ก็ดี ด้วยจาคะเจตนาเครื่องสละทานวัตถุ มีเข้าน้ำเปนต้นก็ดี ด้วยสุตะการสดับธรรม อันแสดงข้อปฏิบัติต่าง ๆ ซึ่งเปนทางสุคติ หรือทางดับทุกข์ คือนฤพานก็ดี รวมเปน ๕ ทั้งศรัทธาในเบื้องต้น วิญญูชนผู้มีปรีชาอันเห็นชัดนั้นเช่นนั้น มาปฏิบัติให้ไพบูลย์มิได้ยกพร่องแล้ว อาทิยติ สารมิเธว อตฺตโน ชื่อว่าถือไว้ได้ซึ่งธรรมอันเปนสาระของตน ในโลกนี้เทียว ความที่ดำรงชีพอยู่ได้นาน ทั้งทำชีพให้เปนชีวิตร์สาร ด้วยสัมมาปฏิบัติ ก็จัดได้ชื่อว่า ได้ลาภอันพิเศษ ข้อนี้ท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงษวิวัฒน์ ก็ได้ปฏิบัติแล้วทุกประการ ควรเห็นว่าชีวิตร์ของท่านเปนชีวิตร์สารไม่เสื่อมสูญเสียจากคุณความดี ย่อมมีประโยชน์ทั้งชาตินี้แลชาติน่า ก็แลข้อความในมงคลคาถา ซึ่งจะพรรณนาต่อไปนั้นดังนี้ ในบทว่าคารโวข้อเบื้องต้น สมเด็จพระบรมทศพลทรงประกาศว่า เปนมงคลกิจ ควรบัณฑิตย์จะพึงเคารพนั้น ก็มีนัยอธิบายหลายประการ เพราะสถานที่เคารพนั้นมากนัก จะพรรณนาแต่ที่เปนหลักของความเคารพ อันเปนเหตุจะให้ประสบซึ่งความศุขศิริสวัสดิ์ในปัตยุบันแลภพเบื้องน่า ในคำว่า คารโว ความเคารพ ความเปนผู้หนัก คือหนักในการนับถือท่านผู้มีคุณ หรือสิ่งประกอบด้วยคุณควรนับถือ ด้วยอันแสดงอาการกายวาจาใจ โดยสมควรแก่บุคคลที่ควรเคารพ หรือสถานที่ควรเคารพ มีเจดีย์เปนต้น อาการของผู้ที่จะทำความเคารพนั้น ก็มีอยู่หลายประการ รวมความลงว่า คำนับนอบน้อม กราบไหว้ บูชา ลุกขึ้นต้อนรับ แลส่ง ให้อาศนะ ให้หนทาง เปนต้น เรียกว่าเคารพ อาการที่ทำความเคารพนั้นยังมีอยู่มาก พึงยักย้ายไปตามสมควรแก่โลกนิยม

ที่ควรเคารพนั้น ถ้าจะจำแนกออกก็เปน ๒ คือ บุคคล ๑ ธรรม ๑ บุคคลนั้นแบ่งออกเปน ๓ คือ บุคคลผู้เจริญ ผู้ใหญ่ ผู้สูง ด้วยอายุ ๑ ด้วยคุณ ๑ ด้วยชาติ ๑

ผู้สูงด้วยอายุนั้น คือบุคคลผู้เปนใหญ่ในกระกูลของตน มีบิดามารดาเปนต้นก็ดี นอกจากนี้ก็ดี ก็ควรเคารพ บุคคลผู้เจริญด้วยคุณนั้น คือบุคคลมีคุณความดีอยู่ในตน ดังมีศีลคุณเปนต้นก็ดี หรืออุปัชฌาย์อาจารย์ แลผู้ที่ได้อุปการอุปถัมภ์แก่ตนก็ดี ควรเคารพ บุคคลผู้สูงด้วยชาตินั้น ในสมัยนี้ โลกย์นิยมนับถือขัตติยชาติว่าเปนชาติสูง ควรเคารพ อนึ่งญาติควรเคารพต่อญาติ มิตร์สหายควรเคารพต่อมิตร์สหาย

ความเคารพต่อธรรมนั้น คือธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงภาสิต แลสาวกภาสิต เทวตาภาสิต อิสีภาสิต ภาสิตทั้ง ๔ นี้ ล้วนเปนธรรมอันแสดงข้อปฏิบัติ เพื่อให้สัตว์ได้รับความศุข ในศุคติภพ แลนฤพาน ควรเคารพ รับปฏิบัติความเคารพต่อธรรมนี้ ถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในอดีตอนาคตปัตยุบัน พระองค์ย่อมเคารพต่อพระสัทธรรมทั้งสิ้น ความข้อนี้มีในธรรมคารวาทิคาถาว่า เย จ อตีตา สมฺพุทฺธา เย จ พุทฺธา อนาคตา เปนต้น แปลความก็คล้ายกับที่แสดงมานี้ อนึ่งความเคารพนี้ มีมาในวินัยบัญญัติโดยมาก ดุจคำว่า พุทฺธคารวตา ธมฺมคารวตา สํฆคารวตา สิกฺขาคารวตา เปนต้น ความว่า ให้เคารพต่อพระพุทธ์ พระธรรม พระสงฆ์ ต่อสิกขา

สถานที่ควรเคารพนั้น คือ พระเจดีย์ พระสถูป ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ แลบริกขารซึ่งเปนของพุทธบริโภค แลธาตุพระอรหันตสาวก พระพุทธปฏิมากร ไม้มหาโพธิ สถานที่เหล่านี้ ควรเคารพ

ความเคารพนี้ เปนสิ่งสำคัญ ย่อมมีด้วยกันทุกชาติทุกภาษา เว้นแต่ต่างกันเท่านั้น คนชาติใดนับถือสิ่งใดว่า เปนของดีอย่างสูงสุด คนชาตินั้น ก็เคารพต่อสิ่งนั้น ดังเราท่านทั้งหลายถือพุทธสาสนาว่า เปนของสูงสุด ก็เคารพต่อพระพุทธสาสนา ความพร้อมใจกันเคารพในที่แห่งเดียวกันได้ดังนี้ ย่อมเปนคุณให้เกิดสามรรคีธรรมขึ้นได้ เมื่อสามรรคีมีแล้วก็จะมีแต่ความเจริญส่วนเดียว เพราะฉนั้น ความเคารพนี้ควรนับว่า เปนอปริหานิยธรรมปฏิบัติด้วย ควรบัณฑิตย์จะพึงบำเพ็ญให้ไพบูลย์ เพราะไม่ทำผู้ปฏิบัติให้เสื่อมสูญจากผล ย่อมจะนำมาซึ่งสรรพมงคลศิริสวัสดิ์ เพิ่มพูลแก่ผู้ปฏิบัติให้กระเษมสำราญประการ ๑

ในมงคลข้อ ๒ คือ นิวาโต ความเปนผู้ไม่มีลม อาการที่เปนผู้ไม่มีลม อนึ่งว่า ความเปนผู้ไม่เย่อหยิ่ง ความเปนผู้ไม่จองหอง อธิบายว่า บุคคลมาประพฤติต่ำตนโอนอ่อน สุภาพเรียบร้อย ไม่มีความกำเริบกายวาจาใจ เปนผู้สงบสงัด ดุจที่มีลมพายุพัดมาถูกต้องไม่ได้ ฉนั้น บุคคลที่มีความสงบสงัดเรียบร้อย ไม่กำเริบไปตามอำนาจถัมภะมานะได้ดังนี้ เปนต้นย่อมเปนเหตุให้วิญญูชนมีจิตรเมตตากรุณา ช่วยอุปการอุปถัมภ์แนะนำ ในสิ่งที่เปนคุณเปนประโยชน์ ในปัตยุบันแลอนาคตเหตุฉนี้ จึงได้มีพุทธพจน์ว่า เปนมงคล ประการ ๑

ในมงคลข้อ ๓ คือ สนฺตุฏฺฐี ความยินดีในพัสดุอันเปนของมีอยู่แห่งตน ความเต็มใจในพัสดุที่ได้มา อธิบายว่าพัสดุสิ่งใดจะประณีต หรือเลวทรามประการใด ซึ่งเปนของมีอยู่เปนของๆ ตน ก็ยินดีในพัสดุสิ่งนั้นพอดี ไม่ทำใจให้สูงให้ต่ำไปตามพัสดุให้เกินไป ทำใจยินดีเปนกลาง อยู่ในระหว่างดีระหว่างชั่ว เมื่อทำใจได้ดังนี้ ก็จะมีแต่ความศุขความสำราญ ไม่เดือดร้อน ถ้าใจนั้นยินดีในพัสดุที่ดีที่งามเกินไป ก็เปนเหตุให้เกิดความอยากได้ไม่มีที่สุด แม้พัสดุนั้นชำรุดไป หรือพลัดพรากสูญหายไป ด้วยประการใด ความเสร้าใจก็จะมีขึ้น ถ้าพัสดุที่เลวทรามมีอยู่ แต่ไม่เปนที่ปรารถนารักใคร่เจริญใจ ข้อนั้นก็เปนเหตุให้เกิดทุกขโทมนัศอยู่เปนนิตย์ เมื่อบัณฑิตย์ได้ทราบชัดเช่นนี้ ควรทำความยินดีให้ดำรงในระหว่างดังพรรณนามาในเบื้องต้น ก็จะประสบแต่สวัสดิมงคล ประการ ๑

ในมงคลข้อ ๔ คือ กตญฺญุตา ความที่เปนบุคคลรู้จักอุปการที่ท่านได้ทำไว้แล้ว อธิบายว่า บุคคลควรกตัญญูต่อบิดามารดา แลพระมหากระษัตริย์เจ้าปัถพีมณฑล แลพระบรมทศพลสัมมาสัมพุทธเจ้า แลครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ แลท่านผู้ที่ได้อุปการแก่ตน ควรตอบแทนสนองคุณท่านให้เต็มที่ด้วยวิริยอันใดอันหนึ่ง ถ้ายังตอบแทนไม่ได้ ควรตั้งใจระลึกถึงคุณท่านไว้เปนนิตย์ ถ้าจะว่าด้วยผลของความกตัญญูแล้ว ถึงในปัตยุบันก็อาจเห็นประจักษ์ได้ ดังบิดามารดาสอนบุตร์ ให้ศึกษาเล่าเรียนวิชาความรู้ต่างๆ มีหนังสือเปนต้น บุตร์นั้นเปนคนดีมีความกตัญญู ก็ตั้งใจเล่าเรียนจนมีความรู้ดี ต่อไปก็เข้ารับราชการ ฉลองพระเดชพระคุณพระมหากระษัตริย์เจ้า โดยความตั้งใจ มิได้เกียจคร้าน ทำการงารเรียบร้อยดี จนมีชื่อปรากฏ ไม่ช้านานก็ได้รับพระราชทานยศศักดิ์ โดยสมควรแก่ความชอบ จนได้ตั้งวงษตระกูลสืบเชื้อสายต่อไป ข้อนี้ก็เพราะบุตร์มีความกตัญญู เปนต้นเหตุ ความกตัญญูนี้ มีผล

อันพิเศษในปัตยุบัน เห็นปานดังนี้ ถ้าจะว่าโดยสามัญไม่เฉพาะบุตร์แล้ว บุคคลผู้มีความกตัญญู อยู่ในความปกครองของท่านผู้ใด ผู้นั้นก็เหมือนกับได้แก้วไว้ดวงหนึ่ง เปนของหาได้ด้วยยาก เรื่องนี้พระผู้มีพระภาคย์ ก็ได้ตรัสไว้ในลิจฉวีสูตร์ โดยความสังเขปว่า เวลาเช้าวันหนึ่ง กระษัตริย์ลิจฉวีมีประมาณ ๕๐๐ องค์ นั่งประชุมกันในสารันทเจดีย์ เจรจาปรารภรัตน ๕ ประการ คือ ช้างแก้ว ม้าแก้ว แก้วมณี นารีแก้ว คฤหบดีแก้ว ว่ายังเกิดมีเปนของผู้ใดแล้ว ผู้นั้นย่อมได้ความยินดี ยิ่งนัก ขณะเจรจากันอยู่นั้น พอสมเด็จพระผู้มีพระภาคย์เจ้าเสด็จมาถึง พระองค์จึงตรัสรัตน ๕ อีกแผนกหนึ่ง คือ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ บุคคลผู้แสดงธรรมวินัยได้ ๑ บุคคลผู้รู้ธรรมวินัย ๑ บุคคลผู้รู้ธรรมวินัยแล้ว ปฏิบัติตามสมควร ๑ กตัญญูบุคคล ๑ มนุษย์พิเศษทั้ง ๕ นี้ เปนวิญญาณรัตน์ละดวงๆ เปนของหาได้ด้วยยากในโลกนี้ กตัญญูบุคคลซึ่งจัดเปนรัตนนี้ ถ้าผู้ใดมีอยู่ ก็ควรเปนที่ยินดียิ่งนักเพราะจะนำความศุขมาเพิ่มพูลแก่ผู้นั้น ให้เจริญยิ่งขึ้นไปส่วนเดียว ส่วนกตัญญูบุคคลนั้นเล่าก็จะได้รับความอุดหนุนแต่ผู้ปกครองโดยสมควรแก่กำลังแลความสามารถ เพราะเหตุนี้สมเด็จพระบรมโลกนารถจึงได้ทรงภาสิตว่า เปนมงคลประการ ๑

ในมงคลข้อ ๕ คือ กาเลน ธมฺมสฺสวนํ ฟังธรรมโดยกาล อธิบายว่า ฟังธรรมเปนเวลา เวลาใดที่สมควรฟังจึงฟัง เวลาใดควรจะท่องสวดสาธยาย หรือทำการอื่นๆ ก็ต้องทำบ้าง การฟังธรรมเปนเวลานั้น ถ้าจะว่าด้วยวัน คือ วัน ๘ ค่ำ ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ทั้งสุกร์ปักข์แลกาฬปักข์ ที่โลกย์เรียกกันว่า วันพระ ก็ควรฟัง เพราะเปนวันอุโบสถ โดยปรกติธรรมดา หรือมีการพิเศษต่างๆ ก็ควรฟัง การฟังธรรมนั้น มีอานิสงษคุณมาก สิ่งใดที่ยังไม่เคยได้ยินได้ฟัง ก็จะได้ยินได้ฟังเปนต้น เมื่อได้ฟังแล้ว ก็จะเกิดความรู้ความฉลาดขึ้นได้อีกส่วนหนึ่ง อนึ่งสิ่งใดแม้เปนของลึกลับ ล่วงวิสัยที่จะค้นหาให้รู้ให้เห็นได้ ดุจนัยพุทธภาสิตว่า อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุคฺคตึ เปนต้น ความว่าอะธรรมย่อมนำสัตว์ไปนรกธรรมย่อมยังสัตว์ให้ไปสุคติ คือมนุษย์แลสวรรค์ สิ่งนั้นก็ควรจะอย่างปัญญาความรู้ความเห็นไปตามธรรมเทศนา โดยความเชื่อ ถึงท่านแต่กาลปางก่อนที่ได้สดับคำสอน แต่พระโอฐขององ์คพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเอง จะอย่างความรู้ความเห็น ให้ตลอดไปไม่ได้ต้องอาศัยความเชื่อก็มี ดุจสีหเสนาบดีกราบทูลพระบรมสาสดาในเรื่องผลทานว่า พระองค์ทรงตรัสผลทาน

๔ ข้อในเบื้องต้นว่าทายกผู้ให้ ย่อมเปนที่รักใคร่เจริญใจของชนมาก ๑ สัปปุรุษย่อมคบหาผู้ที่เปนทายก ๑ กิตติศรัพท์อันไพเราะย่อมฟุ้งไป ๑ ทายกทานบดีจะเข้าสู่ที่ประชุมบริสัชใดๆ ย่อมเปนผู้องอาจมิได้ครั่นคร้ามก้มเก้อ ๑ ในผลทาน ๔ ข้อ ซึ่งเปนสันทิฏฐิกผลนี้ ข้าพระองค์ย่อมทราบได้ในปัตยุบันบัดนี้ แต่ในข้อ ๕ ว่า ทายกทานบดีทำลายขันธ์ขาดชีวิตินทรีย์ ละโลกย์นี้ไปแล้ว ย่อมอุบัติในสุคติภพโลกย์สวรรค์ แลมนุษย์ ข้อนี้ข้าพระองค์ต้องดำเนิรด้วยปัญญา ไปตามความเชื่อต่อพุทธภาสิต เพราะเปนสัมปรายิกผล บัณฑิตยชนเมื่อได้สดับคำสอน ของพระบรมสาสดาแล้ว ควรจะใคร่ครวญให้เห็นด้วยปรีชาอันชอบ สิ่งใดที่พ้นวิสัยซึ่งจะสอบสวนให้ใสสว่าง ดังจักษุเห็นปรากฏ สิ่งนั้นก็ควรเชื่อคำพระบรมสุคตทรงตรัสสอน ถึงท่านผู้ที่ได้หลุดถอนจากสรรพอาสวะกิเลศในพุทธกาล ก็ล้วนได้สดับธรรมที่พระบรมสาสดาจารย์ทรงดำรัสสอนทุกๆ พระองค์ การฟังธรรมมีคุณานิสงษ์สุดที่จะพรรณาซึ่งฟังธรรมเทศนาโดยกาลนี้ สมเด็จพระมหามุนิบรมโลกนารถ ทรงประกาศว่า เปนมงคลประการ ๑

กิจ ๕ อย่าง ดังพรรณามาในเบื้องต้น ล้วนเปนศุภมงคลอันสูงสุด ควรสาธุชนสัปปุรุษจะพึงปฏิบัติ ให้ไพบูลย์ทุกประการ ก็จะพึงประสบความศุขกระเษมสานต์สุนทรสวัสดิ์ศุภอัตถอิฏฐวิบุลผล ทั้งภพนี้แลภพน่า วิสัชชนามาในสัตตมะคาถา อันมีข้อมงคล ๕ ประการ พอเปนปฏิการฉลองศรัทธาประดับปัญญาบารมี ก็ยุตติแต่เพียงนี้ ฯ

มงคลคาถา ที่ ๘

พระเทพเวที วัดสระเกษ เทศนา

ขนฺติ จ โสวจสฺสตา สมณานญฺจ ทสฺสนํ
กาเลน ธมฺมสากจฺฉา เอตมฺมงฺคลมุตฺตมนฺติ ฯ

อนุสนธิพระสธรรมเทศนา มีบุพพาปรลำดับสืบมา ณ บัดนี้จะรับทานวิสัชนาในมงคลคาถาที่ ๘ ฉลองศรัทธาบพิตรผู้มีความนับถือพระพุทธศาสนา ถึงซึ่งพระผู้มีพระภาคผู้บรมศาสดาอุดมเอก พร้อมด้วยพระธรรมแลพระสงฆ์ ว่าเปนที่พึ่งที่ระลึกของตน ได้บำเพญแล้วซึ่งกุศลส่วนพุทธบูชาธรรมบูชาสังฆบูชาสัมมาปฏิบัติ คือ ทานศีลภาวนากัลยาณวัตต์ตามสมัยเสมอมา ณ บัดนี้ถึงเวลาเปนอภิลักขิตกาล คือคำนวนชนมายุครบ ๗๐ บริบูรณ์เกิดศรัทธาเพิ่มพูลในคุณของพระพุทธเจ้า แลในคุณของพระสัทธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แลทรงแสดงไว้ แลมีความเลื่อมใสในพระสงฆ์ผู้ดำรงค์ในสัมมาปฏิบัติหวังจะบูชาพุทธาทิรัตน์เปนการฉลองชนมายุเพื่อประสบสวัสดิมงคลศุภอัตถพิบุลผลาภิโยภาค เปนอันยินมลากเลื่อมใสและสักการบูชา ในวัตถุที่ควรเลื่อมใสและควรสักการ และรู้สึกว่าตนมีชนมาณยืนมาจนกาลบัดนี้ เปนอุตมลาภอย่างยิ่งอย่างดีที่จะพึงได้ด้วยยาก ฯ

จริงอยู่ บรรดาลาภทั้งหลาย ซึ่งมนุศนิกรและเทวนิกายจะพึงได้ประสบในทิฏฐธรรมชาติเปนอันมากเหลือนับมีเอนกพันที่จะประมาณ จะกล่าวแต่ลาภที่อย่างยิ่ง คือ นารีรัตน์แลคชรัตน์อัศวรัตน์แลจักรรัตน์เปนประธาน อันเกิดขึ้นด้วยบุญญาภินิหารแห่งจาตุรนตบรมจักรพรรดิราช อันมีอานุภาพสามารถจะยังสิ่งประสงค์ให้สำเร็จสมมโนรถสรรพรัตน์ซึ่งเปนลาภทั้งหมด ไม่เสมอชีวิตลาภคือความที่ชีวิตรเปนอยู่ได้หนึ่งวัน ความที่ชีวิตรเปนอยู่ได้นั้น เปนอุตมลาภอย่างสำคัญถึงซึ่งความเปนยอดแห่งลาภทั้งปวงเพราะว่าจาตุรนตบรมจักรซึ่งเปนเจ้าของแห่งรัตน์ทั้ง ๗ ประการ มีนารีรัตน์เปนต้นนั้น ถ้าได้เถลิงมไหสวรรย์ ณ วันใด อกุศลส่วนอุปจ์เฉทกรรมตามมาตัดพระชนม์ให้ถึงซึ่งทิวงคตเสียในวันนั้น ความที่เปนเจ้าของรัตน์ทั้ง ๗ จะเปนอัศจรรย์อะไรเล่า ข้อนี้เปนมูลเค้าให้คำนึงถึงกุศลที่ตนได้บำเพ็ญไว้ในก่อน หากมา

สังหรณ์บันดาลให้ก้าวล่วงหลีกพ้นภยันตรายมาจนบัดนี้ จึงเป็นโอกาศอันดีที่จะให้เพาะบุญนฤธิ เพื่อจะได้เป็นพืชพรรณ์แห่งความศุขสืบไป ณ บัดนี้บพิตรตั้งใจบำเพญการกุศลฉลองชนมายุเป็นอัตตาภิสัมโพธิประโยชน์ที่จะให้อายุยั่งยืนเจริญดำรงค์เรียบไปตลอดกาลนาน จึงเลือกสรรสิ่งซึ่งเป็นแก่นสาร ประกอบเข้าในงารอายุมงคลอันนี้ เหตุได้ทราบด้วยญาณวิถีถ่องแท้แล้วว่าบรรดาสิ่งซึ่งเป็นมงคลทั่วสกลโลกย์ พระสัมมาสัมพุทธเจ้ากับพระสัทธรรมแลพระอริยสงฆ์เป็นอุตมมงคลเอกไม่มีสิ่งอื่นเสมอ จึงได้เชิญเสด็จพระพุทธปฏิมากรมาประดิษฐานณ ท่ามกลางเครื่องสักการแทนพุทธรัตน์ นิมนต์ภิกษุพุทธบริษัทมาประดิษฐานณธรรมาศนแทนพระอริยสงฆ์เพื่อเจริญพระพุทธมนต์ ตลอดจนให้มีพระธรรมเทศนาเป็นอนุสนธิโดยลำดับกัน การที่ได้เลือกคัดจัดสรรกะหมายไว้ก็ได้เป็นไปตามความตั้งใจโดยลำดับมา เพราะพระมหาเถรทั้งหลายที่ได้รับอาราธนาไว้แล้วนั้นๆ ทุก ๆ พระองค์ท่านก็ได้มาแสดงโดยอายาจนฎีกาตั้งแต่กัณฑ์ที่หนึ่งถึงที่เจ็ดจบมาแล้ว บัดนี้อาตมาจะรับทานวิสัชนาในมงคลคาถาที่คารพ ๘ กัณฑ์ที่ ๘ ต่อไปกว่าจะสมควรแก่เวลา ฯ แสดงความในพระคาถาที่คารพ ๘ โดยสังเขปว่า สมเด็จพระผู้มีพระภาคผู้ฉลาดในประโยชน์ ยกความอดทน ๑ ความเป็นคนว่าง่าย ๑ กิริยาที่ได้เห็นท่านผู้รงับบาปทั้งหลาย ๑ พูดธรรมกันโดยกาล ๑ สี่อย่างนี้ว่าเป็นมงคลอันสูงสุด โดยมตยาธิบายใน ๔ บทแห่งพระคาถาว่า ขันติความอดทนต่อทุกขธรรม คือสิ่งที่ตนทนได้ด้วยยาก ต้องรับความลำบากอย่างกระเบียดกระเสียน และความอดทนต่ออารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความละโมภมากความอยากได้ไม่มีเวลาพอ ความอดทนไม่ย่อท้อต่ออารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความโกรธ ความประทุษร้ายแลความหลงอันกรากตรงเข้ามาเฉภาะน่าคือมีหมู่สัตรูมาประหารตนด้วยเครื่องประหารเป็นกายกรรม ด่าแลติฉินนินทาตนด้วยวาจาเป็นวจีกรรม ไม่ประหารตอบและไม่ด่าโต้เป็นต้น ทำตนให้เป็นผู้มีอัธยาศัยใจเยือกเย็น เช่นน้ำในสมุทสาคร บันดาสรรพสกลนิกรไม่เลือกว่ากำเนิดไหน ใครกระหายก็ดื่ม ร้อนก็อาบเบื้อนโสโครกแลเหม็นสาปก็ชำระล้างตามปราถนาฉนั้น ถ้าจะกล่าวคุณแห่งขันติโดยอาคตถานที่ ๆ จะนำมาอ้างในทางพระศาสนา ด้วยเทศนากัณฑ์หนึ่งกัณฑ์เดียวแล้ว ก็ไม่อาจแสดงคุณแห่งขันติโดยพุทธภาษิตให้สิ้นเชิงได้ เพราะสมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญคุณแห่งขันติโดยสุตันตปริยายมีที่มามากเป็นเอนกสถาน ดังทรงประทานโอวาทแก่พระปุณบุตรนางมันตานีผู้มีสันดานประกอบด้วยขันติในปุโนวาทสูตร์ และตรัสแก่พระอานนท์ที่เมือง

โกสัมพี ครั้งนางมาคัณฑิได้อาฆาฏสมเด็จพระศาสดามาแต่รุ่นสาว จึงจ้างคนให้ไปด่าองค์พระศาสดาด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ ประการ จนพระอานนท์ทนรำคาญไม่ได้ด้วยมีใจเรียแทนพระศาสดา จึงเชิญเสด็จให้ไปอาศรัยภาราแห่งกระษัตริย์พระองค์อื่น สมเด็จพระผู้มีพระภาคผู้มีพระหฤทัยยั่งยืนในอธิวาสนขันติ จึ่งบันฦาสุรสีหนาทแสดงความองอาจด้วยสุคตวาจาว่า อหํ นาโคว สงฺคาเม ติติกฺขิสฺสํ อติวากฺยํ ดังนี้ เปนต้น ดูกรอานนท ตถาคตจะอดทนต่อคำที่บุคคลกล่าวล่วงเกิน ดุจช้างสารตัวประเสริฐในสงคราม ไม่ครั่นคร้ามต่อสรรพอาวุธมีลูกศรแลหอกซัดเปนต้น อันตกมาแต่ข้าศึกฉนั้น สมเด็จพระพิชิตมารมีพระสติมั่นในอธิวาสนขันติทรงผจนนางมาคัณฑิกับพรรคพวกให้พ่ายแพ้สงบเสียงด่าลงได้ โดยกาลไม่นานวันแสดงให้ทราบโดยคำสั้น ๆ ว่าใครประหารตน แลด่าตน ๆ ไม่ประหารตอบและไม่ด่าโต้เปนต้น ก็เปนอันตนชนะเท่านั้น ข้อซึ่งจะให้ทราบว่าขันติมีคุณอย่างสำคัญในการที่จะชนะข้าศึก ก็ต้องสำเร็จด้วยความอุปมา เหมือนกะว่าคน ๒ คนที่มีสัณฐานสูงต่ำพีผอมแลกำลังก้ำกึ่งกัน เข้าสู่สนามมวยประจนประจันในเพลงปล้ำ ต่างแข็งข้อเอามือค้ำปล้ำกันด้วยกำลัง คนทั้ง ๒ ไม่อาจยังกันให้พ่ายแพ้โดยสดวกได้ ถ้าผู้หนึ่งโถมไปด้วยกำลังฝ่ายหนึ่งถอยหลังหลีกเสียไม่ยอมปล้ำฝ่ายผู้โถมไปด้วยกำลังก็จะถลำคมำลงยังปถพี คำอุปมานี้ฉันใด คำอุปมัยก็ฉันนั้น เขาโกรธเรารัก เขาประพฤติชั่ว เราประพฤติดี เขาตระหนี่เราให้ เขาเหลวไหล เราหลัก ก็อาจชนะได้ สมด้วยพุทธภาษิตในพระธรรมบทว่า อกฺโกเธน ชิเน โกธํ อสาธุํ สาธุนา ชิเน ชิเน กทริยํ ทาเนน สจฺเจนาลิกวาทินํ ฯ ดังนี้ บุคคลพึงชนะซึ่งความโกรธได้ด้วยความไม่โกรธคือขันติความอดใจ ชนะความประพฤติชั่วได้ด้วยความประพฤติดี ชนะความตระหนี่ได้ด้วยทานการให้ ชนะความพูดเหลวไหลได้ด้วยคำพูดหลักฐานคือกล่าวตามเหตุที่เปนจริง อาคตถานแห่งอื่นที่จะนำมาอ้างอิงโดยพุทธภาษิตยังมีอีกเปนอันมาก อนึ่งในโอวาทปาฏิโมกข์สมเด็จพระผู้มีพระภาค ได้ยกขันติขึ้นประกาศเปนบรมคุณว่า ขนฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ ดังนี้ ความว่า พุทธาทิบัณฑิตย์ทั้งหลายย่อมกล่าวสรรเสิญคุณแห่งขันติว่าขันติความอดใจ ไม่ให้ตกไปตามอารมณ์อันเปนที่ตั้งแห่งโลภ โทษ โมห เปนตบะเครื่องแผดเผาคลอกกิเลศให้ไหม้มอดสาปสูญไปนี้เปนคุณงามนามดอย่างยอดยิ่ง เพราะฉนั้นพระโปราณาจารย์ทั้งหลายผู้รู้คุณแห่งขันติโดยจริงประจักษ์ในอัชฌัตติกสันดาน ว่าขันติมีแก่นสารในพระ

พุทธศาสนา เปนของน่าใคร่น่าสงวนควรเปนขวัญนัยนาพิเศษของพุทธศาสนิกชน ผู้เคารพรู้คุณพระพุทธศาสนา จึ่งได้นำพระคาถาพรรณาคุณแห่งขันติ มาตั้งไว้ให้พระสงฆ์กระทำคณะสาธยายต่อท้ายพระพุทธมนต์ดังนี้ว่า สีลสมาธิคุณานํ ขนฺติปธานการณํ สพฺเพปิ กุสลา ธมฺมา เปนต้น จนถึง ชินํ ปูเชติ ขนฺติโก เปนที่สุด ความว่าขันติความอดใจเปนเหตุเปนประธานแห่งคุณทั้งหลาย มีศีลคุณสมาธิคุณเปนต้น บรรดาธรรมซึ่งเปนกุศลหมดทุกอย่างซึ่งเกิดขึ้นทางกาย ทางวาจาทางใจ เปนกามาพจรกุศลนำสัตว์ให้เกิดในสวรรค์ ตั้งแต่จาตุมหาราชขึ้นไปก็ดี เปนรูปาพจรกุศลนำสัตว์ให้เกิดในพรหมนิกายก็ดี อรูปาพจรกุศลที่จะนำสัตว์ให้เกิดในอรูปภพเปนอรูปพรหมก็ดี โลกุตตรกุศลที่จะนำปุถุชนให้ข้ามขึ้นพ้นพื้นโลกิยวัฏฏเหนองค์พระอริยเจ้าก็ดี สรรพกุศลทั้งหมดเหล่านี้ ขนฺตยาเยว วฑฺฒนฺติ ย่อมเจริญคือสำเร็จได้ด้วยขันตินี้แท้จริง ขันติความอดใจย่อมตัดเสียซึ่งรากเปนที่ตั้งแห่งอกุศลส่วนที่ลามกทั้งหลายได้สิ้นเชิง ขันติย่อมตัดซึ่งลำต้นแลขุดขึ้นซึ่งรากเปนที่ตั้งแห่งกิเลศเครื่องประทุษร้ายทั้งหลายมีความติเตียนแลเทลาะเปนต้น ขนฺติ ธีรสฺสลงฺกาโร ขันติเปนอลังการเครื่องทรงแห่งองค์พระอริยเจ้า มีพระพุทธเปนต้น ขันติเปนตปะเครื่องลวกลนกิเลศให้เร่าร้อน ขันติเปนกำลังแห่งประโยคาวจรผู้พระพฤติพรหมจรรย์ ขันติย่อมนำมาซึ่งความเกื้อกูลแลความศุขแก่บุคคลผู้ปฏิบัติในอธิวาสนขันติ บุคคลผู้ประกอบด้วยขันติมีเมตตาพรหมวิหารเปนอารมณ์แรมสันดานนั้นมักจะได้ซึ่งลาภแลเครื่องสักการบูชาแลยศแลความศุขกายศุขใจแลเปนที่รักที่พอใจแห่งเทพยดาแลมนุษย์ทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบไปด้วยขันติจะนำมาซึ่งประโยชน์แก่ตนแลชนทั้งหลายอื่นเปนอันมากไม่มีประมาณ ผู้ประกอบด้วยขันติย่อมขึ้นประดิษฐานสู่หนทางเครื่องดำเนินไปยังสวรรค์แลนฤพาน ผู้ประกอบด้วยขันติชื่อว่ากระทำตามโอวาทแห่งพระศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า อนึ่งเล่าผู้ประกอบด้วยขันติ ชื่อว่าบูชาพระชินสีห์สัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยเครื่องสักการอย่างยิ่งอย่างดี อธิบายในบทแห่งขันติยุติแต่เท่านี้ฯ ความอธิบายใน ๓ บทเบื้องน่านั้นดังจะแสดงต่อไปนี้ ฯ โสวจสฺสตา ความเปนบุคคลอันบุคคลว่าได้ง่ายนั้น คือความเปนคนอันใคร ๆ ผู้มีความเมตตากรุณาจะพึงสั่งสอนแนะนำตักเตือนให้ละสิ่งที่ชั่วเสีย และให้ถือเอาสิ่งข้างดีได้ด้วยง่ายไม่เปนคนดื้อดึง เมื่อผู้อื่นสั่งสอนโดยฐานที่ชอบธรรม เปนคนใจดีไม่โกรธเค้นไม่สยิ้วหน้าและเจรจาทุ่มเถียงสำคัญคำที่ท่านสั่งสอนนั้นว่า เปนคำที่ตนจะพึง

ฟังโดยเคารพรับเอาด้วยกิริยาเรียบร้อยแล้วแลทำตาม อนึ่ง กิริยาที่ได้เห็นรูปและได้ยินสำเนียงท่านผู้รงับยาปทั้งหลาย เกิดเลื่อมใสเข้าไปใกล้นมัศการแล้วถามถึงสิ่งที่มีโทษอันตนจะพึงละเสีย แลสิ่งที่มีคุณอันตนจะพึงบำเพ็ญทรายแล้วก็ทำตามหนึ่ง อนึ่งเรื่องพูดธรรมกันโดยกาลนั้น ท่านหมายเอาการอันสมควร คือกาลตอนเช้าหรือตอนพลบค่ำเปนต้น ผู้พูดนั้นจะเปนภิกษุหรือภิกษุณีนางสิกขมานา สามเณรหรือสามเณรีก็ตาม ไม่เฉภาะบุคคล ธรรมที่จะยกขึ้นพูดนั้นจะเปนพระวินัย หรือ พระสูตร์ หรือ พระปรมัตถ์ไม่เฉภาะว่าหมวดไหนคำพระอรรถกถาจารย์ท่านพรรณาว่า ภิกษุผู้เรียนคันถธุระฝ่ายสุตตันตปิฎก แลพระวินัยปิฎก และอภิธัมปิฎก พูดถึงธรรมกันตามภูมิเรียนภูมิรู้ก็ชื่อว่า กาเลนธมฺมสากจฺฉา ถ้าจะกล่าวโดยมตยาธิบายของผู้เทศน์กันนั้นแล้ว พูดถึงกถาวัตถุ ๑๐ เห็นว่ามีประโยชน์อย่างยอดเยี่ยม กถาวัตถุ ๑๐ นั้น อปฺปิจฺฉตากถา พูดถึงคุณแห่งความปราถนาน้อยโดยธรรมาธิฐาน หรือท่านผู้ทรงไว้ซึ่งคุณคือความปราถนาน้อยโดยปุคคลาธิษฐาน ๑ สนฺตุฏฺฐิกถา พูดถึงคุณแห่งสันโดษคือ ความยินดีด้วยของมีอยู่ของตน แลท่านผู้ทรงไว้ด้วยดีซึ่งคุณสันโดษ ๑ ปาวิเวกถา พูดถึงคุณแห่งความสงัดหรือที่อันสงัดหรือท่านผู้ยินดีในที่สงัด ๑ อสํสคฺคกถา พูดถึงคุณแห่งความไม่ติดอยู่ ไม่ระคนอยู่ด้วยหมู่มาก และท่านผู้ทรงไว้ซึ่งคุณคือความไม่ติดไม่ระคนอยู่ด้วยหมู่มาก ๑ วิริยารมฺภกถา พูดถึงคุณแห่งความปรารภซึ่งความเพียรอันจะออกไปจากวัฏฏทั้งสาม ๑ แลพูดถึงศีล ๑ ถึงสมาธิ ๑ ถึงปัญญา ๑ วิมุติ ๑ วิมุติญาณทัสสน ๑ คำพูดถึงคุณกถาทั้งหลายมี อปฺปิจฺฉตากถา เปนต้น ตลอดจนวิมุติญาณทัสนกถาเปนที่สุด ซึ่งได้วรรณนามาฉนี้ชื่อกถาวัตถุ ๑๐ ประการ ก็และคำที่ได้ปฏิญาณไว้ในเบื้องต้นแห่งมตยาธิบายว่า กถาวัตถุทั้งหลาย ๑๐ นี้ เปนถ้อยคำที่ดีมีประโยชน์อย่างยอดเยี่ยมนั้น ด้วยสมเด็จพระผู้มีพระภาคองค์พระอรหันต์ผู้ทรงสัจจวาจา ได้ทรงสรรเสิญว่าเปนอภิสัลเลกขิกากถาเปนคำพูดขูดเกลากิเลศหนาในสันดานสัตว์ผู้ปฏิบัติให้บางเบาเท่าถึงอันตระธานเปนที่สุดแห่งผลแปลปุถุชนให้เปนพระอริยเจ้าได้ คำที่พูดถึงกถาวัตถุ ๑๐ นี้ ก็นับเข้าในบทว่า กาเลนธมฺมสากจฺฉาทั้ง ๑๐ ประการ

เพราะเหตุฉนั้น ขันติความอดใจ โสวจัสสตา ความเปนคนว่าง่ายสอนง่ายแลกิริยาที่ได้เห็นผู้รงับยาปทั้งหลาย แลสนทนาซึ่งธรรมกันโดยกาล สมเด็จพระผู้มีพระภาคผู้ชำนาญในประโยชน์ จึงตรัสว่าเปนมงคลอันสูงสุดดุจพรรณามาฉนี้ ฯ

ในที่สุดแห่งพระธรรมเทศนามงคลคาถาที่ ๘ นี้ อาตมขอแสดงคุณความดีของบพิตร์ ผู้รู้คุณพระพุทธศาสนา ได้ตั้งใจสักการบูชา ๓ รัตนโดยเคารพย์ เปนอันได้สอดสรวม ๔ มงคลนี้ครบทุกประการ หนึ่งคือตั้งแต่บพิตร์คิดอ่านเริ่มงารอายุมงคลมา ต้องอดทนต่อทุกข์อันเกิดแต่ชราแลพยาธิ ตามวิสัยของผู้ชราโรคาพยาธิ บพิตร์ยังอาจบัญชาการให้เปนไปตามกะได้ด้วยความอดทน ข้อนี้นับว่าได้สรวมไว้ซึ่งมงคลบทขันติ ๒ บพิตร์ก็ได้กำเนิดแต่ชนกชนนีชาติไทยในสยามผู้มีความนับถือพระพุทธศาสนาเปนสัมมาทิฏฐิเช่นนี้คงได้รับอนุสาสนีแห่งมารดาบิดาแลอุปัธยาจารย์ ท่านคงห้ามความประพฤติในสิ่งซึ่งเปนเหตุแห่งความปริหารเสียชื่อเสียง แลความเสื่อมทรามแห่งยศ ทรัพย์ทั้งหลายเสีย แลคงอนุสาสนบัญชาให้ประพฤติในสิ่งซึ่งเปนเหตุเปนที่ตั้งแห่งความเจริญ อันจะให้ประสบซึ่งความศุขแลความสรรเสิญความเจริญด้วยอายุแลยศทรัพย์ เปนกัลยาณคุณควรนับทุกประการ บพิตร์คงได้รับอนุสาสนคำสอนโดยเคารพแล้วแลปฏิบัติตาม จึงล่วงความเสื่อมทรามแห่งชื่อเสียงแลยศทรัพย์เปนต้นได้ตลอดจนได้ฐานันดรศักดิ์ชั้นสูงฉนี้ก็เปนอันทรงไว้ซึ่งมงคลอันมีในบทโสวจัสสตา หนึ่งบพิตร์ก็นับถือพระศาสนาอย่างแน่นอนจนถึงสัญจรไปสู่อารามต่าง ๆ เพื่อสดับพระธรรมเทศนา ข้อนี้นับว่าทรงไว้ซึ่งอุตมมงคลทั้ง ๒ คือ สมณานัญจทัสสน และ กาเลนธัมมสากัจฉา แต่นี้อาตมขออธิษฐานว่า มงคลทั้ง ๔ บทในพระคาถาที่ ๘ นี้ ได้มีประจำอยู่ในบพิตร์ผู้รู้คุณพระศาสนา เอเตน สจฺเจน ขออำนาจคำสัตย์ที่อาตมได้อ้างอิงองค์พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงสัจจวาจาแลอานุภาพพระธรรมเทศนามงคลคาถา ๔ บทนี้ จงบันดาลสรรพสวัสดิ์ทั้งหลายทุกๆ สิ่ง ที่บพิตร์ประสงค์จงประสิทธิสำเร็จเกิดมีในที่เฉภาะน่า เปนมิ่งขวัญนิยนาเปนนิจกาล สิ่งไม่ประสงค์จงอันตรธานสูญหาย สพฺเพ เทวา อภิปาเลนฺตุ ขอสรรพสัมมาทิฏฐิเทพยดาทั้งหลาย จงอภิบาลทุกอิริยาบถ ให้สำเร็จด้วยอำนาจสัจจพรนี้ที่อาตมอธิฏฐานณกาลบัดนี้ เอวํ กมิ ฯะ

มงคลคาถาที่ ๙

พระราชเวที วัดสระเกษ เทศนา

นโม พุทฺธาย

ตโป จ พฺรหฺมจริยญฺจ อริยสจฺจานทสฺสนํ
นิพฺพานสจฺฉิกิริยา จ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมนฺติ ฯ

บัดนี้จะรับประทานวิสัชนาในพระคาถาที่ ๙ แห่งพระมงคลสูตร์ ฉลองศรัทธาประดับปัญญาบารมี โดยสมควรแก่กุศลบุญราษี ซึ่งบพิตร์ประกอบไปด้วยศรัทธาปสาทะเลื่อมใสในพระบวรพุทธศาสนา มาปรารภอภิลักขิตกาลอายุครบ ๗๐ ทัศ เปนเวลาที่อายุล่วงเข้ามาในปัจฉิมวัย สมควรจะบำเพ็ญบุญกุศลไว้ให้เปนหลักที่ระลึกของชนมายุ จึ่งได้มาบำเพญบุญนฤธิณะคราวนี้ โดยบุญพิธีแลบุญกิริยาต่าง ๆ ตัวอย่างคือสร้างพระพุทธปฏิมากรอันแล้วด้วยโลหะ อาราธนาพระเถรานุเถระให้แต่งมงคลสุตตคาถาแลธรรมเทศนาอื่นอีกพิมพ์ลงไว้ให้เปนการอุดหนุน พระพุทธศาสนา แลได้อาราธนาให้แสดงพระธรรมเทศนาเปนธรรมทาน ตั้งใจสดับเองจัดเปนธรรมสวนมัยบุญญกิริยาวัตถุ และทั้งได้อาราธนาพระสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ปริตฺตกถาต่าง ๆ แล้วได้ถวายทานเลี้ยงดูพระสงฆ์สามเณรอุบาสกอุบาสิกา และได้ถวายไทยธรรมต่าง ๆ ด้วย อย่างนี้ก็จัดว่าเปนมงคลรวมอยู่ในคาถาเบื้องต้นก็มี ถึงในคาถาที่ ๙ นี้ก็จัดรวมลงได้ เพราะเหตุการบำเพญกุศลทั้งปวงณะครั้งนี้ ถึงแม้ที่เปนทานมัย ก็เปนการบำเพญสำเร็จได้ด้วยอำนาจ ความเลื่อมใสในตปธรรม คือธรรมอันเผาผลาญเสียซึ่งบาปมีอินทรียสังวรเปนต้น และความเลื่อมใสในพรหมจรรย์อริยสัจจทัสสนะและนิพพานสัจจฉิกิริยา อันมีอรรถแลนัยดังจะได้รับประทานวิสัชนาต่อไปณะบัดนี้

ดำเนินความว่า ภควา สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อพระองค์ทรงแสดงพระคาถาที่ ๘ แห่งพระมงคลสูตร์จบลงแล้ว ลำดับนั้นจึงทรงแสดงพระคาถาที่ ๙ เปนพระคาถาปัฐยาวัตรฉันท์ว่า "ตโป จ พฺรหฺมจริยญฺจ" ดังนี้เปนต้น ได้เนื้อความตามพระอรรถกถาว่า

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนเทวดาท่านจงถือเอาเถิดว่าตปะมีอินทรีย์สังวรเปนต้น พรหมจรรย์มีเมถุนวิรัติเปนต้น การที่ได้เหนมรรคด้วยอำนาจการตรัสรู้อริยสัจจ์ทั้ง ๔ และการกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน คือการบัลลุถึงและทั้งการพิจารณาเหนซึ่งพระนิพพานกล่าวคือพระอรหัตต์ ๔ อย่างนี้ว่าเปนมงคลอันสูงสุด เท่านี้เปนความสังเขปในพระคาถาที่ ๙ นี้ ฯ

อธิบายว่า ธรรมอันใด ๆ ก็ตาม ถ้าหากว่าเปนธรรมเผาผลาญเสียซึ่งบาปธรรมคือความชั่วช้าลามกทั้งหลายได้แล้ว ก็ควรเรียกว่าตปธรรมได้ทั้งสิ้น แต่พระอรรถกถาจารย์เจ้าชี้เอาการสำรวมอินทรีย์วิริยะขันติศีลอุโบสถกรรม การเล่าเรียนพระพุทธวจนะการรักษาธุดงค์และการกระทำสมณธรรมว่าเปนตปะ ก็เพื่อจะชี้ตัวอย่างแลแบบแผน และเพื่อจะให้ผู้ฟังได้ความรู้อันกว้างขวางทั้งได้หลักถานในใจและที่มา อนึ่งเพื่อจะยังกุลบุตรให้รู้ว่าการสำรวมอินทรีย์ชื่อว่าเปนตปะได้ เพราะจะเผาผลาญเสียซึ่งโทษมีอภิชฌาและโทมนัสเป่นต้น ความเพียรชื่อว่าเปนตปะได้เพราะจะเผาผลาญเสียซึ่งอกุศลมีโทสะเปนต้น ศีลชื่อว่าเปนตปะได้เพราะจะเผาผลาญเสียซึ่งความทุศีล อุโบสถกรรมชื่อว่าเปนตปะได้ เพราะจะเผาผลาญเสียซึ่งความเสร้าหมองมีเมถุนสังโยคเปนต้น การเล่าเรียนพระพุทธวจนะชื่อว่าเปนตปะได้ เพราะจะเผาผลาญเสียซึ่งความโง่เขลา การรักษาธุดงค์ชื่อว่าเปนตปะได้ เพราะจะเผาผลาญเสียซึ่งความละโมภด้วยอำนาจแห่งตัณหา การกระทำสมณธรรมชื่อว่าเปนตปะได้ เพราะจะเผาผลาญเสียซึ่งสรรพกิเลส เหตุดังนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงได้ชื่อว่าเปนตปะ ฯ

ตปะคือธรรมเหล่านี้แลได้ชื่อว่าเปนมงคล เพราะจะเปนเหตุให้ได้บัลลุคุณพิเศษอิฐวิบุลผลมีฌานสมาบัติเปนต้น ด้วยประการดังนี้ ฯ

ความประพฤติอันใด ๆ ก็ตาม ถ้าหากว่าในพระพุทธศาสนาสรรเสริญว่า เปนความประพฤติอันประเสริฐแล้ว ก็ควรจะเรียกได้ว่าเปนพรหมจรรย์ แต่พระอรรถกถาจารย์เจ้าชี้ตัวอย่างไว้ ๑๐ บ้าง ๑๑ บ้าง ๑๒ บ้าง สิบอย่างนั้นคือ ทานเวย์ยาวัจจะ เบญจศีลอัปปมัญญาเมถุนวิรัติสทารสันโดษวิริยะอุโปสถังคะอริยมรรคและสาสนะ ในบางอรรถกถาเติมธรรมเทศนากับอัชฌาศัยเข้าอีกสองจึงเป่นสิบสอง ในบางอรรถกถาเติมสมณธรรมเข้า

อิกหนึ่งจึงเปนสิบเอ็ด ธรรมเหล่านี้ได้ชื่อว่าเปนพรหมจรรย์ ก็เพราะเหตุว่าเปนความประพฤติอันประเสริฐทั้งนั้น ก็ธรรมเหล่านี้ เว้นเมถุนวิรัติกับสมณธรรมเสีย ได้สงเคราะห์เข้าในมงคลที่แล้วมา และจะสงเคราะห์เข้าในมงคลที่จะวรรณนาต่อไปณะเบื้องน่า เหตุดังนั้นในที่นี้จึงประสงค์เอาเมถุนวิรัติกับสมณธรรมสองอย่างเท่านั้นว่าเปนพรหมจรรย์ ฯ

พรหมจรรย์นี้แลได้ชื่อว่าเปนมงคล ก็เพราะจะเปนเหตุให้ได้บัลลุอิฐวิบุลผลพิเศษมีประการต่าง ๆ ต่อขึ้นไปในเบื้องบน ด้วยประการดังนี้ ฯ

อะไร ๆ ที่เปนของจริงแล้ว จะเรียกว่าสัจจะก็ได้ทั้งนั้น แต่จะร้องเรียกว่าอริยสัจจ์ทั้งนั้นยังไม่ได้ก่อน เช่นวจีสัจจ์สมมติสัจจ์และทิฏฐิสัจจ์จะเรียกว่าเปนอริยสัจจ์ไม่ได้เพราะเปนของยังรู้จักแปรผันไม่เปนอย่างนั้นอยู่เสมอ ยังแปรไปจากความเปนอย่างนั้นได้ แลอาจจะเปนอย่างอื่นไปก็ได้ ส่วนทุกข์ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ชื่อว่าเปนอริยสัจจ์ได้ พราะเปนของแน่นอนเปนอย่างนั้นอยู่เสมอ ไม่ผิดไปจากความเปนอย่างนั้นแลไม่แปรผันไปเปนอย่างอื่น เพราะทุกข์ก็คงเปนทุกข์ สมุทัยก็คงเปนสมุทัย นิโรธก็คงเปนนิโรธ มรรคก็คงเปนมรรค จะยักย้ายแปรผันไปเปนอย่างอื่นไม่ได้ เปนของเที่ยงแท้แน่นอน เพราะสิ่งใดเปนทุกข์แล้ว สิ่งนั้นก็เที่ยงที่จะเบียดเบียฬสัตว์ ไม่กลับเปนอย่างอื่นไป สิ่งใดเปนสมุทัยแล้ว สิ่งนั้นก็เที่ยงที่จะให้ทุกข์เกิดเสมอไป ไม่เปนอย่างอื่นไป สิ่งใดเปนนิโรธแล้ว สิ่งนั้นก็เที่ยงที่จะให้ทุกข์ดับไปเสมอไม่แปรไปอย่างอื่น สิ่งใดเปนนิโรธคามินีปฏิปทาแล้ว สิ่งนั้นก็เที่ยงที่จะเปนหนทางให้ถึงซึ่งความดับทุกข์ร่ำไป ไม่แปรผันไปเปนอย่างอื่น เพราะเหตุฉนั้นจึงได้นามว่าสัจจะ อันมีอรรถว่าเปนของจริง แลสัจจะนี้ได้ชื่อว่าอริยสัจจ์ ก็เพราะเปนความจริงของพระตถาคตเจ้าผู้เปนอริยะ ทั้งพระตถาคตเจ้าได้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองด้วย แลยังได้ทรงแสดงไว้ด้วย ทั้งพระอริยะทั้งหลายก็ได้ตรัสรู้ตามพระองค์ด้วย เหตุดังนี้แล จึงได้นามว่าอริยสัจจ์ อันมีอรรถว่าเปนของจริงแห่งพระอริยะมีพระพุทธเจ้าเปนต้น ด้วยประการดังนี้ ฯ

ก็การเหนอริยสัจจ์นั้นเปนอย่างไร การเหนอริยสัจจ์นั้นมีบุรพภาคปฏิบัติ คือการเล่าเรียน การสอบถาม การฟัง การจำทรงไว้ และการพิจารณาใคร่ครวญแล้วและ

สำเรจเปนทัสสนะแท้ลงได้ ด้วยการเหนโดยยถาภูตญาณทัสสนะ อันมีปริวัฏ ๓ อาการ ๑๒ ดังนี้ คือความเหนความหยั่งรู้ความรู้ทั่วถึงความรู้พิเศษและความสว่างบังเกิดขึ้นว่า นี่ทุกข์เปนของจริงแห่งพระอริยะ อย่างนี้ชื่อสัจจญาณ ความเหนเปนต้นบังเกิดขึ้นว่า นี่ทุกขอริยสัจจ์บุทคลพึงกำหนดรู้ อย่างนี้ชื่อว่ากิจจญาณ ความเหนเปนต้นบังเกิดขึ้นว่า นี่ทุกขอริยสัจจ์เรากำหนดรู้ได้แล้วอย่างนี้ชื่อว่ากตญาณ รวมญาณทั้ง ๓ นี้เข้าเรียกว่าปริญญากิจ ฯ ความเหนเปนต้นบังเกิดขึ้นว่า นี่ทุกขสมุทยอริยสัจจ์ อย่างนี้ชื่อว่าสัจจญาณ ความเหนเปนต้นบังเกิดขึ้นว่า นี่ทุกขสมุทยอริยสัจจ์ บุทคลพึงละ อย่างนี้ชื่อว่ากิจจญาณ ความเหนเปนต้นบังเกิดขึ้นว่า นี่ทุกขสมุทยอริยสัจจ์เราละได้แล้ว อย่างนี้เรียกว่ากตญาณ รวมญาณทั้ง ๓ นี้เข้าเรียกว่าปหานกิจ ฯ ความเหนเปนต้นบังเกิดขึ้นว่า นี่ทุกขนิโรธอริยสัจจ์ อย่างนี้ชื่อว่าสัจจญาณ ความเหนเปนต้นบังเกิดขึ้นว่า นี่ทุกขนิโรธอริยสัจจ์บุทคลพึงกระทำให้แจ้งอย่างนี้ชื่อกิจจญาณ ความเหนเปนต้นบังเกิดขึ้นว่า นี่ทุกขนิโรธอริยสัจจ์เรากระทำให้แจ้งได้แล้วอย่างนี้ชื่อว่ากตญาณรวมญาณทั้ง ๓ นี้เข้าเรียกว่าสัจฉิกิริยากิจ ฯ ความเหนเปนต้นบังเกิดขึ้นว่า นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์ อย่างนี้ชื่อว่าสัจจญาณ ความเหนเปนต้นบังเกิดขึ้นว่า นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจจ์บุทคลพึงให้เจริญ อย่างนี้ชื่อว่ากิจจญาณ ความเหนเปนต้นบังเกิดขึ้นว่า นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิทาอริยสัจจ์เราได้ให้เจริญแล้ว อย่างนี้ชื่อว่ากตญาณ รวมญาณทั้ง ๓ นี้เข้าเรียกว่าภาวนากิจ ฯ การเหนอริยสัจจ์โดยปริวัฏ ๓ อาการ ๑๒ ดังนี้ชื่อว่าการเหนอริยสัจจ์ ในอริยสัจจทสนกถานี้ ฯ

การเหนอริยสัจจ์นี้แลได้ชื่อว่าเปนมงคล เพราะจะเปนเหตุให้ล่วงพ้นเสียซึ่งทุกข์ในสงสาร ด้วยประการดังนี้ ฯ

ก็นิพพานนั้น โดยปริยายมีอยู่ ๒ ประการ คือ สอุปาทิเสสนิพพานประการ ๑ อนุปาทิเสสนิพพานประการ ๑ ในนิพพานทั้ง ๒ นั้น ความสิ้นไปแห่งราคะ โทษะ โมหะ ของพระอรหันตขีณาสพผู้มีอินทรีย์ทั้ง ๕ ยังดำรงอยู่ ชื่อว่าสอุปาทิเสส การดับขันธ์แห่งพระอรหันตขีณาสพผู้บัลลุสอุปาทิเสสนิพพานแล้ว ชื่อว่าอนุปาทิเสสนิพพาน ฯ

แต่ในสถานที่นี้ พระนิพพานประสงค์เอาเพียงแต่พระอรหัตตผลเท่านั้น เพราะฉนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงได้กล่าวไว้ในอรรถกถาว่า อรหัตตผลพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงค์เอาว่าเปนพระนิพพาน ในพระนิพพานสัจฉิกิริยากถานี้ ฯ เหตุดังนี้ นิพพาน คือ สอุปาทิเสสนิพพาน จึงได้ชื่อว่าเปนอันเดียวกันกับอรหัตตผล เพราะเปนธรรมที่สิ้นไปแห่งราคะโทสะโมหะทั้ง ๒ อย่าง ถึงกระนั้นก็ดี พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้ในวิภังคัฏฐกถา โดยตัดสินแน่แท้ว่า ความสิ้นไปแห่งราคะโทสะโมหะชื่อว่าพระอรหัตต์ ธรรมอันเปนวิสัยแห่งพระอรหัตต์ ชื่อว่าพระนิพพานดังนี้ เพราะฉนั้น พระอรหัตตกับพระนิพพาน จึงได้ชื่อว่าเปนของต่างกัน ถึงกระนั้น ก็ไม่ห่างไกล เพราะอาจยังเกิดขึ้นได้ในขณะเดียวกัน โดยพระอรหัตต์เปนขันธ์ พระนิพพานเปนวิสัย รวมเกิดขึ้นได้ในขณะจิตต์อันเดียวกัน เพราะฉนั้นจะเรียกว่าต่างกันหรืออันเดียวกันก็ได้ เหตุดังนั้นพระอรรถกถาจารย์เจ้าจึงได้กล่าวไว้ว่า ในนิพพานสัจฉิกิริยากถานี้ พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาพระอรหัตตผลว่าเปนพระนิพพาน ฯ

การบัลลุถึงพระนิพพานกล่าวคือพระอรหัตตผล กับทั้งปัจจเวกขณะคือการพิจารณา ได้ชื่อว่าเปนสัจฉิกิริยาการกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน การกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานนี้ย่อมสำเรจได้ ด้วยอาการที่ได้เหนอริยสัจจ์ด้วยยถาภูตญาณทัสสนะ ดังที่ได้สังวรรณนามาแล้วแต่หลัง ดังนี้บัณฑิตพึงรู้เถิดว่า การกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานกล่าวคือการบัลลุถึงพระอรหัตตผลนั้น ได้ชื่อว่าเปนมงคล เพราะจะเปนเหตุให้บัลลุถึงซึ่งอรหัตตผลสมาบัติเปนเครื่องอยู่สุขสบายในทิฏฐธรรมเหนประจักษ์ณะชาตินี้ ด้วยประการดังนี้ ฯ

อธิบายมงคลทั้ง ๔ นี้ โดยสรุปเปนบุทคลธิษฐานว่า ธรรมดาบุทคลผู้มาเผาผลาญซึ่งบาปธรรมทั้งปวงได้แล้ว ก็ได้ชื่อว่าเปนผู้ประพฤติซึ่งความประพฤติอย่างประเสริฐได้อยู่เองโดยธรรมดา เมื่อเปนผู้ประพฤติจริยาอันประเสริฐได้ฉนี้แล้ว ก็เปนมรรคาอยู่เองที่จะได้เหนของจริงคืออริยสัจจ์ เมื่อได้เหนของจริงคืออริยสัจจ์แล้ว จะเปนผู้นิราศปราศไปจากความสุขคือพระนิพพานอันจะพึงได้ ด้วยสัจฉิกิริยานั้นก็ย่อมไม่มี เหตุดังนี้เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงตปธรรมแล้ว จึงได้ทรงแสดงพรหมจรรย์ อันเปนลำดับคล้ายกันกับการไม่เสพ

คนพาลและการเสพบัณฑิต แล้วจึ่งทรงแสดงผลของความปฏิบัติคือการเหนอริยสัจ์ อันจัก เปนเหตุให้กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานแล้วในอวสานจึ่งได้ประทานเทศนาผล คือ นิพพาน สัจฉิกิริยาไว้ให้ครบถ้วนในทางปฏิปทา ในพระคาถาที่ ๙ แห่งพระมงคลสูตร์ฉนี้ ฯ

โดยปริยายนี้ ธรรมทั้ง ๔ เหล่านี้ จึ่งได้ชื่อว่าเปนมงคล เพราะจะเปนเหตุให้ ได้ปฏิบัติตนบัลลุผลอันเปนลำดับ ตามบุรพภาคปฏิปทา มีนัยดังได้รับประทานวิสัชนามา ด้วยประการฉนี้ ฯ

มงคลคาถาที่ ๑๐
พระมหาโต๊ะ วัดราชบุรณะ เทศนา

นมตฺถุ สุคตสฺส

ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปติ

อโสกํ วิรชํ เขมํ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมนฺติ

บัดนี้จักได้รับทานวิสัชนาในมงคลคาถาที่ ๑๐ โดยอนุสนธิเทศนาเปนลำดับมา ประดับปัญญาบารมีเพิ่มภูลกุศลราษี ในมงคลวิธีที่บพิตรทานนิศราธิบดี ปรารภความเจริญอายุโดยสวัสดิภาพได้ ๗๐ พัสกาล มีกมลชื่นบานปรีดาพร้อมด้วยเจตนาทั้ง ๓ คือบุพพเจตนา มุญจนเจตนา อปราปรเจตนา ฯ

ข้อซึ่งบพิตรมาเริ่มปรารภว่า เมื่ออายุพรรษาครบ ๗๐ เต็มบริบูรณ์แล้ว จักกระทำบุญอย่างนั้นอย่างนี้ จัดเปนบุพพเจตนา ฯ แต่นั้นมากิจเปนส่วนควรจะกระทำประการใดก็กระทำโดยประการนั้น ตลอดมาจนบัดนี้ จัดเปนมุญจนเจตนา ฯ เมื่อได้กระทำแล้วก็ผ่องแผ้วปรีดาปราโมทย์ ในกาลที่แล้วมา แลยังข้างน่าต่อไป จัดเปนอปราปรเจตนา ฯ กุศลจรรยาที่พร้อมด้วยเจตนาทั้ง ๓ นี้ จัดเปนยัญญวิธีคือบุญเปนไปเพื่อความศุขบุญกรณียกิจที่บพิตรได้สั่งสมแล้ว ส่วนที่จะพึงเหนแก่ตาปรากฎแก่ประชุมชน ณ บัดนี้ คือปลูกโรงเรือนมุงสังกสียาวใหญ่ให้เปนที่อาศัยแดดฝนของมหาชนที่สัญจรไปมาทางน้ำ ได้ความศุขสำราญซึ่งนับว่าเปนบุญราษีเจริญทั้งกลางคืนกลางวัน ฯ แลมีกุศลฉันทตักบาตรแก่ภิกษุสามเณรวันหนึ่งตั้ง ๑๐๐ รูป แม้ในคราวทุพภิกขภัยก็มิได้ลดละมีอุสาหทำได้สม่ำเสมอ ฯ อนึ่งบุทคลใดสถานใดซึ่งควรเกือกูลอนุเคราะห์ หรือควรบูชาก็อนุเคราะห์บูชาตามสมควร เช่นให้มีนิตยปัจจัยแก่อาจารย์ผู้สอนปริยัติในวัดราชบุรณะเปนอาทิ กุศลกรณียกิจเหล่านี้แต่แล้วล้วนกระทำให้เปนผู้สว่างไป บุทคลเปนผู้สว่างมาแล้วสว่างไปนับว่าเปนผู้ไม่เสียที ฯ เมื่อบพิตรทานบดีมาปัจจเวกขณ์สิ่งซึ่งได้สั่งสมโดยลำดับมาจนวันนี้ ก็จะมีปีติโสมนัศบันเทิงใจ ว่ากิจใด ๆ อันเปนวิสัยของบัณฑิตผู้ครอบครองเคหสถานจะพึงกระทำ กิจนั้น ๆ เราก็ได้กระทำแล้วตามควร ฯ เมื่อมาปัจจเวกขณ์เช่นนี้ ก็จะกระทำใจให้ดีไม่เศร้าหมอง ใจที่ไม่เศร้าหมองเปนอันหวังสุคติได้ ต้องตามในพุทธภาสิตว่า

อิธ นนฺทติ เปจฺจ นนฺทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ นนฺทติ
ปุญฺญํ เม กตนฺติ นนฺทติ ภิยฺโย นนฺทติ สุคตึ คโตฯ

ความว่าผู้มีบุญอันกระทำแล้ว ย่อมบันเทิงในโลกทั้งสอง คือบันเทิงอยู่ในโลกนี้ ละไปแล้ว ย่อมบันเทิง (ในโลกนี้) บันเทิงอยู่ด้วยคิดว่าบุญอันเราทำไว้แล้ว ไปสู่สุคติแล้ว จะบันเทิงยิ่งขึ้นฯ

บพิตรได้ประกอบอนวัชชกิจโดยบัณฑิตวิสัย ยึดทั้งประโยชน์โลกนี้โลกน่า ในบุพพภาคก็บริบูรณ์ด้วยลาภยศสิงคารบริวารเปนอเนกประการ พรสี่ คือ อายุ วัณณ สุข พละ สมบูรณ์ทุกอย่าง พรทั้งสี่อย่างนี้ยากนักที่จะมีแก่บุทคลครบครันฯ เมื่อเป่นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติเช่นนี้แล้วฯ ปรภาคก็มีฉันทะวิริยะ อันเปนไปในธรรมสมควรแก่บัณฑิตวิสัย เพราะเหตุนี้จึงได้ปรารภธรรมพิธีโดยลำดับมา ถึงเทศนามงคลสูตรที่สุดกัณฑ์นี้ เริ่มโดยวารพระบาลีว่า

ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปติ เปนต้น ความว่าจิตร์ของผู้ใดอันโลกธรรมถูกต้องแล้ว ไม่หวั่นไหว ไม่โศก ไม่ยินดีเปนจิตร์เกษม ข้อนี้เปนมงคลอันสูงสุดฯ

มีอธิบายโดยลำดับไป ธรรมที่เวียนไปตามสัตวโลก สัตวโลกก็เวียนไปตามธรรม เรียกว่าโลกธรรม โลกธรรมมีแปดประการคือ ลาภ ๑ ความไม่มีลาภหรือเสื่อมลาภ ๑ ยศ ๑ ความไม่มียศหรือเสื่อมยศ ๑ นินทาความติเตียน ๑ ปสังสาความสรรเสริญ ๑ สุขความสบายกายใจ ๑ ทุกข์ความไม่สบายกายใจ ๑ รวมเปนแปดประการฉนี้ฯ โลกธรรมแปดประการนี้จัดเปนสองส่วน ลาภ ยศ ความสรรเสริญ ความสุข เปนส่วนที่พอใจปรารถนา เรียกอิฏฐารมณ์ ๑ฯ ความไม่มีลาภหรือเสื่อมลาภ ความไม่มียศหรือเสื่อมยศ นินทาความติเตียน ทุกขความไม่สบายกายใจ เปนส่วนที่ไม่พอใจปรารถนา เรียกอนิฏฐารมณ์ ๑ฯ โลกธรรมนี้ไม่เปนไปตามความปรารถนา ย่อมเกิดขึ้นทั้งส่วนที่เปนอิฏฐารมณ์แลอนิฏฐารมณ์ แลเกิดมีแก่บุทคลทุกชนิดๆ ที่ไม่รู้เท่าทันของโลกธรรมๆ ก็ครอบงำจิตร์ของผู้นั้นให้หวั่นไหวไปต่างๆ ชนิดที่รู้เท่าทันของโลกธรรมๆ ก็ไม่ครอบงำจิตร์ของผู้นั้นให้หวั่นไหวฯ ธรรมเนียมโลกธรรมนั้น ไม่เที่ยง เปนทุกข์มีความแปรปรวนเปนธรรมดา มารู้ความเปนจริงของโลกธรรมเช่นนี้ ทั้งก่อนที่โลกธรรมเกิดขึ้น ทั้งขณะโลกธรรมเกิดอยู่ ทั้งกาลล่วงไปแห่งโลกธรรม

ประจักษ์ชัดโดยปรีชา จิตร์ของผู้นั้นก็จะไม่หวั่นไหว ไม่โศกเศร้า ไม่ยินดีเปนจิตร์เกษมฯ กิริยาที่ ไป มา โยกโคลง คลอนแคลนไม่คงที่ เรียกว่าหวั่นไหว เพราะอนิฏฐารมณ์ ก็เกิดปฏิฆะขัดข้อง มองไม่เหนทางที่จะแก้ไข โศกเศร้าโสกาอาลัยก็เกิดขึ้นโดยลำดับ เมื่อหวั่นไหวเพราะอิฏฐารมณ์ ก็เกิดความยินดีปรีดากำหนัดรักใคร่ จิตร์ที่หวั่นไหวเช่นนี้ ไม่มีสุขสำราญปลอดโปร่งเกษมสันต์ เพราะฉนั้นจิตร์ที่ไม่หวั่นไหว ไม่โศกเศร้า ไม่กำหนัดยินดีจึงเปนจิตร์เกษมโดยปฏิปักขนัย จิตร์เช่นนี้แล เปนมงคลอันสูงสุดฯ

ในมงคลคาถานี้ พระอาจารย์เจ้าแยกจิตร์เปน ๔ คือจิตร์ที่ไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรมอย่าง ๑ จิตร์ที่ไม่มีโศกเพราะไม่มีความรัก ความยินดี ความใคร่ แลตัณหา ๑ จิตร์ที่ไม่ยินดีเพราะปราศจากกิเลสธุลีได้แก่ ราคะ โทษะ โมหะ ๑ จิตร์เกษมจากโยคะทั้งสี่ คือ กาม ภพ ทิฏฐิ อวิชชา ๑ จิตร์ ๔ นี้เปนมงคลอันสูงสุดฯ

สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงมงคลสามสิบแปดประการ ด้วยคาถา ๑๐ คาถา โดยลำดับแห่งเทศนาฉนี้แล้ว จึงตรัสอัษฎกฉันท์ในที่สุดอีกพระคาถาหนึ่งว่า

เอตา ทิสานิ กตฺวาน สพฺพตฺถมปราชิตา
สพฺพตฺถ โสตฺถึ คจฺฉนฺติ ตนฺเตสํ มงฺคลมุตฺตมํ

ความว่า เทวดาแลมนุษย์ทั้งหลาย ทำซึ่งมงคลทั้งหลายนี้แล้ว เปนผู้ไม่ถึงความพ่ายแพ้ในที่ทั้งปวง ย่อมถึงความสวัสดีในที่ทั้งปวง ข้อนั้นเปนมงคลอันสูงสุด ของเทวดาแลมนุษย์ทั้งหลายนั้น ดังนี้ฯ

สมเดจพระมหามุนีเจ้า ได้ทรงแสดงมงคลอันเกิดแต่ภายใน เมื่อบุทคลมาประพฤติชอบด้วยกายวาจาใจในเวลาใด เวลานั้นเปนมงคลของผู้นั้น ดังในสุปุพพัณหสูตรฯ ในมงคลสูตรแสดงข้อปฏิบัติโดยเจาะจงรวมเปน ๓๘ ข้อ ด้วยพระคาถา ๑๐ พระคาถา เปนเทศนา ๑๐ กัณฑ์ๆ ละคาถา มีเนื้อความพร้อมทั้งอรรถาธิบายโดยลำดับมาจบมงคลคาถาเพียงกัณฑ์นี้

ด้วยกุศลพิธีทักษิณาฯ ได้จัดทำมาโดยลำดับๆ จนในเวลานี้ จงรวมสโมสรสำเร็จในบพิตรทุกประการฯ

รับทานวิสัชนามา ในมงคลคาถาจบเพียงเท่านี้ฯ

รตนสูตร์

พระราชสุธี วัดพระเชตุพน เทศนา

นมตฺถุ   รตนตฺตยสฺส

"ยานีธ ภูตานิ สมาคตานิ

ภุมฺมานิ วา ยานิว อนฺตลิกฺเข

สพฺเพว ภูตา สุมนา ภวนฺตุ

อโถปิ สกฺกจฺจสุณนฺตุ ภาสิตํ

ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพฺเพ

เมตฺตํ กโรถ มานุสิยา ปชาย

ทิวา จ รตฺโต จ หรนฺติ เย พลึ

ตสฺมา หิ เน รกฺขถ อปฺปมตฺตาติ" ฯ

บัดนี้บพิตรท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ มาปรารภถึงชนมายุอันเจริญมาย่างเข้าปัจฉิมวัย คำนวนได้ ๗๐ ปีบริบูรณ์ ล่วงพ้นอันตรายมาโดยสวัสดี จึงเปนเหตุให้พากพูมใจ บำเพญกุศลราศีเนื่องในงารนี้โดยนิยมกาลฯ อันชีวิตความเปนอยู่นี้เปนสิ่งสำคัญประการหนึ่ง เมื่อผู้ใดมีชีวิตเปนอยู่นาน ผู้นั้นชื่อว่าได้ลาภใหญ่ เพราะชีวิตเปนของหายากฯ ทุกคนย่อมต้องการทรัพย์ซึ่งมีวิญญาณแลหาวิญญาณมิได้ เมื่อได้แล้วย่อมยินดีตามส่วนมากแลน้อย ถ้าผู้นั้นมีชีวิตน้อยหรือสั้น ทรัพย์นั้น ๆ ก็เปนอันไม่ได้อยู่เอง เพราะขาดประการสำคัญคือชีวิต นี่กล่าวเฉภาะโลกิยทรัพย์ซึ่งเปนของอาศัยเปนไปในโลก แม้โลกุตตรทรัพย์ซึ่งเปนเครื่องข้ามขึ้นจากโลกเล่า ก็ต้องอาศัยชีวิตดุจกันฯ พระมหาบุรุษเจ้าเมื่อทรงแสวงพระโพธิญาณ ซึ่งได้แก่โลกุตตรทรัพย์ พระองค์ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาอย่างเคร่งครัด ซึ่งเขานิยมกันในยุคนั้นถึง ๖ พรรษกาล ที่สุดจนถึงไม่ทรงเสวยพระกระยาหาร มีพระรูปแผกจากธรรมดา ควรแก่วาจาที่จะพึงกล่าวว่าเหลือแต่หนังหุ้มต่อพระอัฐิใกล้ต่อชีวิตันตราย ก็ไม่เปนอุบายที่จะบัลลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ ทรงเหนว่าวิธีนี้มิใช่ทางตรัสรู้ จึงทรงเลิกทุกกร

กิริยาเสีย แล้วเสวยพระกระยาหารบำรุงร่างกายให้มีกำลัง เพื่อทรงปรารภความเพียรเปนไปทางใจต่อไป ในไม่ช้าก็ได้บัลลุพระโพธิญาณซึ่งเรียกว่าโลกุตตรสมบัติสมพระปณิธาน นี่ส่องแสดงว่าชีวิตเปนประการสำคัญในทางได้ทางเสียโลกิยทรัพย์แลโลกุตตรทรัพย์ ฯ อนึ่ง พระสาริบุตรผู้เปนธรรมเสนาบดีตำแหน่งพระอรรคสาวกฝ่ายขวา ได้รับยกย่องแต่สมเดจพระศาสดาว่าเยี่ยมกว่าพระสาวกทั้งปวงทางปัญญา แลเปนผู้ยังอนุตตรธรรมจักรที่พระศาสดาให้เปนไปแล้ว ให้เปนไปตามได้โดยชอบ ดุจปรินายกรตนะของพระเจ้าจักรพรรดิ ได้ทำน่าที่สำหรับพระสาวกด้วยความอุตสาหะ เปนที่นิยมนับถือแห่งบริษัททั้งปวง ความเปนอยู่ของท่านชื่อว่าไม่เปนหมัน นำมาซึ่งประโยชนคุณแก่ชนนิกรโดยอเนกประการ ฉันใด แม้ความเปนอยู่ของบพิตร ก็ชื่อว่าไม่เปนหมัน เพราะสำเร็จประโยชน์แก่มหาชนโดยมากฉันนั้น ฯ

แท้จริงบพิตรดำรงอยู่ในสุขุมาลสกูล ได้ประกอบน่าที่ราชการอันนำหิตศุขมาให้แก่มหาชน หลายตำแหน่ง จะยกขึ้นแสดงแต่ที่ได้ทราบ เพื่อเปนเครื่องประดับเกียรติ เช่นได้รับราชการแผนกกรมม้า กรมรถ กรมมหรศพ กรมมหาดเล็ก เปนกรรมการฎีกา เปนองคมนตรี เปนอุปนายกแลสภานายกรัฐมนตรี เปนอธิบดีกรมศุขาภิบาล เปนเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ เปนผู้แทนเสนาบดีกระทรวงวัง เปนพระอภิบาลสมเดจพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เปนเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ เปนอาทิ นี่เปนน่าที่ฝ่ายอาณาจักร แม้ทางพระพุทธศาสนาก็ได้อบรมตนไว้ในศรัทธา ศีล สุต จาค ปัญญา เนืองนิตย์ ประกอบกองกุศลกิจโดยอเนกประการ เช่นสละทรัพย์ทำพินัยกรรม์ให้แก่บางวัดโดยรายเดือนเปนส่วนๆ เพื่อบำรุงการเรียนพระปริยัติธรรมเปนต้น แลกุศลแผนกอื่นก็ได้บำเพญอีกหลายประการ ทรัพย์ที่จ่ายในการกุศลนั้น ๆ ชื่อว่าจ่ายแล้วด้วยดี ย่อมทำผู้จ่ายให้ได้รับอิฏฐผลทั้งในปัตยุบันทั้งในกาลต่อไป ได้ชื่อว่าความเปนอยู่ของบพิตร ได้เปนมาแล้วโดยความสวัสดี สมด้วยภาษิตบาลีที่สรรเสริญไว้ในอริยธนคาถาว่า

"อโมฆํ ตสฺส ชีวิตํ"

ซึ่งแปลว่า ความเปนอยู่ของผู้ที่ประกอบด้วยคุณเช่นนั้นชื่อว่าไม่เปล่า ฉนี้ ฯ

บัดนี้จักได้รับประทานวิสัชชนาในรตนสูตรปริตตกถาพิเศษจำเดิมแต่ยาจนกถาประกาศเชิญเทพดาทุกตำบล ตั้งต้นแต่ภุมมสถานว่า

"ยานีธ ภูตานิ สมาคตานิ
ภุมฺมานิ วา ยานิว อนฺตลิกฺเข"

เปนอาทิ แปลว่า หมู่ภูตคืออมนุษนิกรเหล่าใด ผู้ได้มาประชุมพรั่งพร้อมในสถานมงคลประเทศนี้ หรือผู้สิงสถิตย์ณภูมิภาคปฐพีสิขรบรรพต หย่อมหญ้าทุมาชาติคามนิคมชนบทราชธานีสถาน หรือเหล่าใดที่สถิตย์ณะทิพยพิมานอัมพรเวหา ขอภูตคณาอมนุษเทพนิกรทั้งปวงนั้น จงมีจิตอันแช่มชื่นผ่องใสไกลจากวิเหสาแลอาฆาต ฯ อนึ่งจงตั้งโสตประสาทเคารพรับภาษิต ที่จะพึงกล่าวโดยสัจจกิริยพิธี เพราะสุภาษิตถ้อยคำที่ดีที่ไพเราะย่อมสมควรนักที่บุทคลจะพึงตรับฟังโดยเคารพ ฯ อนึ่งจงทำไมตรีจิตรในเหล่ามนุษนิกร มนุษเหล่าใดย่อมนำไปซึ่งพลิกรรมธรรมบรรณาการเนืองนิตย์ทั้งกลางวันทั้งกลางคืน ตามยุคคราวที่บำเพ็ญกุศลแล้วแลอุทิศให้ ขอภูตคณาทั้งหลายอย่าเลินเล่อ จงอภิบาลมนุษเหล่านั้นให้พ้นสรรพภยุปัทวันตรายแลอุปสัคทั้งปวง ฯ

แต่นี้จักพรรณนาคาถารตนปริตตโดยลำดับ จำเดิมแต่คาถาที่ต้น ยกพระพุทธคุณขึ้นแสดงแถลงความสัตย์ว่า

"ยํกิญฺจิ วิตฺตํ อิธ วา หุรํ วา
สคฺเคสุ วา ยํ รตนํ ปณีตํ"

เปนอาทิ แปลว่า พัสดุเปนเครื่องปลื้มใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีในมนุษโลกนี้แลโลกอื่นเช่นนาคสุบรรณ หรือพัสดุอันเปนรตนมหัคฆภัณฑ์ประณีตกว่าของมนุษ ซึ่งมีในสวรรค์ทิพพาลัย สรรพพัสดุเครื่องปลื้มใจเหล่านั้น อนจะเปนเครื่องปลื้มอย่างยอดเยี่ยมเทียมองค์พระตถาคตแห่งพวกเรามิได้มี พระคุณสมบัติเม้นี้แลเปนเครื่องปลื้มจิตรอย่างประณีตไม่มีเครื่องปลื้มอื่นจะเทียมเทียบเพียบอยู่ในพระพุทธสันดาน

"เอเตน สจฺจวชฺเชน สุวตฺถิ โหตุ"

ด้วยอำนาจสัจจวาจาที่ได้อ้างอาศัยพระพุทธรตนะนี้ ขอความศิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลชนมศุขประสิทธิ์ จงบังเกิดมีแต่บพิตรท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงษวิวัฒน์ทุกประการ ให้

ดำรงคฤหบดีสมบัติอันไพศาล ล่วงเสียซึ่งสรรพคฤหบดี ดุจอุดมพุทธรัตน์ อันยอดเยี่ยมล่วงเสียซึ่งรตนะทั่วหล้าฉนั้น ฯ ในคาถาที่ ๒ พรรณนาพระธรรมคุณ ซึ่งเปนความตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า

"ขยํ วิราคํ อมตํ ปณีตํ
ยทชฺฌคา สกฺยมุนี สมาหิโต"

เปนอาทิ แปลว่า สมเดจพระบรมโลกนาถผู้ทรงโมเนยยคุณอุบัติในขัตติยมหาสาลศากยสกูลโคตมวงศ์ ดำรงพระมนัศมั่นด้วยอริยมรรคสมาธิ แลทรงทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานอสังขตธรรม อันเปนที่สิ้นสรรพทุกข์ เปนที่หน่ายคลายกิเลศเครื่องย้อมจิตรให้มัวหมอง เปนอมฤตไม่มีความม้วยมรณ์ ประณีตวิจิตรนัก ไม่เปนวิสัยของเหล่าปุถุชน ธรรมชาติอื่นแม้แต่อย่างหนึ่งซึ่งจะเสมอด้วยพระนิพพานธรรมนั้นไม่มี แม้คุณสมบัติส่วนนี้ ก็ชื่อว่ารตนะเครื่องยินดีสำหรับพระอริยะเจ้าอย่างประณีต มีในพระธรรม

"เอเตน สจฺจวชฺเชน สุนตฺถิ โหตุ"

ด้วยอำนาจวจีสัตว์ที่ประกาศอ้างวิราคธรรมนี้ ขอความสวัสดิพิพัฒนผลจงประสิทธิ์ แด่บพิตร ฯ ทุกประการ หมู่ปัจจามิตรทุกสถานจงปราชัย ดุจวิราคธรรม อันเปนที่สิ้นไส้สึกคือกิเลศด้วยประการทั้งปวง ฯ ในคาถาที่ ๓ ซ้ำพรรณนา พระธรรมคุณต่อไปในลำดับว่า

"ยมฺพุทฺธเสฏฺโฐ ปริวณฺณยี สุจึ
สมาธิมานนฺตริกญฺญมาหุ"

เปนอาทิ แปลว่า พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐกว่าสรรพสัตว์ด้วยพระอรหาทิคุณพระองค์ทรงพรรณนาอริยมรรคสมาธิอันใด ว่าเปนธรรมสอาดไม่ข้องระคนด้วยกิเลศลามกอริยมรรคสมาธินั้นบัณฑิตชนทั้งหลายกล่าวแล้วว่าให้ผลในลำดับ ไม่มีธรรมอื่นเกิดขั้นในระหว่างได้ มละกิเลศให้ขาดสูญไปด้วยอานุภาพแห่งตน ธรรมอื่นบรรดาที่ปัจจัยปรุงแต่งซึ่งจะสู่อริยมรรคสมาธิได้นั้นเปนอันไม่มีเลย แม้ใครจะแสวงหาก็ไม่ได้ เพราะอริยมรรค

ทำกิเลศให้สิ้นไป ไม่ให้คืนมาเกิดในสันดานอีก แม้คุณน่าอัศจรรย์ส่วนนี้ ก็ชื่อว่ารตนะเครื่องปลื้มอย่างประณีตของพระอริยะเจ้ามีในพระธรรม

"เอเตน สจฺจวชฺเชน สุวตฺถิ โหตุ"

ด้วยอำนาจสัจจพจน์ที่กล่าวอาศัยอริยมรรคธรรมนี้ ขอสุนทรสวัสดิวรวัฒนสุภผลจงมีแด่บพิตร ฯ ทุกประการ เหล่าริปูหมู่ไพรีทุกสถานที่พ่ายแพ้เพราะบุญญานุภาพ จงดำรงอยู่ในความราบคาบสงบสนิท คุจกิเลศริปูหมู่ปัจจามิตรที่ท่านปราบแล้วด้วยอริยมรรคญาณฉนั้น ฯ ในคาถาที่ ๔ ยกสังฆคุณขึ้นประกาศว่า

"เย ปุคฺคลา อฏฺฐสตํ ปสฏฺฐา
จตฺตาริ เอตานิ ยุคานิ โหนฺติ"

เปนอาทิ แปลว่า อริยบุทคลเหล่าใดซึ่งคำนวณได้ ๑๐๘ พวกโดยพิศดาร นิยมมรรคแลผลเปนประมาณนับได้ ๘ ประเภท ย่อมเปนผู้พิเศษประเสริฐสุดเฉภาะมีในพระธรรมวินัยนี้ ท่านเหล่านั้นจัดเปน ๔ คู่โดยดำรงอยู่ในมรรค ๔ แลผล ๔ ด้วยสามารถกำจัดกิเลศได้ตามชั้น พระอริยบุทคลเหล่านั้นเปนผู้ควรจะรับทักษิณาทาน เพราะมีสันดานปลดเปลื้องจากกิเลศะเปนพระสาวกผู้พิเศษของพระบรมสุคตเจ้าจอมศาสดา ทานที่สาธุชนบริจาคในท่านอริยบุทคลผู้เปนอนุตตรบุญญเขตต์ ย่อมมีผลพิเศษไพบูล แม้องคคุณส่วนนี้ ก็นับว่าเปนอุดมรัตน์เครื่องยินดีมีในหมู่พระสงฆ์พุทธสาวก

"เอเตน สจฺจวชฺเชน สุวตฺถิ โหตุ"

ด้วยอำนาจสัจจวิธีที่กล่าวอ้างอาศัยคุณพระอริยสงฆ์นี้ ขอศุภราศีวิบุลยศุขประเสริฐ จงบังเกิดแด่บพิตร ฯ ทุกประการ เหล่าบริวารชนแลประยูรญาติวิสสาสิกมิตรจงมีกมลจิตรเกษมสานต์ น้อมนำนานาวิกัติบรรณาการมาสพรั่ง ประดุจดังพระอริยสงฆ์ผู้ทรงไตรสิกขา ย่อมคู่ควรแก่ทักษิณาแห่งพุทธมามกชนฉนั้น ฯ ในคาถาที่ ๕ ซ้ำพรรณนาพระสังฆคุณโดยลำดับว่า

"เย สุปฺปยุตฺตา มนสา ทเฬฺหน
นิกฺกามิโน โคตมสาสนมฺหิ"

เปนอาทิ แปลว่า พระอริยบุทคลเหล่าใด ประกอบศาสนกิจเปนอย่างดี มีจิตร ดำรงคงที่ด้วยสมาธิ มีเพียรเพื่อจะยกตนออกจากสังสารทุกข์ จนบัลลุอเสกขสัมมาวิมุตติ หลุดพ้นกิเลสาสวโทษดำรงอยู่ในโคตมศาสนา ท่านเหล่านั้นได้ซึ่งอรหัตตผล ที่บุทคลจะพึงได้เปนอย่างยอดหยั่งลงสู่อมฤตนฤพาน ท่านได้แล้วด้วยปฏิเวธญาณอันเฉียบขาด เสพย์ซึ่งพระนฤพานเปนผลสมาบัติ ด้วยไม่ต้องเปลืองมูลทรัพย์ต้นทุนอะไร แม้คุณข้อนี้ก็นับว่าเปนรตนะอุดมดีมีในพระอริยาเสกขสงฆ์

"เอเตน สจฺจวชฺเชน สุวตฺถิ โหตุ"

ด้วยอำนาจสัตยบรรหารที่อิงอ้างคุณอเสกขวิสุทธสงฆ์นี้ ขอสุนทรศุภมงคลจงมีแด่บพิตร ฯ โดยประสงค์ คฤหบดีสมบัติพัศดุภัณฑ์ นานาสรรพบริโภคพัสดุ จงประวัตน์มีมาโดยไม่ต้องลงทุนรอน ประหนึ่งพระอเสกขสงฆ์วิสุทธสังวรผู้เสพย์ พระนิพพานเปนผลสมาบัติโดยไม่ต้องลงทุนฉนั้น ฯ ในคาถาที่ ๖ ยกสังฆคุณขึ้นพรรณนาอีกว่า

"ยถินฺทขีโล ปฐวึ สิโต สิยา
จตุพฺภิ วาเตภิ อสมฺปกมฺปิโย"

เปนอาทิ แปลว่า เสาเขื่อนอาศัยซึ่งแผ่นดินคือปักอยู่ อันลมพายุพัดกล้ามาแต่ ๔ ทิศไม่อาจให้โยกโคลงได้ฉันใด ข้าพเจ้าผู้พุทธสาวกอาจกล่าวว่า อริยสัปปุรุษมีส่วนเปรียบโดยคุณสมุทัยคือไม่จลาจลไม่หวั่นไหว ดุจเสาเขื่อนอันมั่นคงฉนั้น การกบุทคลใดขวนขวายในการปฏิบัติ ย่อมพิจารณาเหนอริยสัจจ์ด้วยปฏิเวธญาณ ตั้งอยู่ในเสกขสถานอริยภูมิขั้นต้นคือโสดาบันน์ ท่านผู้นั้นจะได้สเทือนถอนคืนจากญาณทัสสนะ หรือหวาดหวั่นในอพยากตปัญหา หรือผันแปรด้วยอุบัติในจตุราบายเปนอันไม่มี คุณข้อนี้ก็เปนรตนะประณีตดีมีในพระสงฆ์เสกขสาวก

"เอเตน สจฺจวชฺเชน สุวตฺถิ โหตุ"

ด้วยอำนาจสุนทรพากยวจีสัจจ์ที่กล่าวอาศัยญาณสมบัติแห่งพระโสตาบันน์นี้ ขอความงามความดีจงมีแด่บพิตร ฯ แม้ปฏิปักขโทษหรือสิ่งซึ่งไม่ประสงค์จักมีมาแต่ทิศสี่ ก็จงหน่ายหนีเสื่อมสิ้น ให้บพิตรมั่นคงดำรงอยู่อย่ารู้หวั่นไหว ดุจเสาเขื่อนอันเปนเครื่องเปรียบ

เทียบพระคุณแห่งพระเสกขสาวกฉนั้น ฯ ในคาถาที่ ๗ ยกคุณพระเสกขสาวกขึ้นซ้ำประกาศว่า

"เย อริยสจฺจานิ วิภาวยนฺติ
คมฺภีรปญฺเญน สุเทสิตานิ"

เปนต้น แปลว่า การกบุทคลเหล่าใด ทำอริยสัจจ์ ๔ ที่พระสุคตเจ้าทรงประกาศแล้วด้วยดีให้เกิดมีแจ่มแจ้งขึ้นในจิตร ได้คุณนามนิมิตรว่าโสดาบันน์ ย่างเข้าสู่ชั้นอริยภูมิเบื้องต้น ท่านเหล่านั้นแม้ยังเปนบุทคลเพลิดเพลินอยู่ด้วยวัฏฏาภิรมย์โดยแท้ ถึงอย่างนั้นท่านก็ไม่จำเปนผันแปรถือเอาภพเปนคำรพแปด อย่างช้าเพียงเจ็ดชาติ ก็อาจทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ท่านพวกนี้ชื่อว่าสัตตักขัตตุปรมโสดาบันน์เปนอริยบุทคลชนิดต่ำ คุณชาติส่วนนี้ก็เปนอุดมรัตน์มีในอริยเสกขสาวก

"เอเตน สจฺจวชฺเชน สุวตฺถิ โหตุ"

ด้วยสัจจวาจาที่อ้างอาศัยคุณพระเสกขสาวกนี้ ขอความสวัสดีทีฆายุวรรณศุขพลประสิทธิ์ จงสถิตย์ในสกสันดานแห่งบพิตร ฯ โดยจำนง ฯ ในคาถาที่ ๘ พรรณนาคุณพระสงฆ์เสกขสาวกโดยลำดับว่า

"สหาวสฺส ทสฺสนสมฺปทาย
ตยสฺสุ ธมฺมา ชหิตา ภวนฺติ"

เปนต้น แปลว่า ท่านผู้ให้อริยสัจจ์ ๔ เกิดมีขึ้นในจิตรนั้น สัญโญชนธรรม ๓ คือสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาสกับเจตสิกธรรมบางอย่างอันตั้งอยู่ณะที่เดียวกัน ท่านมละได้แล้วพร้อมกับทัสสนสมบัติ คือโสดาปัตติมรรคญาณ ท่านนั้นพ้นแล้วจากจตุราบาย แลไม่ขวนขวายเพื่อจะทำอภิฐานโทษ ๖ คืออนันตริยกรรม ๕ แลอุทิศศาสดาอื่นอีก คุณข้อนี้ก็เปนรตนะประณีตดีมีในพระเสกขบุทคลพุทธสาวก

"เอเตน สจฺจวชฺเชน สุวตฺถิ โหตุ"

ด้วยอานุภาพสัจจภาษิตนี้ ขอสุนทรพิพัฒมสวัสดิอเนกคุณากร จงสถิตย์สถาพรแด่บพิตร ฯ ด้วยประการทั้งปวง ฯ ในคาถาที่ ๙ ยกสังฆคุณขึ้นอ้างอีกว่า

"กิญฺจาปิ โส กมฺมํ กโรติ ปาปกํ
กาเยน วาจายุทเจตสา วา"

เปนอาทิ แปลว่า พระโสดาบันผู้ละสัญโญชน์ทั้ง ๓ ได้แล้วนั้น แม้ยังพลั้งพลาดทำกรรมที่เปนบาปด้วยกายวาจาจิตรบ้างก็ดี แต่ท่านไม่ยินดีที่จะปกปิดกรรมนั้นเลย ย่อมเปิดเผยรีบร้อนสำรวมระวังตนต่อไป ความไม่ปกปิดบาปที่ท่านทำแล้วนี้ สมเดจพระผู้มีพระภาคตรัสเฉพาะท่านผู้เหนพระนิพพานแล้วจำพวกเดียว มิได้ทั่วมาแก่เหล่าปุถุชน คุณข้อนี้ก็เปนรตนะอันเลิศล้นมีในพระเสกขสาวก

"เอเตน สจฺจวชฺเชน สุวตฺถิ โหตุ"

ด้วยสัจจานุภาพที่ได้ยกประกาศนี้ ขอความสวัสดิ์อเนกวิฒนราศีสิ่งซึ่งประสงค์จงมั่นคงดำรงอยู่ในบพิตร ฯ ทุกสถาน หากโภคทรัพย์ซึ่งเปนสวิญญาณและอวิญญาณอันเกิดประดับสำหรับบุญ จักมีมาณะที่ไหน ๆ จงอย่าได้มีผู้ใดผู้หนึ่งปกปิดกำบังได้ จงมาสู่บุญญวิสัยแห่งบพิตรทุกประการ ในคาถาที่ ๑๐-๑๑ ยกพระพุทธคุณขึ้นพรรณนาโดยสัตยาธิฐานว่า

"วนปฺปคุมฺเพ ยถา ผุสฺสิตคฺเค
คิมฺหานมาเส ปฐมสฺมึ คิเมฺห"

เปนอาทิ แปลว่า พุ่มพฤกษาในราวไพร เมื่อถึงคิมหมาสรีมมกสมัยเดือนต้นแห่งฤดูร้อน มียอดอันกลุ่มใบที่ออกอ่อน แลพวงดอกออกสลอนประดับดกเดียรดาดชวนให้ชื่นชมฉันใด แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ได้ทรงแสดงแล้วซึ่งธรรมอันประเสริฐ สามารถยังผู้ปฏิบัติให้ถึงซึ่งพระนิพพาน อันประดับด้วยศีล สมาธิ ปัญญาเปนแก่นสารสพรั่งพร้อมด้วยธรรมประเภทมีขันธ์อายตนะธาตุเปนต้นเหมือนฉนั้น แม้พระคุณข้อนี้ก็เปนอัศจรรย์จัดเปนรตนะประณีตในพระบรมศาสดา

"เอเตน สจฺจวชฺเชน สุวตฺถิ โหตุ"

ด้วยสัจจวาจาภาษิตนี้ ขอศิริสวัสดิ์พิพัฒผลพุทธพรประสิทธิ์ จงเกิดมีแด่บพิตร ฯ ทุกประการ ให้สมบูรณ์ด้วยวิจิตรพิพิธสมบัติพร้อมสรรพประดับเกียรติยศชีวาล ฯ

"วโร วรญฺญู วรโท วราหโร
อนุตฺตโร ธมฺมวรํ อเทสยิ"

สมเดจพระผู้มีพระภาคเปนวรมนุษยบุรุษรัตน์ ทรงทราบทั่วถึงซึ่งอสังขตธรรมสมบัติ แลโปรดประทานแก่ภัพพเวเนยย์ พระองค์ทรงนำร่องทางศิวโมกข์เอกายนวิสัยอย่างยอดเยี่ยม ไม่มีผู้เทียมเปนคู่สอง พระองค์ทรงแสดงอัศฎางคิกมรรคมัชฌิมาปฏิปทาทางกลางอย่างเลิศเปนอนัญญสาธารณ์ พระคุณสมุฎฐานแม้นี้ก็เปนอุดมรัตน์เครื่องยินดีมีในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเปนมหัศจรรย์

"เอเตน สจฺจวชฺเชน สุวตฺถิ โหตุ"

ด้วยอานุภาพสัจจภาษิตนี้ ขอความสวัสดิที่มุ่งหวังจงสำเร็จดังมโนรถแห่งบพิตรฯ ทุกประการ ฯ ในโอสานคาถาที่ ๑๒ ยกสังฆคุณขึ้นประกาศเปนยิ่งฉิมสัตยาธิฐานว่า

"ขีณํ ปุราณํ นวํ นตฺถิ สมฺภวํ"

เปนอาทิ แปลว่า ไตรวัฏฏ์เก่าของพระอริยเจ้าเหล่าใดสิ้นไปแล้ว ส่วนใหม่ซึ่งจะเกิดก่อต่อไปก็มิได้มี พระอริยเจ้าเหล่านั้นมีจิตรเบื่อหน่ายไม่ยินดีในภพต่อไป แลมีกรรมวัฏฏ์กิเลสวัฏฏ์ซึ่งเปนพืชของวิบากวัฏฏ์สิ้นสูญอันตรธาน ย่อมถึงซึ่งขันธปรินิพพานเพราะดับแห่งจริมกจิตร ดุจประทีปเล่มนี้ที่ดับไปฉนั้น แม้คุณข้อนี้ก็ชื่อว่ารตนะประณีตดีมีในพระอริยสงฆ์

"เอเตน สจฺจวชฺเชน สุวตฺถิ โหตุ"

ด้วยอำนาจสัจจวาจาอันได้อ้างคุณพระสังฆรตนะนี้ ขอความศิริสวัสดิ์พิพัฒมงคลชนมศุขศุภราศี จงบังเกิดมีแด่บพิตรพร้อมด้วยบุตรธิดาญาติมิตร แลบริวารชนดังประสงค์ บรรดาโรคาพาธิทุกขโทมนัศแลสิ่งซึ่งเปนอนิฏฐารมณ์เก่าใหม่อันจะก่อให้เกิดจิตตวิการ จงสงบระงับดับสูญอันตรธาน ดุจความดับสนิทด้วยอนุปาทาปรินิพพานแห่งพระอริยสงฆ์ซึ่งคล้ายด้วยความดับแห่งประทีปที่ดับไปฉนั้น ฯ

ในที่สุดพระธรรมเทศนานี้ ขออานุภาพพระรตนปริตต์จงแผ่ไพศาลอภิบาลบพิตรพร้อมด้วยบุตรธิดาญาติมิตรแลบริวารชน ตลอดถึงสกูลกุญชรวงศ์ ให้มั่นคงดำรงถาวรวัฒฒนาการ ฯ

รับประทานแสดงธรรมเทศนา โดยสมควรแก่เวลาขอเจริญพร ฯ

ขันติกถา

พระเทพโมลี วัดราชาธิวาส เทศนา

อหํ นาโคว สงฺคาเม จาปาโต ปติตํ สรํ
อติวากฺยํ ติติกฺขิสฺสํ ทุสฺสีโล หิ พหุชฺชโนติ ฯ

บัดนี้ จักรับประทานแสดงพระธรรมเทศนาในขันติกถาเพิ่มพูลศรัทธาทิคุณประดับปัญญาบารมี ในอภิลักขิตสมัยที่ ฯลฯ มีวัยเจริญมาได้เต็ม ๗๐ ปี อันเสร็จด้วยอำนาจบุญราษีเปนอันมากหากอุปถัมภ์ ให้ถึงความจำเริญทั้งชาติสมบัติวัยสมบัติแลคุณสมบัติ ที่จัดว่าเปนวุฒบุทคลอย่างดี สมควรแก่อปจายนธรรมแห่งวิญญูชนทั่วไป ทั้งเปนกำลังใหญ่แห่งการก่อสร้างบำเพ็ญบารมี ทั้งเปนโอกาศให้หวนอนุสรถึงคุณความดีทั้งหลายที่เคยได้ประกอบเปนประโยชน์แก่ตนแก่คนหมู่ใหญ่แลแก่ศาสนาให้เปนไปได้เพียงนั้นด้วยสัมมาปฏิปทาพร้อมด้วยขันติความอดทน เพราะคุณข้อนี้เปนตัวอธิกุศลอุดหนุนการปฏิบัติทุกอย่างไป จึงนับเข้าในพระบารมีของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แลเปนพระราชธรรม คือธรรมของพระราชาประการ ๑ ซึ่งให้ได้ความสันนิษฐานว่าบรรดาอัจฉริยมนุษย์ เช่นสมเด็จพระบรมศาสดา สมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้า ต่างย่อมสมควรแก่วัตถุอันเลิศ ทรงบริโภคอาศรัยแต่สิ่งที่ประเสริฐกว่ามนุษย์สามัญ ท่านนั้นก็ล้วนแต่ต้องมีพระขันติเปนเครื่องประดับ สำหรับเชิดชูให้สมชั้น จึงเปนที่นิยมนับถือของคนทั้งหลาย ให้พระองค์มีตบะเดชานุภาพประกอบประโยชน์ให้เต็มที่ ฯ เพราะอำนาจแห่งขันติเข้าอุปถัมภ์ อาจนำประชุมชนผู้เจริญขันติไว้ให้ดำรงมั่นในความดี แลทวียิ่งด้วยคุณสมบัติเปนหลายสถาน ดังพระพุทธภาษิตบรรหารในปัญจกนิบาตอังคุตตรนิกายว่า ปญฺจิเม ภิกฺขเว อานิสํสา ขนฺติยา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์แห่งขันตินี้มีอยู่ ๕ ประการ กตเม ปญฺจ อานิสงส์ ๕ ประการนั้นไฉนบ้าง พหุโน ชนสฺส ปิโย โหติ มนาโป ผู้มีขันติย่อมเปนที่รักใคร่ชอบใจของชนเปนอันมากอย่าง ๑ น เวรพหุโล โหติ ไม่มากด้วยเวรอย่าง ๑ น วชฺชพหุโล ไม่มากด้วยโทษอย่าง ๑ อสมฺมุโฬฺห กาลํ กโรติ ไม่เปนผู้หลงทำกาลกิริยาอย่าง ๑ กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา สุคตึ สุคตํ โลกํ อุปปชฺชติ เมื่อกายแตก

ทำลายขันธ์เบื้องน่าแต่มรณะ ย่อมอุบัติในสุคติโลกสวรรค์อย่าง ๑ อิเม โข ภิกฺขเว ปญฺจ อานิสํสา ขนฺติยา อานิสงส์แห่งขันติ ๕ ประการนี้แล มิใช่จะให้ผลแก่ผู้ปฏิบัติเพียงเท่านี้ ยังมีพุทธภาษิตสรรเสริญไว้อีกว่า ขนฺติ ปรมํ ตโป ตีติกฺขา ความอด คือความทนธาน เปน ตบะธรรมอย่างยวดยิ่ง ดังนี้ มีคำอธิบายว่า บรรดาอกุศลทั้งหลายที่หลั่งไหลรั่วรดกายวาจาใจ ของนรชน จะเหือดแห้งหมดสูญไปได้ ก็เพราะอาศรัยความอดกลั้นทนธานเข้าผลาญเผา ให้หมดเรี่ยวแรงอำนาจลงเสียได้ ไม่ให้กำเริบกล้า ความอดทนจึงเปนตบะธรรมมีเดชมีอำนาจ เปนคู่ปรับกับอกุศลทั้งปวงฉนี้ แลยังมีคำยกย่องอีกนัยหนึ่งว่า สีลสมาธิคุณานํ ขนฺติ ปธาน การณํ ว่าขันติเปนเหตุเปนที่ตั้งแห่งคุณ คือศีลแลสมาธิ ฉนี้ โดยเนื้อความว่า ผู้จะสมาทาน ศีลให้ดำรงอยู่ด้วยดี จะจำเริญสมาธิให้แน่นแฟ้น ก็ต้องเปนผู้อดทนไม่ประพฤติล่วงเลมิด ข้อห้าม ทนต่ออารมณ์อันชวนจิตต์ให้ฟุ้งซ่าน ไม่ท้อแท้เบื่อหน่ายในคุณนั้น ๆ จึงสามารถ ให้ศีลสมาธิตั้งอยู่ได้ เหมือนเสาเรือนเปนเครื่องรองรับขื่อแปแลอกไก่ ฉนั้น ในคาถาพจน ประพันธ์อีกสองบาทว่า สพฺเพปิ กุสลา ธมฺมา ขนฺตฺยา วฑฺฒนฺติเต มีความว่า กุศลทั้ง หลายแม้ทั้งสิ้น ย่อมเจริญเพราะขันติเท่านั้น ข้อนี้จริงอยู่ผู้จะปฏิบัติกุศลธรรมอย่างใดอย่าง หนึ่ง ถ้าขาดความอดทนก็ทำไปไม่ถึงไหน เพราะต้องประคองใจให้ยินดีอยู่ ในกุศลขวนขวาย ประกอบสุจริตครบไตรทวาร บุญกุศลจึ่งจะเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นได้ เมื่อมีเหตุติดขัด ผู้ไม่ทนก็จะ อึดอัดทอดธุระละทิ้งความดีนั้นเสีย ต่อเปนผู้อดทน จึงจะสู้ยากบั่นผ่าฟันข้อกีดกั้นนั้นได้ ให้กุศล สถิตย์อยู่แลไพบูลย์โดยลำดับ นับว่าเจริญเพราะขันติ ดังนี้ ทั้งมีคุณสามารถอาจตัดมูลเหตุ แห่งบาปธรรมทั้งสิ้นให้สูญหาย ไม่ให้มีมูลรากต่อไป สมด้วยนัยแห่งภาษิตว่า เกวลานํปิ ปาปานํ ขนฺติ มูลํ นิกนฺตติ ขันติย่อมตัดมูลเหตุแห่งบาปแม้ทั้งสิ้นได้ ฉนี้ แลเปนคุณบำบัด โทษเครื่องให้ประทุษร้ายต่อกัน มีข้ออ้างเปนคาถาประพันธ์ว่าครหกลหาทีนํ มลํ ขณติ ขนฺติโก ผู้มีขันติอาจตัดเหตุแห่งโทษทั้งหลาย มีความติเตียนแลความเทลาะวิวาทเปนต้นเสียได้ก็เพื่อ จะให้เห็นว่า ถ้ามีผู้ติเตียนแม้ในข้อไม่จริง หรือมีผู้กล่าวร้าย ยั่วให้เกิดโทษะ หากว่าข้างผู้ ถูกติถูกว่าเปนคนอดทน ก็จะไม่ติตอบว่าตอบ เปนอุบายตัดความแตกร้าวให้สิ้นไป ขันติจึ่ง เปนเครื่องตัดมูลเหตุแห่งโทษ ด้วยประการฉนี้ฯ เพราะขันติทำให้มีสง่าสมแก่ทรวดทรงของ คนทุกชั้น พิเศษกว่าเครื่องประดับกายทั้งหลาย แม้นักปราชญ์ก็ได้นิยมความอดทนไว้เปน

เครื่องประดับ สำหรับประคองความรู้ความสามารถให้สมภูมิของท่าน มีข้อสาธกเปนภาษิตบรรหารว่า ขนฺติ ธีรสฺส ลงฺกาโร ขันติเปนเครื่องประดับของนักปราชญ์ดังนี้ ซึ่งพอบรรยายความได้ว่า ถ้าบัณฑิตจะเปนผู้ไม่อดทนเสียแล้ว ที่ไหนจะทำการงารอันเปนประโยชน์ตนประโยชน์ผู้อื่นให้สำเร็จได้เล่า เท่ากับโยธาหารไม่มีศัตราวุธฉนั้น ฯ ทหารมีน่าที่ปราบปรามปัจจามิตร จึ่งต้องมีศัตราวุธเปนเครื่องประดับฉันใด นักปราชญ์มีน่าที่ประกอบกิจเปนประโยชน์ด้วยปัญญา จึ่งละวางขันติเสียไม่ได้ ต้องใช้ความอดทนประหนึ่งเครื่องประดับกายฉันนั้น ฯ เพราะขันติเปนกำลังในอันประกอบกิจปราศจากโทษ อุดหนุนผู้มุ่งต่อประโยชน์ให้มีเรี่ยวแรงแขงกล้า ท่านจึ่งแสดงคำเปนกระทู้ว่า ขนฺติ พลํว ยตีนํ ความอดทนเปนกำลังของนักปราชญ์ทั้งหลาย ฉนี้ ทั้งมีอำนาจอาจนำหิตสุขให้เกิดขึ้นแก่ผู้อดทน มีภาษิตนิพนธ์รับรองไว้ว่า ขนฺติ หิตสุขาวหา ว่าขันตินำประโยชน์แลสุขมาให้ดังนี้ ทั้งมิใช่จะให้เจริญแต่ตนเท่านั้น ยังอาจแบ่งปันให้แก่คนทั้งหลาย สมด้วยคาถาประกาศความข้อนี้ไว้ว่า อตฺตโนปิ ปเรสญฺจ อตฺถาวโหว ขนฺติโก ผู้อดทนย่อมนำประโยชน์มาแก่ตนแลผู้อื่นอีกด้วย ฉนี้ จึ่งเปนที่นิยมชมชื่นทั้งมนุษย์แลเทวดา สมจริงในคำเปนคาถาว่า ปิโย เทวมนุสฺสานํ มนาโป โหติ ขนฺติโก ผู้อดทนย่อมเปนที่รักใคร่ เจริญใจของเทวดาแลมนุษย์ทั้งหลาย แลหาใช่จะให้ผลแก่ผู้ปฏิบัติเพียงแต่ในโลกนี้ไม่ ยังสามารถนำผู้นั้นให้ถึงสวรรค์นิพพานอันเปนอานิสงส์ที่จะพึงได้ยิ่งขึ้นไปเปนส่วนควรปราถนา ต้องด้วยพจนคาถาว่า สคฺคโมกฺขคมํ มคฺคํ อารุโฬฺห โหติ ขนฺติโก ผู้อดทนย่อมจะขึ้นสู่ทางเปนที่ไปสวรรค์แลนิพพาน ฉนี้ ฯ ด้วยขันติเปนเครื่องกำจัดกิเลสาสวะ อันจะเกิดแต่สัมผัสส์ถูกต้อง ให้ปวดเจ็บคับแค้นกระวนกระวาย ให้ผู้อดกลั้นไว้ได้ มีใจไม่เศร้าหมอง อาสวะก็ไม่มีช่องจะถ่วมทับ มีแต่จะสงบรงับเสื่อมหายไป มีพระพุทธภาษิตในสัพพาสวะสังวรสูตรเปนเครื่องอ้างว่า กตเม จ ภิกฺขเว อาสวา อธิวาสนา ปหาตพฺพา ฯลฯ อิเม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว อาสวา อธิวาสนา ปหาตพฺพา ดังนี้ แปลเนื้อความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อาสวะเหล่าไรเล่า ที่จะพึงละได้เพราะอดกลั้น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เปนผู้พิจารณาโดยแยบคายแล้ว แลมีความอดกลั้นต่อเย็นร้อน ความอยากเข้าอยากน้ำ แลสัมผัสส์เหลือบยุงลมแดดสัตว์เสือกคลาน ทั้งอดกลั้นต่อถ้อยคำที่คนอื่นกล่าวไม่ดีแล้ว ถูกคำชั่วร้ายแล้ว ทั้งอดกลั้นต่อทุกขเวทนากล้าหยาบเผ็ดร้อนไม่น่ายินดี

ไม่เปนที่ชอบใจ อาจนำชีวิตเสียได้ อันเกิดขึ้นในสรีระ ซึ่งมีอยู่เปนธรรมดาดูกรภิกษุทั้งหลาย แท้จริง อาสวะอันประกอบด้วยความคับแค้นแลกระวนกระวาย จะพึงเกิดขึ้นแก่ผู้นั้น ผู้ไม่อดกลั้นอันใดอันหนึ่งอยู่ อาสวะทั้งหลายอันประกอบด้วยความคับแค้นเปนอาทินั้น ย่อมไม่มีแก่ผู้นั้น ผู้มีความอดกลั้นอยู่อย่างนี้ แน่ภิกษุทั้งหลาย อาสวะเหล่านี้ เรากล่าวว่าจะพึงละได้ด้วยอธิวาสนขันติ ด้วยประการ ฉนี้ ฯ ข้อนี้สมจริงอย่างนั้น อาสวะมีกามาสวะเปนต้น จะถ้วมทับผูกพันธบุทคลไว้ได้ ก็เพราะผู้นั้นไม่มีความอดกลั้น เช่น เกิดพอใจในอารมณ์ที่น่าใคร่ ก็มิได้ยั้งจิตต์ให้อยุดอยู่ ปล่อยให้รู้ให้คิดด้วยจิตต์ปราศจากสติปัญญา จึงเปนช่องที่จะให้กามตัณหา กามวิตกกลุ้มรุมใจ แผ่อำนาจหลั่งไหลไปถึงกายวาจา ถ้าได้คอยกำหนดอดกลั้นไว้ในเบื้องต้น เหมือนบุทคลคอยตัดรานกิ่งก้านของต้นไม้ไว้ รุกขชาติก็ไม่อาจแตกสาขาทอดเลื้อยออกไปได้ มีแต่จะร่อยหรอลงโดยลำดับ ฉนั้น ฯ

เนื้อความซึ่งบรรยายมาในตอนนี้ เปนคำชี้ผลคืออานิสงสคุณแห่งขันติ แลแสดงกำลังสามารถค้ำชูผู้ปฏิบัติให้บัลลุประโยชน์นั้น ๆ ทั้งส่วนโลกีย์แลโลกุตร พอเปนเครื่องชักนำสาธุชนให้มีอาทรยินดีบำเพ็ญขันติธรรม คล้ายกับเอาอย่างแพทย์ผู้กล่าวสรรพคุณยา เพื่อให้ผู้มีโรคนิยมพอใจในโอสถ ฉนั้น ฯ อันผู้มีโรคยังต้องรู้จักใช้ยาให้เหมาะกัน ถ้าขาดความรู้ในข้อนั้น ก็ยากอยู่ที่จะรักษาโรคให้คลาย ขันติก็ต้องประกอบด้วยอุบายรู้จักใช้ในที่ควร แล้วจึงเลือกอดกลั้น ด้วยมีภาษิตกำกับเนื้อความข้อนี้ไว้ว่า สํขาเยกํ อธิวาเสติ แปลว่า พิจารณาก่อนแล้วจึงอดกลั้น ดังนี้ ก็เพื่อจะให้ผู้ปฏิบัติใช้ปรีชาญาณสอดส่องในส่วนที่ควรแลไม่ควรอดทน เพราะเหตุว่าบางคนยินดีในการไม่มีประโยชน์ สู้อดกลั้นทนธานทำการนั้นก็มี ผู้พอใจให้ร่างกายมีรูปมีลวดลาย ทนให้ผู้อื่นสักอวยวะก็มี ผู้มีความดำริห์ผิด ทนกรากกรำทำความเพียร มีถือไม่นอนเปนนิตย์เปนอาทิก็มี ผู้มีน่าที่ปกครองผู้อื่นให้ตั้งตนไว้โดยชอบเช่น เปนผู้เลี้ยงทารก เปนผู้สั่งสอนศิษย์ ในเมื่อเขาทำกิจเปนเหตุแห่งหายนะ สู้อดทนไม่ห้ามไม่ว่า (ดังฤาษีเลี้ยงวานร) ก็มี แม้การฝ่าฝืนล่วงข้อที่ท่านบัญญัติห้าม ขืนทนทุกข์พยายามประพฤติทุจริต ด้วยกายด้วยวาจา แสวงหาทรัพย์ในทางผิด ทนทำอบายมุข เหตุแห่งความฉิบหายไม่เห็นแก่การบริโภคการหลับนอนก็ดี ทั้งนี้เปนส่วนล้วนไม่ควรอดทน เพราะเปนโทษนำบุทคลให้ถึงความตกไร้ได้ทุกข์ จึงพึงเลือกแต่ส่วน

ควรอดกลั้นอันประกอบด้วยประโยชน์ และจะให้สำเร็จอานิสงสผล สู้ทนตรากตรำทำการงารที่ชอบ อดกลั้นทุกขเวทนาที่เกิดแต่อาพาธ อดใจในคราวประสพอารมณ์อันตนไม่ปรารถนาอย่าให้มีเคืองแค้น เช่นนี้เปนส่วนควรอดทนแท้ แต่ถ้าจะรวมกล่าวเปนกระทู้ ก็มีอยู่เพียง ๓ สถาน คือทนต่อทุกข์อันจะให้เกิดความอยากได้ ทนต่อทุกข์อันจะให้เกิดความคิดร้าย ทนต่อทุกข์อันจะให้เกิดความหลง ได้แก่การสู้ทนไม่ให้ โลภ โกรธ หลง เกิดขึ้นในตน เท่านี้แลเปนความอดทนอันชอบยิ่ง ซึ่งจักบรรยายเปนลำดับไป ฯ

ในข้อว่า ทนต่อทุกข์อันจะให้เกิดความอยากได้นั้น มีอธิบายว่า อันความเปนอยู่ของหมู่ชน จำเปนต้องพบปะอารมณ์ที่ไม่พอใจ มากบ้างน้อยบ้าง เปนต้นว่า หนาวร้อนเหลือบยุงสัตว์เสือกคลาน แลต้องทำการงารด้วยต้องใช้กำลังกายกำลังความคิด ทั้งในกิจที่เปนประโยชน์ปัจจุบันแลประโยชน์ภายน่า ทั้งในเวลาประกอบกุศลสัมมาปฏิบัติ มักจะมีข้อติดขัดเข้ากลุ้มรุมกางกั้นไว้ ให้รู้สึกไม่เปนสุขปรากฏเปนทุกข์เหลือทน เพราะต้องเหนื่อยยากลำบากบ้าง เพราะปรารถนาไม่สมหมายบ้าง เพราะความชอบใจในสิ่งนั้นเสื่อมทรามลงบ้าง จึงเปนเหตุให้อยากได้ไม่รู้จักอยุด เมื่อกระทบหนาวก็อยากได้ร้อนแลอบอุ่น เมื่อกระทบร้อนก็อยากได้เย็นเปนสัมผัสส์ เมื่อมีความติดขัดเพราะทำกิจการ ก็เทยอทยานอยากทำการงานที่เห็นว่าจะสดวกใจ แม้ในส่วนที่รู้สึกว่าเปนบุญกุศล ก็มักจะทำไปโดยสักแต่ว่า ถ้าประสพความขัดข้องสักอย่างหนึ่ง ก็อยากจะเลิกอยากจะทำทางอื่นอีก เมื่อใจของคนโดยมากมักจะเปนไปเสียดังนี้ ถ้าเปนผู้ไม่มีอดทน ก็ต้องเปนคนจับจด เปนคนไม่มั่นไม่อาจผ่าพ้นตรากตรำทำไปจนถึงที่สุด จึงควรมีความอดทนต่อหนาวร้อนเปนต้น สู้อดกลั้นทำกิจที่ตนเห็นว่าเปนประโยชน์แล้วนั้น ห้ามกันความอยากได้ในสิ่งอื่นไว้ก่อน ยอมให้ความทุกข์เช่นนั้นเข้าถ้วมทับไปเถิด เพราะจะหนีก็ไม่พ้น ทำตนให้ยิ่งกว่าหญ้า ที่งอกขึ้นมาสำหรับรับแดดรับฝน ตั้งใจอดทนมุ่งความสำเร็จเปนที่ตั้ง รั้งใจไว้ให้อยู่ในขันติ เรียกว่าวิริยะคือความกล้าอันเปนไปทางกายทางใจเข้ามาช่วย พร้อมด้วยปีติความอิ่มใจ ว่าเปนผู้มีความอดทน ต่างก็จะช่วยกันปราบปรามโลภะแลตัณหาให้อ่อนลง ให้ได้ทำกิจตลอดไป ทั้งได้ย่ำยีความอยากไว้ไม่ให้มีกำลัง ความทุกข์เพราะเหตุนั้นก็จะเสื่อมลง เพราะขาดกองหนุนคือความอยากเหมือนผู้รู้สึกหิวรหาย แต่ได้เพลิดเพลินในกิจธุระ ความหิวก็หาปรากฏกล้าไม่ ผู้หวังสุขประโยชน์แก่ตน พึงมีความอดทนต่อทุกข์อันจะให้เกิดความอยากได้ ดังพรรณนามานี้ ฯ

คำว่า อดทนต่อทุกข์เปนที่ตั้งแห่งความคิดร้ายนั้น สังวรรณนาว่า แลความทุกข์ทั้งหลายนั้น บางอย่างก็ปรากฏกล้าทางใจ เพราะได้เห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อันขัดกับความพอใจของตนบ้าง เช่น คนอื่นทำอะไรไม่ทันใจ หรือประพฤติให้พลาดจากความประสงค์ของตนแม้เขาไม่มีแกล้ง เพราะได้ฟังเสียงหยาบร้ายบ้าง เช่นคำด่าคำแดกคำประชด หรือเสียงอันตนไม่ยินดีทั้งหลาย เพราะได้กลิ่นอันไม่เปนที่ตั้งแห่งความปราถนาบ้าง เพราะถูกลิ้มรสอันไม่ประสงค์บ้าง เพราะได้สัมผัสสัมีหนาวร้อนเปนต้นดังกล่าวมาแล้วบ้าง หรือนึกสิ่งใดเห็นสิ่งนั้นขัดข้องบ้าง ล้วนแต่เปนทางยั่วให้เกิดปฏิฆะ กระทบจิตต์ให้หดหู่หงุดหงิดคิดประทุษร้ายผูกเจ็บผูกแค้นในอารมณ์เหล่านั้นไว้ ให้พยาบาทปองร้าย พยายามล้างผลาญแก่คนแก่สัตว์แก่สิ่งของ ด่าว่าประหารทุบต่อยตอบแทนเปนโทษเกิดขึ้นเพราะโทษะหรือเพราะความทุกข์ใจถ้าไม่ได้ใช้ความอดทน ก็จะตกเปนคนเจ้าทุกข์เจ้าแค้น เปนคนแสนงอนเปนคนข้อนขอดผู้อื่นไม่อยุดหย่อน ทำให้เปนคนขึ้ง่นขว่า เปนคนปากกล้าต่อล้อต่อเถียง เมื่อกลับคิดได้ก็น่าแสนอายขายหน้า ถ้าพลั้งเผลอไปกระทำจนถึงล่วงข้อห้ามเปนอาชญา ก็จะพาให้เสียคนป่นปี้เพราะปราศจากขันติความอดใจ บัณฑิตชนจึงอดทนต่อทุกข์ในส่วนนี้ ด้วยคอยหมั่นจำเริญเมตตาปรานีแลทำความยินดีในสิ่งที่ได้ไว้แล้ว อันเปนธรรมสำหรับปราบปรามความคิดร้ายด้วยน้อมใจหวังดีต่อคนที่ได้ทำความไม่พอใจให้แก่ตน แลอุตสาห์วิจารณ์ถึงผลที่ปรากฏขึ้นแล้วแม้ไม่พอใจ ให้เห็นว่าเพียงเท่านี้ก็ดีอยู่ ไม่มากกว่านี้ก็ดีแล้ว แต่นั้นความทุกข์ใจอันรุ่มร้อนเหมือนก่อไฟไว้ในอกก็จะซาลง ไม่หมกไหม้ลวกลนให้ทุรนทุราย ตั้งหน้าสู้ทนด้วยใช้อุบายให้รู้สึกว่า อารมณ์อันไม่พึงใจทั้งหลาย ย่อมปรากฏแก่ทุก ๆ คน แต่ผู้อดทนหามิพิโรธความยินร้ายไม่ ยิ่งทนไว้ได้ก็จะไม่เกิดโทษ มิแต่จะให้เปนผู้คงที่อยู่ ในประโยชน์ซึ่งตนได้ไว้แล้ว ทั้งจะให้เจริญยิ่งอยู่เพราะความอดทน แม้สมเด็จพระทศพลก็ยังมีคนด่าว่าแม้ดินฟ้าอากาศซึ่งเปนอยู่ตามธรรมดา ก็หาถูกใจของคนทั่วกันไม่ จึงควรอดกลั้นทนธานไม่แสดงวิการต่ออารมณ์นั้น ๆ เปนอันได้บำเพ็ญอธิวาสนขันติ ทนต่อทุกข์เปนเหตุให้เกิดโทษะ ด้วยประการฉนี้ ฯ

ข้อว่า ทนต่อทุกข์อันจะให้เกิดความหลงนั้น อรรถาธิบายว่า บรรดาความทุกข์ซึ่งกล่าวมาแล้วนั้น อาจเปนเหตุให้เกิดความเข้าใจผิดก็ได้ เพราะเมื่อประสพทุกข์เช่นนั้น

ไม่ทันจะริตรองโดยแยบคาย คิดจะได้เครื่องแก้ในทางผิด เช่นถูกหนาวก็ไพล่ไปนอน ถูกร้อนก็บ่นว่าพระอาทิตย์ หรือชอบคิดถึงเรื่องเสียหาย อันใครได้ว่าได้ทำแก่ตนไว้แต่ในครั้งไหนๆ ทั้งเปนจริงทั้งไม่จริง ยอมให้เข้าสิงสู่อยู่ในใจ มัวหลงวนเวียนอยู่แต่ในเรื่องเช่นนั้น ก็เปนเหตุก่อทุกข์ยั่วยวนชวนให้เกิดโมหะแก่กล้าได้เหมือนกัน หรือความทุกข์กายเพราะเกิดแต่อาพาธ เจ็บไข้ปวดแสบเสียดยอกร้อนรน เบียดเบียฬบุทคลให้หลงเพ้อเผลอสติกระสับกระส่าย ความเจ็บไม่มากก็เห็นเปนรุนแรง คิดบนบานสารกล่าวต่อศักดิ์สิทธิ์ให้ช่วยแก้ ลืมกระแสแห่งธรรมดา ที่เกิดมาแล้วจะต้องแก่ต้องเจ็บต้องตายทั่วกัน ควรอดทนทุกขเวทนาที่ปรากฏขึ้นนั้น ให้เหนเปนอาการอย่างหนึ่งของสังขาร ที่ประกอบพร้อมด้วยเบ็ญจขันธ์ อันมีเวทนาความรู้อารมณ์ เปนเจ้าทุกข์อยู่ในนั้นจะห้ามกันขับไล่ออกเสียก็ไม่ได้ เพราะเปนเครื่องปรุงใจให้มีปรีชาให้ได้ความเหนื่อยหน่ายควรทนฐานอดกลั้นประคองสติขึ้นไว้ ใช้โยนิโสมนสิการตริตรองด้วยอุบายอันชอบ ทนประกอบการงารของใจที่เหนว่าจะช่วยตนให้ได้สุข เหมือนคนติดคุกถูกคุมขัง ควรแต่จะตั้งทนไว้ให้ชอบ อุตสาห์ประกอบการงารตามน่าที่ เพื่อผู้ใหญ่จะได้ปรานีลดหย่อนผ่อนโทษให้ดีกว่าคิดหนีจากที่คุมขัง รั้งใจไว้ไม่ให้ดิ้นรน ตั้งสติพิจารณากายว่าสมมติว่าเปนของตน ให้เห็นว่าเปนที่ตั้งแห่งทุกข์ถึงเพียงนี้ ควรแลหรือจะยินดีอาลัย เกาะเกี่ยวพัวพันธ์ถือมั่น หรือรลึกถึงความดีที่ตนได้ก่อสร้างไว้ในครั้งนั้นๆ ให้ได้อัสสาทะความชื่นใจ เปนช่องทางช่วยให้ขันติตั้งมั่น ความทุกข์นั้นๆ ก็จะไม่มีแรงบีบคั้นจิตต์ ใจก็จะไม่หลงไหลเห็นผิดคิดพลาด นักปราชญ์จึงสอนให้อดทนต่อเหตุเช่นนี้ เพื่อให้เกิดปัญญารู้เท่าทันสังขารอันเปนวิปริณามธรรม จะได้รีบเร่งบำเพ็ญความบริสุทธิ์ บรรเทาความยึดถือด้วยตัณหามานะทิฐิให้หมดไป ซึ่งผู้มีใจกระสับกระส่ายไม่อาจทำได้ มีแต่จะดิ้นรนกระวนกระวายข้องหน้าห่วงหลังลังเล ไม่เปนอาการอันวิญญูชนชอบปราถนา ท่านจึงสอนให้รู้จักอดทนต่อทุกข์เปนที่ตั้งแห่งความหลง ดังพรรณนามาฉนี้ ฯ

ก็แลวิธีบำเพ็ญขันติทั้ง ๓ สถานนั้น เปนอันรวบรวมความอดทนที่ชอบให้ประกอบตาม เพื่อบัลลุผลอันแสดงมาแล้วในเบื้องต้น แต่ความอดทนที่ชอบแลไม่ชอบอื่นอีกก็ยังมีข้อนี้พึงสาธกความในคาถาว่า โย หเว พลวา สนฺโต ทุพฺพลสฺส ติติกฺขติ ตมาหุ ปรมํ ขนฺตึ นิจฺจํ ขมติ ทุพฺพโล อันมีความว่า ผู้ใดมีกำลังอยู่โดยแท้ แต่อดกลั้นซึ่งคำผรุสวาทของผู้มีกำลังทุพลภาพได้ ถูกผู้มีกำลังน้อยคุกคามอยู่เปนนิตย์ บัณฑิตกล่าวสรรเสริญความอดกลั้น

ของผู้นั้นว่า เปนขันติอย่างประเสริฐฉนี้ ฝ่ายว่าผู้ใดถูกเขาดูหมิ่น ด้วยแสดงอาการกายหรือกล่าววาจาหยาบร้าย ได้ความเจ็บใจ แต่ไม่อาจทำตอบเขาได้ด้วยประการใดประการหนึ่ง จำต้องนิ่งเท่านั้น ผู้นี้หาชื่อว่าประกอบด้วยขันติไม่ ฯ แต่ยังดีกว่าคนไม่อดทนเสียทีเดียว เพราะความอ่อนแอท้อแท้ไม่เปนที่ยินดีของชนทั้งหลาย แม้แต่ร่างกายก็ชอบแต่จะให้แข็งแรงมีล่ำสัน จะได้เปนเหมือนเครื่องมือสำหรับทำกิจนั้น ๆ สดวกดี ถึงผู้มีเรี่ยวแรงแขงกล้า แต่ถ้าเปนคนใจอ่อนใจไม่ทนใจไม่มั่นคงไม่อยู่ที่ ก็มีอาทีนพโทษเปนหลายประการ มีพระพุทธภาษิตบรรหารติความข้อนี้ไว้ ในปัญจกนิบาตอังคุตตรนิกายว่า ปญฺจิเม ภิกฺขเว อาทีนวา อกฺขนฺติยา ดูกรภิกษุทั้งหลายความไม่อดทนนี้มีโทษ ๕ ประการ กตเม ปญฺจ ๕ ประการไฉนบ้าง พหุโน ชนสฺส อปฺปิโย โหติ อมนาโป ผู้ไม่อดทนไม่เปนที่รักใคร่ไม่เปนที่ชอบใจของชนเปนอันมากอย่าง ๑ เวรพหุโล จ โหติ จะเปนผู้มีเวรมากอย่าง ๑ วชฺชพหุโล จ ย่อมเปนคนมีโทษมากอย่าง ๑ สมฺมุฬฺโห กาลํ กโรติ จะเปนผู้หลงกระทำการกิริยาอย่าง ๑ กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชติ เพราะกายแตกเบื้องน่าแต่มรณะ จะไปถึงอบายทุคคติวินิบาตนรกอย่าง ๑ อิเมโข ภิกฺขเว ปญฺจ อาทีนวา อกฺขนฺติยา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความไม่อดทนมีโทษ ๕ ประการนี้แล ฯ

ผู้สามารถทั้งหลายจึงไม่ควรละเลยลืมขันติเสียโดยแท้ ควรแต่จะตั้งตนให้เปนผู้ทนธาน ในอันประกอบการงารทั้งทางโลกแลทางธรรม ที่จะนำอิฐสุขให้จำเริญไพศาล พึงสนใจถึงปวัตติความเปนไปของสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ ซึ่งได้ทรงอดกลั้นทนธานมาเปนพระบารมีธรรม ได้ทรงสู้ตรากกรำลำบากพระกายพระทัย ด้วยทรงหวังสุขประโยชน์แก่เวไนยชนเปนใหญ่ ทรงตั้งพระทัยประหนึ่งช้างออกสู้สงคราม แลได้ตรัสเนื้อความนี้ไว้ว่า อหํ นาโคว สงฺคาเม จาปาโต ปติตํ สรํ อติวากฺยํ ติติกฺขิสฺสํ ทุสฺสีโล หิ พหุชฺชโน ดังนี้ มีความว่า เราจักอดกลั้นซึ่งคำล่วงเกิน เหมือนช้างในสงคราม สู้ทนลูกศรอันตกไปจากแหล่งด้วยเหตุว่า หมู่ชนเปนอันมากเปนคนทุศีลฉนี้ ก็พอเปนเครื่องเตือนใจให้ยินดีในความอดทนแล้วขวนขวายบำเพ็ญตามคราวหรือเนืองนิตย์ จะได้สถิตตั้งมั่นในภูมิของตน ทั้งจะได้ประสพอิฐวิบูลผลยิ่งขึ้นโดยสมควรแก่การปฏิบัติ ฯ

เมื่อ ฯลฯ ได้พิจารณาด้วยปัจจเวกขณะญาณเห็นชัดว่า คุณสมบัติทั้งหลายมีความประพฤติกายวาจาใจอันเปนไปในประโยชน์เปนต้น ที่เสร็จด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา แต่มีขันติอยู่ด้วยช่วยอุปถัมภ์ ก็จักชักนำให้เกิดปราโมทย์เปนอานิสงส์ เปนคุณอุดหนุนกำลังกายกำลังความคิด ให้สถิตยั่งยืนปราศจากพิบัติอันตราย ความสุขกายสุขจิตต์ก็จะปรากฏเปนสันทิฏฐิกผล โดยสมควรแก่อภิลักขิตสมัย ที่มีชนมายุเจริญมาครบ ๗๐ ปี อันเปนลาภอย่างวิเศษ ด้วยประการฉนี้ ฯ

ปกิณณกเทศนา

พระเทพสิทธินายก วัดเทวราชกุญชร เทศนา

สจฺจํ เว อมตา วาจา เอส ธมฺโม สนนฺตโน
สจฺเจ อตฺเถ จ ธมฺเม จ อหุ สนฺโต ปติฏฺฐิตาติ ฯ

บัดนี้จะได้รับประทานวิสัชนาพระธรรมเทศนา ฉลองศรัทธาประดับปัญญาบารมี อนุโมทนาในกุศลบุญนฤธิทักษิณานุปทาน ด้วยบพิตรมาคำนึงถึงพระเดชพระคุณในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระพิทักษ์เทเวศ ซึ่งเปนกุลเชฐแห่งสกุลกุญชรณกรุงเทพเปนอารมณ์ ปราถนาจะบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทานกิจ เพื่ออุทิศปัตติทานถวายแด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ให้สำเร็จประโยชน์สุขสมบัติโดยสมควรแก่คติอุปบัติสถาน ตามอาการของกตัญญูกตเวทีบุคคล เมื่อได้บำเพ็ญกุศลชนมายุมงคลสำเร็จแล้ว จึ่งให้เริ่มยัญญพิธีทักษิณานุปทาน เนื่องเปนงานเดียวกัน มีอาทิคือให้อัญเชิญพระอัฐิในพระองค์ มาประดิษฐานณะที่อันอุดมสมควรแก่สักการมานวิธี ทำสักการบูชาด้วยประทีปธูปเทียน สุคนธชาติระเบียบมาลาอดิเรกสักการ ถวายขัชชโภชชาหารจตุปัจจัยไทยธรรมแก่พระสงฆ์ ทั้งให้มีพระธรรมเทศนาเปนส่วนธรรมสวนะมัยแลธรรมทาน เปนหลักแห่งการบำเพ็ญบุญปัจจุปการกิจนี้

อันพระเจ้าบรมวงศ์เธอซึ่งได้ออกพระนามมาแล้วนั้น เปนชนกของชนในสกุล ตั้งอยู่ในสถานเปนบุพพการีของชนในสกุล ทั้งเปนผู้ชักสกุลวงศ์ให้ขึ้นดำรงค์ณะถานอันสูงศักดิ์ มีพระคุณแด่ชนในสกุลเปนเอนกอโนปมัย ควรได้ปัตติทานการบำเพ็ญบุญแล้วแลอุทิศวิบากสมบัติถวาย แลทำเคารพสักการบูชาแต่ชนผู้สืบสายในสกุล บพิตรมาคำนึงถึงพระคุณในพระองค์ท่านแล้ว แลบำเพ็ญกุศลอุทิศปัตติทานถวาย เปนอันนับว่าได้ฉลองพระคุณตามนิติของโบราณบัณฑิตย์ ผู้ตั้งอยู่ในกตัญญูกตเวทิตาธรรมทั้งได้ชื่อว่าเคารพต่ออุดมบุทคล จักเปนอปจายนมัยกุศลอาจอำนวยอิฐวิบูลผลในปัจจุบันดังแสดงไว้ในคาถาประพันธ์ว่า อภิวาทนสีลิสฺส นิจฺจํ วุฑฺฒาปจายิโน จตฺตาโร ธมฺมา วฑฺฒนฺติ อายุ วณฺโณ สุขํ พลํ ความว่าธรรมสิ่งที่ชอบที่สัตว์ต้องประสงค์ ๔ ประการ คือ อายุ วรรณผิวกาย สุขกายสุขใจ กำลัง

กาย กำลังความคิด ย่อมเจริญทวีมากขึ้นแก่บุคคลผู้ทำการกราบไหว้เปนปรกติ คำนับนบนอบผู้เจริญอยู่เปนนิตย์ มีอธิบายว่าอปจายนมัยกุศลนั้น เปนประโยคสมบัติมีกำลังขำบัดอุปปี้ฬิกกรรมแลอุปฆาตะกะกรรมเสีย ไม่ให้ช่องเพิ่มอนิฐวิบากแก่ผู้นั้น ๆ ก็พ้นภยันตรายต่าง ๆ มีอายุยืนดำรงค์นาน พรรณะ สุขะ พละ ๓ ประการก็เจริญตามอายุนั้น เมื่อทำลายขันธ์แล้ว ยังมีสุคติภพเปนที่ไปณะเบื้องน่า บพิตรบำเพ็ญกุศลจริยาสัมมาปฏิบัติดังนี้ชื่อว่าได้ยัง อายุ วรรณ สุขะ พละ ซึ่งเปนอิฐผลพึงปราถนาให้เปนไปด้วยดีต้องตามคลองธรรมด้วยประการฉนี้

เบื้องน่าแต่นี้จักได้พรรณาเนื้อความแห่งพระคาถาซึ่งได้ยกขึ้นไว้ณะเบื้องต้นนั้น สืบไปความว่า สจฺจํ เว อมตา วาจา ความสัตย์เปนวาจาไม่ตายแท้ เอส ธมฺโม สนนฺตโน ธรรมคือความสัตย์นี้เปนคุณเครื่องประพฤติของบัณฑิตย์มาแต่โบราณ ในพุทธภาษิตนี้มีอธิบายว่า ความประพฤติอะไรด้วยน้ำใจจริง ชื่อว่าความสัตย์ มีนิทัศนะอุทาหรณ์ที่จะพึงแสดงได้แก่ความประพฤติเที่ยงธรรมในน่าที่คือความซื่อตรงต่อมิตรแลความสวามิภักดิ์ในเจ้าของตน คนที่สนิทสนมกันมีเมตตาในกัน ท่านเรียกว่ามิตร มิตรนั้นมีทั้งชั่วทั้งดี มิตรชั่วเรียกว่าปาปมิตร มิตรดีเรียกว่ากัลยาณมิตร จะยกขึ้นวิสัชนาณะบัดนี้ แต่ลักษณะมิตรคือมิตรที่ดี ลักษณะแห่งมิตรที่ดีนั้นสมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงจำแนกไว้ในสิงคาโลวาทสูตร ๔ จำพวกโดยพุทธภาษิตว่า อุปกาโร จ โย มิตฺโต มิตรผู้เปนอุปการเกื้อหนุนกันจริงพวกหนึ่ง สุขทุกฺโข จ โย สขา มิตรเปนผู้ร่วมศุขร่วมทุกข์กันได้พวกหนึ่ง อตฺถกฺขายี จ โย มิตฺโต มิตรผู้แนะนำในน่าที่เปนประโยชน์พวกหนึ่ง โย จ มิตฺตานุกมฺปโก มิตรผู้เอ็นดูรักใคร่กันจริงพวกหนึ่ง มิตรมีลักษณะดังวิสัชนามาฉนี้ นับว่าเปนมิตรอย่างดี ควรคบ ควรสมาคม แม้พระนราศพบรมทศพลก็ตรัสไว้ว่า เอเตปิ มิตฺเต จตฺตาโร อิติ วิญฺญาย ปณฺฑิโต สกฺกจฺจํ ปยิรุปาเสยฺย มาตา ปุตฺตํว โอรสํ ความว่าผู้เปนบัณฑิตทราบลักษณะมิตร ๔ จำพวกดังกล่าวมาข้างต้นแล้ว พึงสมาคมกับมิตรเหล่านั้นให้สนิทสนมดังมารดาไม่ทิ้งบุตร์ที่เกิดแต่อกฉนั้น การคบกัลยาณมิตรนี้เปนปัจจัยภายนอกอันแรงกล้าที่จะพาตนให้ถึงความเจริญได้ เหตุดังนั้นสมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า พาหิรํ ภิกฺขเว องฺคนฺติ กริตฺวา เปนต้น ความว่า ดูกรภิกษุทั้งหลายทำปัจจัยภายนอกให้เปนเหตุเราย่อมไม่เหนเลย ซึ่งเหตุ

แม้อันหนึ่งอื่นอันจะเปนไปเพื่อประโยชน์อย่างใหญ่ เหมือนความเปนผู้มีมิตรดี ความเปนผู้มีกัลยาณมิตรย่อมเปนไปเพื่อประโยชน์อย่างใหญ่ดังนี้ แม้ธรรมวินัยสุคตศาสนาก็ย่อมถือความเปนผู้มีกัลยาณมิตรเปนกิจอย่างสำคัญ ข้อนี้ควรสาธกด้วยเรื่องอันมีมาในสังยุตตนิกายมหาวารวรรคว่า ครั้งหนึ่งพระอานนท์กราบทูลแด่สมเดจพระบรมศาสดาว่า ความเปนผู้มีกัลยาณมิตรนี้เปนกึ่งพรหมจรรย์การประพฤติพรตทีเดียว สมเดจพระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์อย่ากล่าวอย่างนั้นเปนพรหมจรรย์ทั้งสิ้นทีเดียว ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตรจักอาจยังอริยอัฏฐังคิกมรรคให้เกิดให้เจริญขึ้นได้ ต่อนี้พระองค์ทรงแสดงอัฏฐังคิกมรรคนั้น แล้วตรัสว่าด้วยปริยายนี้แหละพึงรู้ว่าความเปนผู้ที่มีกัลยาณมิตรเปนพรหมจรรย์ทั้งสิ้นทีเดียว สัตว์ทั้งหลายใดได้เราผู้พระตถาคตเปนกัลยาณมิตรแล้ว ตนเปนผู้มีชาติเปนธรรมดาก็ย่อมพ้นชาติได้ ตนเปนผู้มีชราเปนธรรมดาก็ย่อมพ้นจากชราได้ ตนเปนผู้มีมรณะเปนธรรมดาก็ย่อมพ้นจากมรณะได้ ตนเปนผู้มีความเศร้าโศก ความพิไรรำพรรณ์เพ้อ ความเจ็บกายไม่สบายจิตต์ ความคับแคบใจเปนธรรมดา ก็ย่อมพ้นจากทุกข์เหล่านั้นได้ แม้โดยบรรยายนี้พึงรู้ว่าเปนผู้มีกัลยาณมิตรเปนพรหมจรรย์ทั้งสิ้นทีเดียวดังนี้ การคบคนดีเปนมิตรเปนคุณนำมาซึ่งความศุขทั้งทางโลกแลทางธรรม ในส่วนทิฏฐธรรมิกประโยชน์ ถ้าหาพวกพ้องที่พำนักมิได้แล้วก็ไม่สามารถจะทรงตนอยู่ได้ เหมือนต้นไม้ไร้รากไร้กิ่งทนพายุไม่ได้ก็จะล้มไปฉนั้น เมื่อได้มิตรที่ดีแล้วต้องคอยรักษาไมตรีมิตรไว้ถ้อยทีถ้อยอาศัยแก่กันข้อนี้เปนธรรมดา สกฺกตฺวา สกฺกโต โหติ ครุโหติ สคารโว สักการเขาแล้ว ก็ย่อมได้ผู้ที่เขาสักการตอบ เคารพเขาแล้วก็ย่อมเปนที่เคารพของเขา สมเดจพระบรมโลกนาถเจ้าก็ได้ตรัสประทานโอวาทไว้แก่สิงคาลมานพว่า ปญฺจหิ เตน โข คหปติ ปุตฺต กุลปุตฺเตน อุตฺตราทิสา มิตฺตามจฺจา ปจฺจุปฏฺฐาตพฺพา ดูกรคหบดีบุตร์ มิตรอำมาตย์ผู้เปรียบด้วยทิศเบื้องซ้าย อันกุลบุตรพึงบำรุงด้วยถาน ๕ ประการ ทาเนน ด้วยการให้พัสดุสิ่งของเกื้อกูล เปยฺยวชฺเชน ด้วยกล่าวถ้อยคำที่จับใจ อตฺถจริยาย ด้วยการประพฤติเปนประโยชน์แก่มิตร สมานตฺตตาย ด้วยความเปนผู้มีตนเสมอไม่แสดงความแปรผันในการนั้น ๆ อวิสํวาทนตาย ด้วยความซื่อตรงไม่ล่อลวงกัน ดูกรคหบดีบุตร มิตรอำมาตย์ผู้เปรียบด้วยทิศเบื้องซ้ายอันกุลบุตร์บำรุงด้วยถาน ๕ เหล่านี้แหละ ปญฺจหิ ฐาเนหิ กุลปุตฺตํ อนุกมฺปนฺติ ย่อมอนุเคราะห์กุลบุตร์ด้วยถาน ๕ ประการ คือ ปมตฺตํ รกฺขนฺติ กุลบุตร์

นั้นเลินเล่อเผลอสติย่อมเอาใจใส่ระวังรักษาเขา ปมตฺตสฺส สาปเตยฺยํ รกฺขติ ย่อมป้องกันรักษาทรัพย์สมบัติของเขา ภีตสฺส ปฏิสรณํ โหติ เมื่อมีทุกข์ร้อนย่อมเปนที่พึ่ง อาปทาสุ น วิชฺชหติ ย่อมไม่ละทิ้งในยามวิบัติ อปรํปตํปิสฺส ปฏิปูเชติ ย่อมนับถือตลอดวงศ์วารของเขา สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้า ประทานโอวาทไว้ให้เข้าใจในอุบายสงเคราะห์มิตรด้วยประการฉนี้ บุคคลผู้เข้าใจในอุบายสงเคราะห์ให้เหมาะแก่บุคคลแก่เวลาย่อมเจริญด้วยบริวารยศ มีพวกพ้องมากเปนกำลังเครื่องตั้งหมั้นแห่งตน และเปนที่พึ่งของชนทั้งหลาย สาขาปตฺตผลูเปโต ขนฺธิมาว มหาทุโม มูลวาผลสมฺปนฺโน ปติฏฺฐา โหติ ปกฺขินํ เหมือนต้นไม้ใหญ่มีรากหยั่งลงมั่นในพสุธาตั้งลำต้นแตกสาขา ผลิใบเผล็ดผลย่อมเปนที่พึ่งของฝูงวิหกในอรัญประเทศต่างพากันเข้ามาอาศัยใครต้องการร่มเงาก็เข้าจับ ใครต้องการผลก็บริโภคฉนั้น ความเปนผู้มีกัลยาณมิตรย่อมเปนนาถกรณธรรมคือคุณธรรมให้มีที่พึ่ง แลเปนที่พึ่งในโลกสันนิวาสอันคับคั่งเบียดเสียดกันอยู่ด้วยประการฉนี้ เมื่อได้คนดีเปนมิตรแล้วปฏิบัติตนให้ตรงตามน่าที่ของมิตรที่ดี คือประพฤติสัตย์ซื่อแก่กัน คอยข่มจิตต์มิให้คิดประทุษร้ายแก่กัน เมื่อเหตุเปนทางให้แตกร้าวเกิดขึ้นก็อดทนไม่ผลุนผลันให้ปันสิ่งของที่ควรให้ปัน อย่างนี้ชื่อว่าซื่อตรงต่อมิตร จัดเปนความสัตย์ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งผู้ที่อยู่ในปกครองของท่านผู้ใด ท่านผู้นั้นนับว่าเปนเจ้าเปนนาย เจ้านายที่ดีท่านย่อมสงเคราะห์ผู้ที่อยู่ในปกครอง ต้องตามลักษณะดังที่สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสิงคาโลวาทสูตรคือ จัดการงานให้ทำตามสมควร การงานของหญิงก็ให้หญิงทำ การงานของบุรุษก็ให้บุรุษทำ ใครมีวิทยาความรู้อย่างไรก็จัดให้ทำอย่างนั้น แลเพิ่มบำเหน็จรางวัลให้ตามความดีความชอบ เวลาเจ็บไข้ไม่สบายก็ให้หยุดพักการงานให้แพทย์รักษาพยาบาลกว่าจะหาย เมื่อได้ของบริโภคที่มีรสแปลกปลาดก็จ่ายแจกให้แก่ผู้ที่อยู่ในปกครอง สมัยใดที่ควรจะพักการงานก็ให้หยุดพักตามการตามสมัย ผู้ที่ได้เจ้านายดีมีลักษณะดังที่กล่าวมานี้ ประพฤติตนให้สมควรแก่น่าที่ที่ได้เจ้านายดีคือหมั่นทำการงานไม่ต้องตักเตือนว่ากล่าวเหมือนคนเกียจคร้าน ทำการตามน่าที่ไม่หลบหลีกทำให้เสียการแลถือเอาแต่สิ่งของที่เจ้านายให้ไม่ทำมือไวใจเร็ว และเมื่อทำกิจการใด ๆ ก็ตั้งใจกวดขันกับเพื่อนกัน เพื่อให้กิจการนั้นดำเนินไปสู่ความเจริญ และเมื่อเจรจาปราสัยกับใคร ๆ ก็พูดสรรเสริญเจ้านายเปนเบื้องน่า ผู้ที่ประพฤติเช่นนี้ชื่อว่ามีความสวามิภักดิต่อเจ้านายของตนจริง

จักเปนความสัตย์อีกประการหนึ่ง ความสัตย์เมื่อจะตัดความให้สั้นๆ ก็คือความประพฤติอะไรๆ ด้วยน้ำใจจริง เพราะความจริงมีอยู่ในน้ำใจแล้ว จะทำอะไรด้วยกายก็ดี จะพูดอะไรด้วยวาจาก็ดีก็ล้วนเปนความจริง เพราะเปนที่สำเร็จมาแต่น้ำใจ ความสัตย์นี้เปนรสอันประเสริฐให้เกิดความชื่นบานเปนที่จับใจของชนทั้งปวง ล่วงเสียซึ่งสรรพรสที่จะพึงรู้ด้วยชิวหาวิญญาณก็ดี ด้วยทวารอื่น ๆ ก็ดี บรรดารสอาหารเครื่องบริโภคของสามัญญมนุษย์แม้จะมีรสสักเพียงใดก็ไม่เปนที่นิยมพึงใจแก่บุคคลทั่วทุกประเทศ ส่วนรสคือความจริงย่อมเปนที่นิยมชมชื่นทรายสร้านไปแก่บุคคลทุกชาติทุกภาษา ผู้ที่ตั้งอยู่ในความสัตย์แม้จะดับขันธ์ไปแล้ว คุณความดีซึ่งเปนผลของความสัตย์ก็ยังปรากฏยืนยาวต่อไปอีกยังมีบุคคลนำมาพูดสรรเสริญและยกย่องให้เห็นเปนตัวอย่าง เหตุนี้จึงนับว่าเปนวาจาไม่ตาย แม้นักปราชญ์ทั้งหลายที่ล่วงลับไปแล้วในกาลก่อน ก็ตั้งตนอยู่ในความสัตย์ทำให้เปนอาจิณณปฏิบัติมิให้เสื่อมทราม ความสัตย์นี้มีอยู่ในหมู่ใด สมาคมใด ย่อมทำหมู่นั้น สมาคมนั้นให้พร้อมเพรียงเปนน้ำหนึ่งใจเดียวกัน ช่วยประกอบกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จเปนประโยชน์แก่ตนและผู้อื่น โดยทางที่ชอบไม่เปนอสัตย์ อธรรม เหตุดังนั้นสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า สจฺเจ อตฺเถ จ ธมฺเม จ อหุ สนฺโต ปติฏฺฐิตา สัตบุรุษทั้งหลายได้เปนผู้ตั้งอยู่แล้วในกรรมที่เปนประโยชน์ และประกอบในธรรมเพราะความสัตย์ อธิบายว่า ผู้ที่ตั้งอยู่ในความสัตย์จัดเปนสัตบุรุษในที่นี้ สัตบุรุษเช่นนี้ท่านประกอบในกิจการอะไร ๆ ล้วนแต่เปนประโยชน์นำมาซึ่งความศุขแก่ตน และบุคคลผู้อื่นและประพฤติเปนไปโดยอุบายอันชอบธรรมมิให้เปนไปในทางอสัตย์ อธรรม เปนดังนี้ก็เพราะท่านตั้งอยู่ในความสัตย์ อัตถนิยมดังวิสัชนามาฉนี้

ด้วยอำนาจกุศลจริยาสัมมาปฏิบัติซึ่งบพิตรบำเพ็ญให้เปนไป เพื่ออุทิศปัตติทานถวายแด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระพิทักษ์เทเวศ เปนส่วนปัตยุปการธรรมตามฐานะแห่งกตัญญูกตเวทีบุคคลเห็นปานฉนี้ แม้พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นจะอุปบัติในทิพพิมานหรือสถานคติใด ๆ ก็ดี ขอจงได้ทรงทราบด้วยพระญาณวิถีทางใดทางหนึ่ง แล้วและอนุโมทนาเพื่อจักได้เจริญศุขสมบัติโดยควรแก่คตินั้น ๆ ทุกประการ รับประทานวิสัชนามาฉนี้ ฯ

เทวตาทิสสนาทิกถา

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์

สมเดจพระสังฆราชเจ้า ทรงเทศนา

นมตฺถุ สุคตสฺส

นาญฺญตฺร โพชฺฌา ตปสา นาญฺญตฺรินฺทฺริยสํวรา

นาญฺญตฺร สพฺพนิสฺสคฺคา โสตฺถึ ปสฺสามิ ปาณินนฺติ ฯ

บัดนี้จะแสดงพระธรรมเทศนา พรรณนาสวัสดิมงคลเพื่อเปนธรรมมิกถาอนุรูปแก่การที่ท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ทำบุญในคราวอายุ ๗๐ ปี เปนเจตนาดีสัมปยุตด้วยกุศลพิเศษ เปนโอกาศให้บุตร์นัดดาพงศาคณาญาติได้ทำการฉลองคุณช่วยเหลือตามสัตติกำลังของตน ๆ ก็จัดว่าเปนสวัสดิมงคลด้วยกัน เพราะปลอดโปร่งต่ออุปสัคบางประการซึ่งจะมาขัดขวางมิให้ได้ทำบุญรายีเหนปานดังนี้ได้ ฯ ในเบื้องต้นได้เผดียงพระสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนตร์แล้ว อังคาสถวายขัชชโภชาหารให้อิ่มหนำสำราญแล้ว ถวายสมณบริขารตามสมควรแก่อารัมภบุญกิริยา อุทิศแก่อารักขเทวดาและวัตถุเทวดา โดยเทวตาพลีทักขิณาทานเทพยดาผู้ได้รับพลีสักการนั้น ก็จะมีเมตตาจิตต์ประสิทธิพรให้ท่านเจ้าภาพมีชนมายุยืนนานนิรทุกข์นิรภัย เปนอนวัชจริยาอปริหานิยปฏิบัติต้องตามพระพุทธภาษิต สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแก่มหานามลิจฉวีว่า ปุน จ ปรํ มหานาม กุลปุตฺโต ยาตา พลิปฏิคฺคาหกา เทวตา ตา สกฺกโรติ เปนต้น ความว่าดูก่อนมหานาม กุลบุตรผู้ใดผู้หนึ่ง เปนขัตติยราชผู้ได้มุรธาภิเษกแล้ว หรือเปนรัฏฐาธิบดีครอบครองแว่นแคว้นบริโภคสมบัติอันบิดาให้ก็ดี หรือเปนนายเสนา นายบ้าน นายกอง แม้โดยอย่างต่ำเปนแต่อธิบดีเฉพาะผู้เดียวในสกุลนั้นๆ ก็ดี มาประพฤติปฏิบัติเทวตาพลีสักการ เทพยดาทั้งหลายเหล่าใดซึ่งเปนผู้รับพลีกรรม คือเหล่าอารักขเทพยดาที่รักษาตน และวัตถุเทพยดาอันสิงสถิตในที่อยู่เปนต้น ควรมนุษยชนจะสรวงสักการให้ยินดีกุลบุตรสักการบูชาเทพยเจ้าเหล่านั้น ด้วยโภคทรัพย์ที่ตนแสวงหาได้มาแล้วโดยธรรมสุจริต เทพยเจ้าเหล่านั้นอันกุลบุตรสักการบูชาด้วยเทพยพลีแล้ว ก็ย่อม

อนุเคราะห์กุลบุตรนั้นด้วยจิตต์เปนกุศล ไกลจากพยาบาทวิหิงสา ตั้งเมตตาต่อกุลบุตรนั้นว่า ท่านจงเปนอยู่ดำรงชีพอยู่ยืนนานเถิด จงเลี้ยงรักษาอายุให้ยืนนาน ดูก่อนมหานาม กุลบุตรอันเทพยเจ้าหากอนุเคราะห์ด้วยไมตรีจิตต์ฉนี้แล้ว เร่งปรารถนาความเจริญถ่ายเดียวเถิด ไม่พึงมีความเสื่อม คงจะมีแต่วุฒิความเจริญโดยไม่สงสัย ฯ เทวตาพลีเปนอปริหานิยปฏิบัติอันกุลบุตรผู้ตั้งอยู่ในอิศริยสถานจะพึงบำเพ็ญ เพื่อวุฒิศุภผลด้วยประการฉนี้ ฯ ความชอบที่มีในสันดานมนุษย์เปนเหตุให้เทพยเจ้าตั้งจิตต์รักษา ดังนัยเทศนาสติสัมปชัญญานิสงส์ว่า ปญฺจิเม ภิกฺขเว อานิสํสา อุปฏฺฐิตสติสฺส สมฺปชานสฺส นิทฺทํ โอกฺกมโต ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อานิสงส์แห่งบุทคลผู้มีสติเข้าไปตั้งอยู่ไม่ฟั่นเฟือน รู้ทั่วพร้อมด้วยสัมปชัญญะไม่หลงหยั่งลงสู่หลับเหล่านี้ ๕ ประการ บุทคลมีสติสัมปชัญญะหยั่งลงสู่หลับมีอานิสงส์ ๕ อย่าง คือ หลับสบาย ตื่นสบาย ไม่ฝันร้าย เทวดาทั้งหลายย่อมรักษา ไม่กำเริบด้วยราคะวิการ ฯ บุทคลมีสติสัมปชัญญะหยั่งลงสู่หลับ มีอานิสงสคุณ ๕ ประการฉนี้ ฯ แม้ถึงในเมตตาเจโตวิมุตติก็แสดงคุณคือเทพยเจ้ารักษานั้นว่า เปนอานิสงส์ประการ ๑ ฯ อนึ่งเทพยดาย่อมปรารถนาผลแห่งบุญทานมัยที่เปนไปในท่านผู้มีศีล เหตุดังนั้นสมเดจพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อสุนิธพราหมณ์วัสสการพราหมณ์ ๒ มหาอำมาตย์ เชิญเสดจไปรับบิณฑบาตภิกษาหารในอาวสถมงคลสถานซึ่งสร้างลงแล้วใหม่ พระองค์ทรงทำภัตตกิจแล้ว จะทรงแสดงข้อปฏิบัติซึ่งบัณฑิตจะพึงบำเพ็ญกุศลทานมัยอุทิศแก่วัตถุเทวดา จึ่งตรัสพุทธนิพนธคาถาอันมีมาในเภสัชขันธ์และมหาปรินิพพานสูตรเปน ๒ สถานว่า

ยสฺมึ ปเทเส กปฺเปติ วาสํ ปณฺฑิตชาติโย

เปนต้น ความว่า บุทคลมีชาติแห่งบัณฑิต ดำเนินในกุศลกิจด้วยปัญญา มาสำเร็จการอยู่ในประเทศที่ใดแล้ว พึงเชิญท่านผู้มีศีลสำรวมกายวาจาจิตต์ ประพฤติเหินห่างจากอสัทธรรมกิจ เปนกุศลวิรัติพรหมจารีบุทคล ให้บริโภคขัชโภชาหารอันประณีตในประเทศที่ตนอยู่นั้นแล้ว เทวดาทั้งหลายใด ได้มีแล้วด้วยสามารถอภิบาลบำรุงพิทักษ์รักษาในที่นั้น บัณฑิตชาติผู้บำเพ็ญทานนั้น พึงอุทิศเฉพาะทักษิณาทาน เครื่องเจริญสุขสมบัติแก่เทวดาทั้งหลายนั้น เปนเทวดาพลีธรรมบรรณาการบุพุปการกิจ เพื่อให้อนุโมทนายินดีตามสำเร็จวิบุลผลเมื่อเทพยดาผู้ทรงทิพยจักษุทิพยโสตทั้งหลายนั้น อันบัณฑิตชนบูชาด้วยปัตติทานมัยกุศลฉนี้

แล้ว ก็มีเมตตาจิตต์บูชาบัณฑิตนั้นบ้าง นำมาซึ่งสุขสมบัติประโยชนคุณตามควรแก่เดชานุภาพแห่งตน เมื่อบัณฑิตบุทคลนบน้อมคำนับแล้ว ก็ย่อมกลับนับถือซึ่งบัณฑิตนั้น ด้วยสามารถเกียจกันปรบักษปัจจามิตรให้นิราษไร้ และนำเข้าไปใกล้ซึ่งมิตรสมบัติพัสดุบริวารแต่นั้นไปเทพยเจ้าก็ย่อมอนุเคราะห์บัณฑิตนั้นด้วยเมตตาจิตต์เปนนิตยกาล ดังมารดาอนุเคราะห์บุตรอันเกิดในอุทรประเทศฉนั้น สัตว์ผู้มีบุรพาธิการได้อาศัยเทพยดามเหศรศักดิ์อนุเคราะห์อุปัตถัมภ์แล้ว ย่อมเหนซึ่งกิจการอันเจริญทุกเมื่อในประโยชน์ตนและผู้อื่น ส่วนทิฏฐธรรมและสัมปรายภพเบื้องน่า ฯ ศุภสิริสวัสดิ์ทั้งหลาย อันมีในสันดานมนุษยนิกรเปนเหตุอุปสังหรณ์ให้เทพยเจ้าเกิดกัลยาณจิตต์รักษาให้พ้นทุกข์ภัยพิบัติ และอนุเคราะห์ให้สมบูรณด้วยสุขสิริสวัสดิ์ตามประสงค์ ด้วยประการฉนี้ ฯ การที่ท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงศ-วิวัฒน์มีอายุยั่งยืนมาได้ถึง ๗๐ ปี ก็นับว่าเปนบุญลาภ แต่หลัง ๆ มาเปนรวาง ๆ ก็ย่อมจะมีโรคภัยไข้เจ็บมากบ้างน้อยบ้าง ตามปรกติของร่างกาย แต่เยียวยาแก้ไขมาได้ทุกครั้งทุกคราว หาถึงแก่อันตรายแห่งชีวิตไม่ อันนี้ก็นับว่าเปนสวัสดิ์ปลอดโปร่งจากอันตรายมาได้ประการ ๑ ฯ จำเดิมแต่ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณ ก็ได้รักษาราชกิจอันเปนน่าที่ต้องปฏิบัติให้เปนไปโดยไม่มีความเสียหาย ได้รับพระราชทานเพิ่มเกียรติยศโดยลำดับ อันนี้ก็นับว่าเปนสวัสดิมงคล ปลอดโปร่งจากความผิดเสียหายตลอดมา เปนสำคัญประการ ๑ ฯ เพราะฉนั้นบุทคลผ่านประถมวัย มัชฌิมวัยมาได้โดยความไม่ประมาท ประพฤติแต่ความดีความชอบเสมอมา จนถึงปัจฉิมวัย ก็มีอัธยาศัยที่อยู่อย่างนั้น ชื่อว่าเปนผู้มีความประพฤติดีงามเสมอต้นเสมอปลาย นักปราชญ์สรรเสริญ ฯ ถึงว่าบุทคลเมื่อตั้งอยู่ในประถมวัยตั้งอยู่ในความประมาท เพลิดเพลินไปในกิจนั้น ๆ อันไม่ใคร่มีสาระประโยชน์ แต่เมื่อย่างเข้ามัชฌิมวัยก็กลับได้สติตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ประพฤติตนเปนคนดี หรือเมื่อประถมวัย มัชฌิมวัยมาเปนผู้ลุอำนาจแห่งความประมาท ละเลิงหลงเพลิดเพลินไปในอันไม่ใช่ที่ใช่ทาง ครั้นมาถึงปัจฉิมวัยกลับใจได้ มาเปนผู้ตั้งอยู่ในอัปปมาท จิตต์ประกอบด้วยบุญกุศลตลอดมา แม้เช่นนี้ก็ชื่อว่าปลายตรง นักปราชญ์ก็สรรเสริญเหมือนกัน ฯ ต่อบุทคลไม่ประพฤติดีชอบตลอดวัยทั้ง ๓ นักปราชญ์จึงติเตียน ข้อนี้พึงเหนตามพระพุทธภาษิตว่า

อตฺตานญฺเจ ปิยํ ชญฺญา　รกฺเขยฺย นํ สุรกฺขิตํ
ติณฺณมญฺญตรํ ยามํ　ปฏิชคฺเคยฺย ปณฺฑิโต

แปลความว่า ถ้าบุคคลรู้ว่าตนเปนที่รัก ก็พึงรักษาตนนั้นไว้ให้เปนการรักษาดี บรรดาวัยทั้ง ๓ บัณฑิตพึงประคับประคองไว้วัยหนึ่ง ดังนี้ ฯ สวัสดี ความปลอดโปร่ง ย่อมเปนผลมาแต่เหตุอันควรแก่กัน เพราะฉนั้นในมงคลคาถา สมเดจพระผู้มีพระภาคทรงแสดงข้อมงคลแต่ละประการ ล้วนเปนเหตุแห่งสวัสดิยากรทั้งนั้น เช่นในประถมคาถาแสดงมงคล ๓ ประการ คือความไม่คบหาสมาคมคนพาล ๑ ส้องเสพบัณฑิต ๑ บูชาท่านที่ควรบูชาเช่นบิดามารดา ครูบาอาจารย์ตลอดขึ้นไปถึงองค์สมเดจพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ ล้วนเปนเหตุแห่งความสวัสดี ฯ

เหตุแห่งความสวัสดีมีเปนเอนก จักได้พรรณนาแต่ที่รวมลงในเหตุอันสำคัญ ซึ่งไม่พ้นไปจากเหตุอันสำคัญนี้ ตามพจนบาลีประพันธ์เช่นคาถาอันเปนพระพุทธภาษิตว่า

นาญฺญตฺร โพชฺฌา ตปสา　นาญฺญตฺรินฺทฺริยสํวรา
นาญฺญตฺร สพฺพนิสฺสคฺคา　โสตฺถึ ปสฺสามิ ปาณินํ

แปลความว่า เราผู้ตถาคตย่อมไม่เล็งเหนความสวัสดีแห่งสัตว์ทั้งหลาย เว้นเสียแต่โพชฺฌา ปัญญา เครื่องรู้ ตปะ ความเพียรเผากิเลสให้ร้อน อินทรียสังวร ความสำรวมระวังอินทรีย์ และความสละเสียซึ่งสิ่งทั้งปวง ดังนี้ ฯ

เมื่อจะถือเอาความเข้าใจง่าย ๆ ก็คือว่าสมเดจพระโลกนาถเจ้าตรัสว่า โพชฌา คือปัญญา ๑ ตปะ ความเพียร ๑ อินทรียสังวร ๑ สัพพนิสสัคคะ ความสละสิ่งทั้งปวงเสีย ๑ เปนเหตุให้สัตว์ผู้ปฏิบัติได้ตามนั้นถึงสวัสดี ความปลอดโปร่ง นอกจากนี้แล้วไม่ทรงเหนอะไรจะเปนเหตุให้สัตวถึงความสวัสดี เพราะแม้พระพุทธโอวาทมีอีกเปนเอนกนัยวิจิตร ก็อาจจะรวมลงหรืออนุโลมเข้าในเหตุทั้ง ๔ ประการนี้ อันที่จริงพระพุทธโอวาทแม้มีประเภทเปนอันมาก เมื่อรวมลงก็มีรสเปนอันเดียวกันคือวิมุตติรส ความสวัสดีนั้น เมื่อไม่หมายความสวัสดีอย่างต่ำความสวัสดีบางประเภท หมายความสวัสดีอย่างสูงสุดแล้วก็คือวิมุตติธรรมนั่นเอง ฯ

แต่นี้จะได้อธิบายความแห่งเหตุ ทั้ง ๔ ประการของสวัสดิยากรนั้น ฯ โพชฌา คือปัญญาความรู้ทั่ว ความรู้เท่าเปนธรรมอันสำคัญ เปนข้อปฏิบัติใช้ทั่วไปทั้งทางโลกทางธรรม โลกจะรุ่งเรืองเจริญขึ้นก็ด้วยปัญญา บุทคลประกอบกิจสิ่งหนึ่งสิ่งใดหาเลี้ยงชีพ ศึกษาวิทยาความรู้ รับราชการเปนต้น ก็ต้องรอบรู้ว่าทำอย่างนี้เปนเหตุแห่งหายนะความเสื่อม ทำอย่างนี้เปนเหตุแห่งวัฑฒนะความเจริญ เมื่อบุทคลใช้ปัญญาให้เปนไปในกิจการทั้งปวงเช่นนี้แล้ว ก็จักมีแต่ความเจริญด้วยลาภยสความสรรเสริญความสุขโดยส่วนเดียว บุทคลผู้ไร้ปัญญา เปนคนโฉดเขลาทำกิจการทั้งปวง ก็จักมีแต่ความเสื่อมลาภยสถูกนินทาถึงความทุกข์โดยตรงกันข้าม ปัญญาจึงเปนธรรมอันประเสริฐ โปราณาจารย์จึงได้ประพันธ์เปนคาถาไว้ว่า

ปญฺญา หิ เสฏฺฐา กุสลา วทนฺติ นกฺขตฺตราชาริว ตารกานํ

เปนต้น มีความว่า นักปราชญ์ย่อมกล่าวว่าปัญญาเปนธรรมชาติอันประเสริฐ ศีลาจารวัตร สิริ สตํธรรม ธรรมของสัตบุรุษได้แก่ หิริ โอตัปปะ ย่อมไปตาม คือเปนบริวารของบุทคลผู้มีปัญญา เปรียบเหมือนพระจันทร์ ประเสริฐกว่าดาวทั้งหลายฉนั้น ฯ ปัญญานั้นเมื่อกล่าวโดยทางธรรมแล้วเปนสำคัญทีเดียว เมื่อกล่าวถึงปัญญาอย่างสูงได้แก่ปัญญาเหนในอริยสัจธรรมทั้ง ๔ คือทุกข สมุทัย นิโรธ มรรค คือมากำหนดรู้ทุกข์ ได้แก่ชาติ ชรา มรณะ เปนทุกข์แต่ละอย่าง เปนธรรมที่ควรกำหนดรู้ไว้ สมุทัยเหตุให้ทุกข์เกิดได้แก่ความทยานอยากเปนนั่นเปนนี่ เปนธรรมที่ควรละเสียให้ได้ นิโรธ ความดับตัณหาอันเปนเหตุแห่งทุกข์ ได้แก่พระนิพพาน เปนธรรมที่ควรทำให้แจ้ง มรรค ข้อปฏิบัติให้ถึงนิโรธนั้น คือเหนทุกข์ เหนเหตุให้เกิดทุกข์ เหนความดับเหตุให้ทุกข์เกิด เหนทางให้ถึงความดับนั้นด้วยปัญญาชอบ ดำริห์ที่จะออกจากกามารมณ์ที่จะไม่พยาบาท ที่จะไม่เบียดเบียฬ กล่าวแต่คำจริง ไม่กล่าวคำส่อเสียด ไม่กล่าวคำหยาบ ไม่กล่าวคำเพ้อเจ้อ เว้นฆ่าสัตวลักทรัพย์ และอสัทธรรมอัธยาจารย์ เลี้ยงชีพโดยชอบธรรม ระวังความชั่วที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิด ที่เกิดแล้วก็ละเสีย ความดีที่ยังไม่เกิดก็ให้เกิด ที่เกิดแล้วก็ให้เจริญยิ่ง เปนความเพียรชอบ พิจารณาเหนกาย เวทนา จิตต์ ธรรม ว่าเปนแต่สักว่ากาย เวทนา จิตต์ ธรรม หาใช่สัตวบุทคลเราเขาไม่ ทำจิตต์ให้แน่วแน่มีอารมณ์เปนอันเดียว จนประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา แล้วละวิตกวิจารณ์เสียคงมีแต่ปีติ สุข เอกัคคตา แล้วละปีติ

เสียคงอยู่แต่สุขเอกัคคตา จนอารมณ์ละเอียดขึ้นคงเหลืออยู่แต่เอกัคคตาและอุเบกขา เพราะละสุขเสียอีก ฯ ข้อปฏิปทาเหล่านี้เกิดขึ้นพร้อมเปนองคสมังคีถึงนิโรธ ฯ ปัญญาเหนในอริยสัจนี้เปนปัญญาอย่างสูง ฯ สมเดจพระศาสดาตรัสสรรเสริญปัญญาด้วยนิพนธคาถามีหลายสถาน เช่นว่า

ปญฺญาชีวึชีวิตมาหุเสฏฺฐํ

นักปราชญ์กล่าวสรรเสริญความเปนอยู่ของบุทคลผู้เปนอยู่ด้วยปัญญาว่าประเสริฐ

โยจ วสฺสสตํ ชีเว ทุปฺปญฺโญ อสมาหิโต
เอกาหํ ชีวิตํ เสยฺโย ปญฺญวนฺตสฺส ฌายิโน

บุทคลผู้มีปัญญาเพ่งพินิตมีชีวิตเปนอยู่เพียงวันเดียว ประเสริฐกว่าบุทคลผู้ไร้ปัญญา มีจิตต์ไม่ตั้งมั่น มีชีวิตเปนอยู่ร้อยปี

ปญฺญาย ปริสุชฺฌติ บุทคลย่อมบริสุทธิด้วยปัญญาและว่า

ปมาทํ อปฺปมาเทน ยทา นุทติ ปณฺฑิโต
ปญฺญาปาสาทมารุยฺห อโสโก โสกินึ ปชํ

เปนต้น ความว่า เมื่อใดบัณฑิตมาบันเทาความประมาทเสียด้วยความไม่ประมาท เมื่อนั้นก็ย่อมขึ้นสู่ปราสาทคือปัญญาเปนผู้ไม่เสร้าโสก แลดูหมู่ชนที่เขลาเสร้าโสกอยู่ ดุจบุทคลยืนอยู่บนภูเขาแลเหนชนทั้งหลายอันยืนอยู่ ณ พื้นดินฉนั้น ฯ เพราะฉนั้นปัญญาเปนธรรมชาติอันสำคัญ นับเปนเหตุอันหนึ่งแห่งสวัสดิ ฯ

ตปะ คือความเพียร เหตุแห่งความสวัสดิ ข้อ ๒ ฯ ความเพียรย่อมเปนอุปการคุณทั้งทางโลกทางธรรม การทำมาหาเลี้ยงชีพเปนต้นต้องอาศัยมีความเพียรไม่ท้อถอย ถ้าขาดความเพียรแล้ว กิจการที่ประกอบก็อากูล หาสำเร็จประโยชน์ที่ต้องประสงค์ไม่ ฯ อนึ่งการทำความเพียรในกิจทุกสถานมักจะมีอุปสัคเหตุขัดข้องในระวาง ให้ผู้มีความเพียรนั้นทำไปไม่ได้ เมื่อเช่นนี้ก็ต้องอาศัยมีขันติ ความอดทนช่วยด้วย และยิ่งมีโสรัจจะความเสงี่ยมด้วยอีกก็ยิ่งดี จริงอยู่มีแต่ขันติไม่มีโสรัจจะกำกับด้วยนั้นจะพึงเหนต่างกัน และพิเศษกว่ากัน เช่นบุทคลเปนโรคผีปวดเปนกำลัง ถ้าเปนผู้มีขันติก็อาจอดทนต่อทุกขเวทนาได้ตามควร แต่คงสำแดงกิริยาอาการหาเปนปรกติไม่ ถ้าผู้นั้นมีโสรัจจะด้วย ก็ย่อมจะสำแดงกิริยาอาการ

เปนปรกติเหมือนคนดี ๆ เพราะฉนั้นเมื่อทำความเพียรในกิจอันใดอันหนึ่ง ถ้าเกิดอุปสัคขึ้นในระวาง ก็ควรให้ขันติและโสรัจจะเกิดขึ้น ถ้าไม่เหลือวิสัยเหตุขัดข้องก็จะอันตรธานหายไป ได้ดำเนิรความเพียรต่อไปกว่าจะถึงสุดแห่งกิจ ฯ ความเพียรนี้แม้ทางธรรมก็เปนข้อปฏิบัติอันสำคัญส่วนหนึ่ง จำแนกเปน ๔ คือ เพียรยังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็ละเสีย ยังบุญกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็ให้เจริญยิ่ง ฯ สมเดจพระผู้มีพระภาคทรงสรรเสริญความเพียรด้วยพุทธนิพนธคาถาว่า

วิริเยน ทุกฺขมจฺเจติ

บุทคลย่อมล่วงทุกข์เสียได้ด้วยความเพียร และว่า

โยจ วสฺสสตํ ชีเว กุสีโต หีนวีริโย
เอกาหํ ชีวิตํ เสยฺโย วิริยํ อารภโต ทฬฺหํ

บุทคลผู้ปรารภความเพียรมั่น มีชีวิตเปนอยู่เพียงวันหนึ่งดีกว่าบุทคลผู้เกียจคร้านไม่มีความเพียร มีชีวิตเปนอยู่ร้อยปีดังนี้ ฯ ความเพียรนั้นยเปนเหตุแห่งความสวัสดี ข้อ ๒ ฯ

อินทริยสังวร ความระวังอินทรีย์ข้อ ๓ ฯ อินทรีย์มี ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ระวังไม่ให้ความยินดียินร้ายอันเปนบาปอกุศลเกิดขึ้น ในเวลาเมื่ออารมณ์ภายนอกมากระทบ คือตาเหนรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้องเครื่องสัมผัส ใจรู้อารมณ์ การที่จะระวังมิให้เกิดยินดียินร้ายนั้นเหมือนอย่างตาเหนรูป เช่นได้รับหนังสือ ๑ ฉบับ ในหนังสือนั้นคงมีเรื่องทำให้ยินดีก็มี ให้ยินร้ายก็มี ก็ต้องระวังอย่าให้เปนเช่นนั้น เปนแต่ให้กิจในหนังสือนั้นสำเร็จเปนไปโดยที่ควรอย่างไร เมื่อระวังได้เช่นนั้น กิจนั้นก็สำเร็จโดยธรรม บาปเกิดแต่เพราะยินดียินร้ายก็ไม่มี ฯ แม้ในอินทรีย์อื่นมีหูเปนต้น ก็ควรระวังโดยนัยนี้เปนตัวอย่าง ฯ การสำรวมอินทรีย์ สมเดจพระโลกนาถเจ้า ตรัสสรรเสริญว่าเปนอุบายที่ชอบเช่นพระพุทธโอวาทว่า

จกฺขุนา สํวโร สาธุ สาธุ โสเตน สํวโร
ฆาเนน สํวโร สาธุ สาธุ ชิวฺหาย สํวโร

เปนต้นความว่า ความสำรวมทางจักษุ ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จ ความสำรวมทางโสต ทางฆานะ ทางชิวหา ทางกาย ทางวาจา และทางใจ ก็ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จ

ความสำรวมในที่ทั้งปวง ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จ ภิกษุผู้สำรวมในที่ทั้งปวงแล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ดังนี้ฯ อินทรียสังวร เปนเหตุแห่งความสวัสดี ที่ ๓ ฯ

สพฺพนิสฺสคฺค ความสละเสียซึ่งสิ่งทั้งปวง เปนเหตุแห่งความสวัสดีที่ ๔ ฯ ข้อนี้เปนข้อปฏิบัติอันสูง สัพพนิสสัคคะ ซึ่งแปลว่าความสละสิ่งทั้งปวงเสียนั้น เมื่อจะชี้โดยตรงก็คือสละเหตุแห่งทุกข์เสีย เพราะอะไร ๆ ที่เปนเหตุให้เกิดทุกข์ทั้งหมดควรสละเสีย เหตุให้เกิดทุกข์นั้นก็คือตัณหานั่นเอง จะสละเสียได้ด้วยอุบายคือ อริยมัคคะภาวนานั่นเอง ซึ่งมีอัตถาธิบายดังกล่าวมาแล้วแต่หลังฯ ความสละสิ่งทั้งปวงเสีย เปนเหตุแห่งความสวัสดีที่ ๔ ฯ

เพราะฉนั้นบุทคลผู้มีปัญญา ประสงค์ความสวัสดิมงคลศุภผลแก่ตน ก็พึงบำเพ็ญเหตุทั้ง ๔ ประการ ก็จะเปนไปสมประสงค์โดยไม่สงสัย ด้วยประการฉนี้ฯ

แต่นี้จะได้ตั้งสัตยาธิษฐาน อำนวยพรแก่ท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ ด้วยอำนาจพระรัตนไตรย สรณังคมนียวัตถุและผลานิสงส์ของการบำเพ็ญกุศลครั้งนี้ และผลของความประพฤติความดีซอยมาแต่หลัง ๆ จงมาเปนอุปถัมภกปัจจัย ให้ท่านเจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์มีชีพอยู่ต่อไป ไร้โรคาพาธอุปัทวภัย มีความผาสุกทุกอิริยาบถ สมบูรณมั่งคั่งด้วยโภคทรัพย์กิตติศักดิ์ เปนศรีของสกุล มีความประสงค์จำนงหมายอันใด จงเปนไปสมมโนรถทุกสิ่งทุกประการ เทอญฯ

บทความเรื่อง "เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ"

ในหน้าต่อไปนี้ เรียบเรียงโดย

คุณสมภพ จันทรประภา

จากหนังสือ "ชาวกรุง"

ประจำเดือนพฤศจิกายน ๒๕๐๒

เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ

"ฉันไม่เคยประหม่าอันใดเลย วันนี้พบพระยาเทเวศร์ฯ เข้า ออกสั่นๆ จะพูดอะไรก็นึกไม่ใคร่ออก จึงไม่สามารถจะเล่าได้ว่าดีใจเพียงใด หัวยังโคมๆ อยู่จนเดี๋ยวนี้"

เป็นความตอนหนึ่งในลายพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระบรมราชินีนาถจากลังกา ในคราวที่เสด็จกลับจากประพาสยุโรป

เด็กๆ ทุกวันนี้ ไม่มีใครรู้ว่า พระยาเทเวศร์ ฯ นั้นคือใคร มีความสำคัญอย่างไร ที่เป็นผู้ใหญ่หน่อยก็จะทึกทักเอาว่าเป็นพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ สมุหพระราชมณเฑียรในรัชกาลที่ ๖ ซึ่งเพิ่งถึงแก่อนิจจกรรมไปเร็วๆ นี้ แต่ผู้ใหญ่รุ่นเก่ารู้ว่าพระยาเทเวศร์ ฯ ที่ปรากฏในลายพระราชหัตถเลขานั้นคือ เจ้าพระยาเทเวศรวงศ์วิวัฒน์เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ บิดาพระยาเทเวศร์ฯ สมุหพระราชมณเฑียร ซึ่งเพิ่งล่วงลับไป เรื่องราวของเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ นั้นน่าศึกษา เพราะท่านเป็นคนซึ่งเกิดมาในสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อของวิธีศึกษาอย่างเก่ากับอย่างใหม่ จะเรียนวิชาความรู้เอาดีอย่างเก่าก็โตไม่ทัน จะเข้าโรงเรียนเรียนวิชาอย่างใหม่ก็โตเกินไป แต่สามารถได้เป็นถึงเจ้าพระยาเสนาบดีของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ซึ่งไม่ใช่พระเจ้าแผ่นดินที่พระราชทานยศ บรรดาศักดิ์ตลอดจนเครื่องราชอิสริยาภรณ์ง่ายนัก

ในบรรดาผู้ที่รู้จักตัวรู้จักชื่อเสียงของเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ นั้น เวลาจะกล่าวถึงท่าน มักจะกล่าวถึงละครดึกดำบรรพ์ อันเป็นละครรำที่ท่านดัดแปลงกระบวนการเล่นให้เป็นอย่างละครโอเปร่าของฝรั่ง มากกว่าจะกล่าวถึงงานที่เป็นประโยชน์อื่นๆ เพราะละครคณะนี้มีชื่อเสียงมากในสมัยนั้นและถึงแม้จะเลิกล้มไปแล้ว แบบแผนก็ยังคงใช้อยู่ต่อมา ที่จริงความดีความงามในการละครดึกดำบรรพ์นี้ ส่วนใหญ่เป็นผลงานของสมเด็จพระบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ เรื่องเดิมมีอยู่ว่าเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ได้ไปเห็นละครฝรั่งอย่างที่เรียกกันว่าโอเปร่าในยุโรป คราวตามเสด็จสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ในพ.ศ. ๒๔๓๔ เห็นแล้วก็ชอบ

ใจในความประณีตนั้น เมื่อกลับมาถึงบ้านจึงกราบทูลสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศ ฯ ถึงความคิดที่จะจัดการเล่นละครไทยให้เป็นอย่างโอเปร่า โดยจะเป็นผู้สร้างโรงละคร และทำเครื่องแต่งกายให้ละครของท่าน ซึ่งได้รับมรดกตกทอดมาเล่น ขอให้สมเด็จ ฯ ทรงคิดบทและจัดกระบวนลำนำและขับร้อง สมเด็จ ฯ ทรงเห็นชอบด้วย จึงได้สร้างโรงละครดึกดำบรรพ์ขึ้นในบริเวณวังบ้านหม้อ อันเป็นวังของกรมพระพิทักษเทเวศร์ ซึ่งทรงเป็นปู่ของเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ อยู่ริมถนนอัษฎางค์

การที่เรียกว่าละครดึกดำบรรพ์นั้น ก็ประสงค์จะไม่ให้คนเรียกว่าละครเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ต้องการจะให้เป็นชื่อคณะละคร คนต่อมาสำคัญผิดเอาไปเรียกกันเป็นชื่อละครที่เล่นอย่างโอเปร่าว่าละครดึกดำบรรพ์ เพราะละครแต่ก่อนนั้นเล่นไม่มีฉาก ป่าก็อยู่ตรงนั้น เมืองก็อยู่ตรงนั้น ละครดึกดำบรรพ์เริ่มเล่นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ ในการรับแขกเมือง และนับแต่นั้นมา การรับแขกเมืองศักดิ์สูงก็ให้ไปดูละครแทนฟังคอนเสิต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ เสด็จพร้อมกับแขกเมืองนั้น ๆ ถ้าไม่มีการรับแขกเมือง ก็เล่นให้คนดูเดือนละครั้งสองครั้ง

เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ เกิดวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๙๕ เป็นบุตรพระองค์เจ้าสิงหนาท ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมพระพิทักษเทเวศร์ หม่อมสุดซึ่งเป็นบุตรีขุนพัฒนทอง เจ้าของตลาดบ้านหม้อเป็นหม่อมมารดา เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ เป็นคนไม่มีชื่อ เพราะพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ รับสั่งเรียกว่า "หลานอย่างนั้น หลานอย่างนี้" อยู่เป็นนิจ คนก็ไม่กล้าเรียกเป็นอย่างอื่น เลยเรียกตามว่า "เจ้าหลาน" ถึงเวลาที่จะต้องมีชื่อจริง ๆ เลยเป็นหม่อมราชวงศ์หลานโดยอัตโนมัติ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ นั้น เพราะเป็นหลานใหญ่ในกรมพระพิทักษ์ ฯ พระเชษฐาซึ่งทรงนับถือมากพระองค์หนึ่ง และตัวเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ เองก็เป็นคนน่ารัก เมื่อตัดจุก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนินมาทรงตัดจุกพระราชทานถึงวังบ้านหม้อ

การศึกษาของคนสมัยนั้น เป็นการศึกษาตามสกุล สกุลของเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ นั้นรับราชการในกรมม้ามาตั้งแต่ครั้งกรมพระยาพิทักษ์ ฯ กรมม้านั้นโดยหลักการเป็นกรมฝ่ายทหารมีข้าราชการในกรมมาก เพราะต้องพร้อมสำหรับใช้ในราชการสงคราม แต่ตอน

ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ กรมนี้ไปขึ้นอยู่กับสมุหนายก ซึ่งเป็นฝ่ายพลเรือน เพื่อเป็นการถ่วงอำนาจกับสมุหพระกลาโหม นอกจากนั้น ข้าราชการในกรมม้าตลอดจนม้าที่เป็นพาหนะมีเลี้ยงกันอยู่ในหัวเมืองมหาดไทยทั้งสิ้น เมื่อขึ้นอยู่ในมหาดไทยซึ่งเป็นฝ่ายพลเรือน การเลี้ยงดูทำนุบำรุงข้าราชการและพาหนะก็ทำได้สะดวก ตลอดไปจนการเกณฑ์ม้าราษฎร เพื่อใช้ในการสงคราม ครั้นเมื่อรัชกาลที่ ๓ มีเจ้านายไปกำกับราชการตามกรมต่าง ๆ กรมละองค์ กรมพระพิทักษ์ ฯ ได้ทรงกำกับกรมม้า ดังนั้นกรมม้าจึงไม่ได้ขึ้นในบังคับบัญชากรมมหาดไทย มาขึ้นอยู่กับกรมพระพิทักษ์ฯ โดยตรง เมื่อกรมพระพิทักษ์ฯ สิ้นพระชนม์ ราชการกรมม้าก็ตกอยู่แก่พระองค์เจ้าสิงหนาทผู้บุตร *(เดิมเป็นหม่อมเจ้า)* ตลอดมาจนถึงต้นรัชกาลที่ ๕ การศึกษาของเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ จึงตั้งต้นด้วยเรื่องม้าอันเป็นวิชาประจำตระกูล ศึกษาพร้อมกันกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โดยมีพระองค์เจ้าสิงหนาทเป็นครู เพราะเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ แก่กว่าพระจุลจอมเกล้าไม่ถึงปีได้ทำพิธีครอบกันตามประเพณี นอกจากวิชาม้าแล้ว พระองค์เจ้าสิงหนาททรงหัดเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ในการต่าง ๆ ตั้งแต่การแจวเรือ การทำนา การเกี่ยวหญ้า เวลาคนไปเกี่ยวหญ้าม้า เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ เคยไปด้วยจนถึงป่าหญ้าทุกตำบล เพื่อจะต้องเรียนรู้ถึงสภาพของหญ้าตามท้องที่ต่าง ๆ เรียนจนมีฝีมือในการบังคับม้าตลอดจนความรู้ในการดูลักษณะม้า และวิชาการต่าง ๆ อันเกี่ยวกับการสงครามทางบก ซึ่งต้องอาศัยม้าเป็นการสำคัญ

ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ขึ้นเสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินองค์ที่ ๕ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นมหาดเล็กสารถีขับรถพระที่นั่ง เมื่ออายุเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ได้ ๑๗ ปี และเลื่อนที่ขึ้นไปเรื่อยจนเมื่ออายุ ๒๗ ปี ได้เป็น "คุณพระนาย" คือเป็น *เจ้าหมื่นสรรพเพ็ชภักดี* ตำแหน่งราชการนี้เป็นตำแหน่งมหาดเล็กชั้นหัวหมื่น

การมหาดเล็กแต่เดิมนั้น จัดออกเป็น ๔ เวร เรียกว่า เวรศักดิ์ เวรสิทธิ์ เวรฤทธิ์ เวรเดช หน้าที่ราชการก็มีทั้ง ๔ เวรเหมือนกัน แต่ผลัดกันเข้าประจำการ เป็นข้างขึ้น ข้างแรม เปลี่ยนกันใน ๔ เวรนั้น ข้าราชการในกรมมหาดเล็ก ชั้นตั้งแต่หัวหมื่นลงมานั้น เป็นตำแหน่งประจำเวรคือ

เวรศักดิ์	เจ้าหมื่นสรรพเพ็ชภักดี
	หลวงศักดิ์นายเวร
	นายจ่ายง
	นายฉัน หุ้มแพร
	นายสนิท หุ้มแพร
	นายไชยขรรค์ หุ้มแพร
	นายสนองราชพงหาร หุ้มแพร
	นายพินัยราชกิจ หุ้มแพร
เวรสิทธิ์	เจ้าหมื่นเสมอใจราช
	หลวงสิทธินายเวร
	นายจ่ายอด
	นายชิด หุ้มแพร
	นายสุจินดา หุ้มแพร
	นายพลพ่าย หุ้มแพร
	นายเสนองานประพาศ หุ้มแพร
	นายพินิจราชการ หุ้มแพร
เวรฤทธิ์	เจ้าหมื่นไวยวรนารถ
	หลวงฤทธิ์นายเวร
	นายจ่าเรศ
	นายกวด หุ้มแพร
	นายเล่ห์อาวุธ หุ้มแพร
	นายพลพัน หุ้มแพร
	นายบำเรอบรมบาท หุ้มแพร
	นายพิจิตรสรรพการ หุ้มแพร

เวรเดช *เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์*

หลวงเดชนายเวร

นายจ่ารง

นายขัน หุ้มแพร

นายเสน่ห์ หุ้มแพร

นายสรรพวิไชย หุ้มแพร

นายบำรุงราชบทมาลย์ หุ้มแพร

นายพิจารณ์สรรพกิจ หุ้มแพร

ต่อมาการต่าง ๆ เหล่านี้ เปลี่ยนเป็นหน้าที่ประจำเช่นเวรศักดิ์ เป็นเวรที่รับราชการใกล้ชิดติดพระองค์ และโดยเสด็จพระราชดำเนิน เวรสิทธิ์มีหน้าที่ในการโยธาต่าง ๆ เวรฤทธิ์มีหน้าที่ในการรถม้าทั้งปวง เวรเดชเป็นเวรที่รวบรวมทะเบียนมหาดเล็กบรรดาศักดิ์และมหาดเล็กวิเศษทั้งหลายอันไม่มีหน้าที่ราชการประจำในกรมมหาดเล็กทั้ง ๓ เวร แต่หน้าที่นั้นไม่คงที่ บางครั้งก็มีการสับเปลี่ยนโยกย้ายกันแล้วแต่บุคคล

งานกรมมหาดเล็กเป็นงานละเอียดประณีต เพราะเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ของราชบัลลังก์ต้องระวังทั้งกิริยา วาจา และวิธีปฏิบัติราชการนับแต่เชิญเครื่อง เชิญพระแสง ต้องรู้จักว่าเครื่องราชูปโภค ต้องรู้จักหน้าที่อันเกี่ยวด้วยพระเจ้าลูกเธอและนางใน ต้องรู้ว่าเมื่อใด ที่ไหน จะยืนเดิน หรือหมอบคลาน ต้องรู้วิธียืน วิธีเดิน วิธีหมอบ วิธีคลานให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยงดงามรวดเร็ว ต้องรู้ว่าเมื่อใดจะต้องถวายบังคม เมื่อใดจะต้องถวายคำนับ และรู้จำนวนครั้งในการถวายบังคมในที่นั้นๆ ด้วย การพูดจาก็ต้องให้ถูกต้องกับไวยากรณ์ โดยเฉพาะราชาศัพท์ อันเป็นส่วนหนึ่งของไวยากรณ์นั้น เพราะการที่จะกราบบังคมทูลย่อมมีถ้อยคำสำนวนแปลกไปจากที่พูดเป็นสามัญ เพราะเหตุดังกล่าวข้างต้น แต่ในขณะเดียวกันก็ต้องระวังไม่ให้เยิ่นเย้อรุ่มร่าม เพียงแต่การเชิญพระแสงอย่างเดียวก็ต้องระวังมาก เพราะเป็นเครื่องป้องกันอันตราย มีคมและยาวเกะกะ การเชิญจึงต้องเชิญให้ทรงหยิบใช้ได้ทันที ตามตำราที่สอนกันมาในกรมมหาดเล็กนั้นว่า เวลาเชิญต้องไม่หงายคมขึ้นข้างบน หรือให้คมตรงออกไปตามหน้าคนเชิญต้องให้ข้างปลายลง ข้างด้ามขึ้น ถ้าเป็นพระแสงดาบจะต้อง

เชิญคว่ำลง เชิญที่ฝักและจับทั้ง ๒ มือ มือบนอยู่ต้นฝัก มือล่างอยู่ปลายฝักให้มีระยะห่างกันพองาม มือบนนั้นหงายให้แขนตั้งอยู่เสมอราวนม มือล่างคว่ำและเชิญให้พระแสงเฉลยเฉลียงกับตัวตามส่วนมือ จะพิงพาดพระแสงเข้ากับตัวหรือกับบ่าไม่ได้ เชิญตามเสด็จต้องเดินและยืนเฉลียงอยู่ข้างเบื้องซ้ายพระองค์พอทอดพระเนตรเห็น การถวายพระแสงต้องส่งด้ามถวายและเข้าทางเบื้องซ้ายพระองค์ดังนี้เป็นต้น

เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ รับราชการในกรมนี้จนได้เป็นที่พระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ บัญชาการกรมมหาดเล็กในฐานะจางวาง ตำแหน่งผู้บัญชาการนั้นไม่โปรดเกล้า ฯ ตั้งผู้ใดนอกจากพระราชโอรส ซึ่งเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ตำแหน่งจางวางมหาดเล็ก มีหน้าที่ที่จะดูแลรับผิดชอบในราชการกรมมหาดเล็กทั่วไปไม่ประจำเวร

ระหว่างนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ เสวยราชสมบัติได้หลายปี ทรงรู้ราชการละเอียดถี่ถ้วนมากขึ้นทั้งภายในและภายนอกประเทศ ทรงเห็นว่าการปกครองของประเทศในสมัยนั้นไม่ทันต่อความเจริญของโลก จึงมีพระราชดำริจะเปลี่ยนแปลงการปกครองบ้านเมืองให้เข้ารูป อำนาจในการปกครองนั้นมีอยู่ด้วยกัน ๓ อย่าง คืออำนาจบริหาร อำนาจนิติบัญญัติ อำนาจตุลาการ สมัยนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงใช้อำนาจทั้ง ๓ นี้ โดยทรงรับผิดชอบแต่พระองค์เดียว เพราะทรงถือว่ารับสมมุติจากประชาชนแล้ว ทรงเป็นทั้งพระราชาและนายกรัฐมนตรี การเปลี่ยนแปลงอันแรก ทรงเริ่มที่อำนาจตุลาการก่อน อำนาจนี้เดิมอยู่ที่ลูกขุน ณ ศาลหลวง คือลูกขุนที่เป็นผู้สำหรับพิพากษาคดีของราษฎร คดีใดต่อสู้กันจนถึงถวายฎีกา ก็เป็นหน้าที่ของพระราชาจะต้องทรงตัดสิน จึงทรงตั้งที่ปรึกษาราชการในพระองค์ขึ้นพวกหนึ่งเรียกว่าองคมนตรี คนที่จะเป็นองคมนตรีนั้น ทรงคัดเลือกอย่างพินิจพิเคราะห์ และหลังจากคัดเลือกแล้ว ก่อนจะเข้าประชุมต้องให้สัตย์ก่อนว่า จะทำหน้าที่นั้นด้วยความสุจริต เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ได้รับเลือกเป็นองคมนตรีคนหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ มีหน้าที่ประชุมพิจารณาความฎีกา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ โปรดในการประพาสตามหัวเมืองและต่างประเทศ เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ได้ตามเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ตลอดไปจนถึงสิงคโปร์ และชวา ในการที่ตามเสด็จนี้ เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ได้รู้ได้เห็นได้เรียนงานตามเสด็จอยู่ตลอดเวลา

ทั้งในราชการและการส่วนพระองค์ เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรดในการที่จะได้ทอดพระเนตรการต่าง ๆ ว่าการนั้นเป็นอย่างไร ทั้งในที่ลับและในที่แจ้ง ในปีนัง สิงคโปร์ ก็ไปเที่ยวกันตามตรอกตามซอก ด้วยเหตุผลดังที่ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

"ยังการที่เที่ยวกลางคืนอีกอย่างหนึ่งน่าเล่าเต็มที มิใช่เรามีความปรารถนาในการผู้หญิงยิงเรืออะไร........แต่ถึงเป็นดังนี้เรายังเว้นที่จะรู้เห็นไม่ได้ ต้องไปเที่ยวดูพอให้รู้เห็นบ้าง ว่าการทั้งปวงนั้นเป็นอย่างไร"

ถ้าเป็นในกรุงเทพฯ เสด็จพระราชดำเนินมาที่วังบ้านหม้อ รถพระที่นั่งเข้าทางหน้าวังจอดคอยไว้ที่วังนั้น พระองค์เองเสด็จออกทางหลังวังมีเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ และเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีตามเสด็จ บางครั้งเจ้าพระยาสุรวงษ์วัฒนศักดิ์ก็ตามเสด็จด้วย ทรงท่องเที่ยวไปตามที่ต่าง ๆ มีสำเพ็งและหน้าโรงหวยเป็นต้น การเสด็จทำนองนี้มีอยู่เนือง ๆ เป็นเหตุให้ทรงทราบถึงสภาพของบ้านเมืองอย่างใกล้เคียงกับความจริง ทั้ง ๆ ที่เป็นคนโปรดถึงขนาดนี้ก็ดี เวลาทำผิดก็ไม่พ้นพระราชอาญา

วันหนึ่ง ในปี พ.ศ. ๒๔๓๔ นั้นเอง มีราชการจะเสด็จพระราชดำเนินขบวนรถม้าแต่เช้าตรู่ เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ จึงเข้าไปนอนคอยอยู่ในพระบรมมหาราชวัง แต่เคราะห์ร้ายแต่งตัวมาขับรถพระที่นั่งไม่ทัน ถูกกริ้ว และทรงเรียกคืนพานทองและตราจุลจอมเกล้าฯ แต่ก็กริ้วอยู่ไม่นาน เพราะโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ เสด็จไปเยี่ยมตอบเอมเปอเรอร์รัสเซียแทนพระองค์ คณะผู้ตามเสด็จนั้น หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล นิพนธ์ไว้ว่า

"ต้องอยู่ในข่ายพระราชพิจารณาว่า ต้องมีรูปร่างงาม มารยาทเรียบร้อยไม่ให้เสียชื่อสัญชาติไทย และต้องมีสมองพอที่จะจำของดี ๆ กลับมาให้คุ้มค่าเสียเงินไปได้"

เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ เป็นคนแรกที่อยู่ในข่ายพระราชพิจารณานั้น และได้ตามเสด็จสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ ออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๗ กรกฎาคม ๒๔๓๔ ได้ไปราชการตามราชสำนักต่าง ๆ ในยุโรป ตลอดจนอียิปต์และอินเดีย กลับมาถึงได้พระราชทานคืนพานทองและตราจุลจอมเกล้า และโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระอภิบาลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศฯ รัชทายาท การที่ได้รับหน้าที่นี้ เจ้าพระยาเทเวศร์ฯ รู้สึกใน

พระมหากรุณาธิคุณเป็นที่ล้นพ้น เพราะเป็นการทรงแสดงอย่างเปิดเผยถึงความไว้วางพระทัยที่มีต่อตัวท่าน สมเด็จพระบรม ฯ นั้น ทรงเป็นเจ้านายเล็ก ๆ ที่ฉลาดน่ารักอย่างยิ่ง ถ้าใครเคยได้อ่านบันทึกที่ทรงไว้ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์จะเห็นด้วยทุกคน เวลาสมเด็จพระบรม ฯ เสด็จวังบ้านหม้อ สมเด็จพระราชโอรสและพระราชโอรสอื่น ๆ ก็ตามเสด็จ บางครั้งทรงเล่นเอาเถิด บางครั้งทรงเล่นซ่อนหา บางครั้งก็เสด็จต่อไปเสวยพระกระยาหารที่สระจระเข้ในวัดโพธิ์ เล่ากันว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ฯ นั้น ทรงเรียบร้อยอย่างยิ่ง เวลาตามเสด็จสมเด็จพระบรม ฯ มาถึงวังบ้านหม้อ ก็ประทับพับเพียบเรียบร้อย ไม่ซุกซน

เวลานั้นการปกครองหัวเมืองยังแยกกัน ในเรื่องการบังคับบัญชา มีทั้งกลาโหม มหาดไทย และกรมท่า ยังไม่ได้รวมอยู่ในกระทรวงมหาดไทยกระทรวงเดียวดังในปัจจุบัน เจ้าเมืองก็ไม่มีเงินเดือน ได้แต่ค่าธรรมเนียมต่าง ๆ เป็นผลประโยชน์การทำนุบำรุงบ้านเมืองก็ต้องเป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองตามกำลังปัญญาของตน แต่เจ้าเมืองทำไร่ ทำนาหรือจะค้าขายเพื่อหาผลประโยชน์เป็นส่วนของตัวเองย่อมทำได้ จะเรียกผู้คนมาใช้สอยในกิจการของตนก็ได้ เพียงแต่มีข้อห้ามสั้น ๆ อยู่ข้อหนึ่ง ซึ่งมีความหมายมากว่า

"อย่าให้ฉ้อฉลกดขี่ให้อาณาประชาราษฎรได้ความเดือดร้อน"

แต่เนื่องด้วยการทำแผนที่ยังไม่มี อาณาเขตของเมือง ๆ หนึ่งจึงกำหนดกันไม่เป็นหลักฐานเป็นเหตุให้มีเรื่องวิวาทกันบ่อย ๆ เพราะเข้าใจผิด และราษฎรซึ่งอยู่บริเวณแดนต่อแดนก็ได้ความเดือดร้อน ถูกเกณฑ์แรงทั้งสองเมืองจึงพากันหลบหนีเป็นเหตุให้โจรผู้ร้ายชุกชุมอีกเหตุหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ต้องทรงแก้ไข โดยแต่งตั้งข้าหลวงออกไปปักปันเขตแดนและระงับการปล้นสดมภ์ตามหัวเมืองต่าง ๆ เมืองสงขลากับเมืองพัทลุงก็อยู่ในข่ายนี้ พระยาวิเชียรคีรีเจ้าเมืองสงขลานั้นมีชื่อเสียงในทางเข้มแข็งเด็ดขาด และไม่ยอมลงคนง่ายนัก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงพระเมตตาว่าเป็นคนซื่อ จึงรับสั่งให้เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ออกมาเป็นข้าหลวงปักปันเขตแดนทั้งสอง การก็สำเร็จเป็นที่พอใจด้วยกันทุกฝ่าย

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นระหว่างไทยกับฝรั่งเศส เมื่อ ร.ศ. ๑๑๒ นั้น ทำให้บ้านเมืองยากจนลง ผู้คนก็เงียบเหงาซบเซา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ จึงรับสั่งว่า

"บ้านเมืองเงียบเหงานัก ปีนี้เทเวศร์ถีบชิงช้าที"

เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ก็รับพระบรมราชโองการ แล้วบอกกล่าวไปยังเจ้านายและมิตรสหายที่รักใคร่นับถือกัน ทุกท่านก็ช่วยกันโดยส่งกระบวนแห่มาบ้าง รถที่ตบแต่งแล้วบ้าง ทำให้กระบวนแห่ถีบชิงช้าครั้งนั้นเป็นกระบวนที่มโหฬารที่สุด นับแต่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มา มีทั้งกระบวนช้าง กระบวนม้า กระบวนเกวียนเทียมโค กระบวนเกวียนเทียมกระบือ กระบวนพลเดินเท้าถือธงต่าง ๆ สี มีรถตั้งรูปเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้รับพระราชทานทุกดวงดวงละรถ มีขลุ่ยเชียงใหม่สลับไปทุกกอง กระบวนทหารมีทั้งอย่างเก่าอย่างใหม่แทบทุกอย่าง สลับด้วยแตรวง มีรถภาพหุ่นของกรมหุ่น รถโขนของกรมโขน รถรูปมหาดเล็กเชิญเครื่องของกรมมหาดเล็ก รถรูปม้าของกรมม้า รถโรงเรียนราชกุมารของสมเด็จพระบรม ฯ ตำรวจดาบเขน ดาบโล่ห์ ดาบดั้ง ดาบ ๒ มือ พร้าแป๊ะกัก ดาบเชลยสารพัด เล่ากันว่าหัวขบวนถึงเสาชิงช้า พระยายังไม่ผ่านพลับพลาสูง

การถีบชิงช้านี้เป็นพิธีสำหรับบ้านเมืองอย่างหนึ่ง เป็นพิธีพราหมณ์ตามตำราไสยศาสตร์เรียกกันว่าพระราชพิธีตรียัมปวาย ทำกันในเดือนอ้าย อันเป็นวันขึ้นปีใหม่ของพราหมณ์ ซึ่งถือกันว่าเป็นวันที่พระอิศวรเป็นเจ้าเสด็จมาเยี่ยมโลก เสด็จมาครั้งหนึ่งประทับอยู่ ๑๐ วัน ตั้งแต่เดือนอ้ายขึ้น ๗ ค่ำ ถึงแรม ๑ ค่ำ เป็นวันเสด็จกลับ พราหมณ์จึงต้องจัดให้มีการรับรอง เชิญเทพยดาทั้งหลายมาเฝ้า มีพระอาทิตย์ พระจันทร์ พระธรณี และพระคงคาเป็นต้น เทพยดาทั้ง ๔ นี้แกะเป็นรูปไว้บนแผ่นกระดาน ๓ แผ่น อาทิตย์กับจันทร์อยู่แผ่นเดียวกัน ถึงวันงานก็เอากระดานทั้ง ๓ แผ่นนี้มาไว้ในหลุมหน้าโรงพิธี ซึ่งอยู่ใกล้กับเสาชิงช้า เวลาที่ผู้รับสมมุติเป็นพระอิศวรมาถึง ก็เอากระดานนั้นขึ้นแขวนเป็นชิงช้าให้คนที่สมมุติเป็นผู้รักษาโลกทั้ง ๔ ทิศ ที่เรียกว่าโลกบาล มีทศรฐ กุเวร วิรุฬหก วิรูปักษ์ เป็นผู้ขึ้นโล้ด้วยความสนุกสนาน พวกนี้เรียกกันว่า นาลีวัน ส่วนพวกที่สมมุติเป็นพระยานาคที่มาเฝ้าก็รำเสนงพ่นน้ำถวาย

ในวันถีบชิงช้ารอบบ่าย เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ไม่มีความสบายใจ เพราะงานนี้ขาดสมเด็จพระบรม ฯ ไป สมเด็จพระบรม ฯ ทรงสนุกมากในการเตรียมงาน จัดวางรูปกระบวน

แห่ ทรงเป็นพระธุระอย่างยิ่ง ครั้นถึงวันจริงก็เริ่มประชวรมีไข้เสด็จออกไม่ได้ วันนั้นเป็นวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ พระอาการเพียบมาก ให้เหนื่อยหอบเป็นกำลัง แพทย์เห็นว่าพระอวัยวะภายในพระอุระพิการ ประกอบพระโอสถถวาย พระอาการคลายแล้วกลับทรุดหนักลง เล่ากันว่าประชวรครั้งนั้น ถ้าเป็นเดี๋ยวนี้ก็ว่าเป็นไทฟอยด์

เสร็จพิธีแล้วแห่กลับโดยถนนรอบพระนคร พอเสลี่ยงถึงหน้าประตูวิเศษไชยศรี เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ก็ลงเข้าวังทันทีเพื่อขึ้นเฝ้าดูพระอาการ แต่พระอาการเพียบหนักเสียแล้ว เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ก็ทอดอาลัยนั่งพิงพระทวาร ไม่ต้องกล่าวถึงความทุกข์ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวีผู้เป็นพระราชชนนี ตลอดถึงความทุกข์ของพระบรมวงศานุวงศ์ อันมีกรมหลวงประจักษ์ ฯ เป็นต้น และความทุกข์ของเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ที่ได้รับครั้งนั้น เพราะไม่มีใครจะประมาณได้

ได้เล่ามาแล้วในตอนต้นว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงจัดการอย่างใดในอำนาจตุลาการ ต่อไปนี้จะเล่าถึงอำนาจนิติบัญญัติ เพราะการออกกฎหมายแต่เดิมนั้น ใช้ลูกขุน ณ ศาลา คือ ข้าราชการที่มีตำแหน่งต่าง ๆ มีเสนาบดีเป็นต้น และลูกขุน ณ ศาลาหลวง คือลูกขุนที่เป็นผู้สำหรับพิพากษาคดีราษฎร มาประชุมกันปรึกษาเรียบเรียงพระราชกำหนดกฎหมาย กฎหมายนั้นก็เป็นอันใช้ได้ พระองค์ทรงทราบดีถึงวิธีออกกฎหมายในระบอบประชาธิปไตย แต่ทรงมีความเห็นว่า

> "ถ้าจะมีปาลิเมนต์ จะไม่มีผู้ใดซึ่งสามารถเป็นเมมเบอร์ได้สักกี่คน และโดยว่าจะมีเมมเบอร์เหล่านั้นเจรจาการได้ ก็ไม่เข้าใจราชการทั่งปวงทั่วถึง เพราะไม่มีความรู้ และการฝึกหัดอันใดแต่เดิมมาเลย ก็คงจะทำให้การทั้งปวงไม่มีอันใดสำเร็จไปได้...."

และทรงมีความเห็นเกี่ยวกับพรรคการเมืองว่า

"เพราะฉะนั้นในพวกโปลิติกัลปาตี มีข้างละเก้าคน สิบคนนั้น แต่ชั่วจะเข้าทำการเป็นคอเวอนเมนต์ (รัฐบาล) ก็ไม่พอ คงจะมีพวกออปโปสิชั่น (ฝ่ายค้าน) มากอยู่เสมอ เพราะเหตุที่ท่านซึ่งเข้าพวกใดไม่ได้ ต้องเป็นเลขอยู่หลายร้อยนั้นจะต้องเป็นออปโปสิชั่น เพิ่มพวกที่เป็นออปโปสิชั่นจริง ๆ โดยความไม่เข้าใจว่าไปทางใดอยู่เป็นนิจ เพราะฉะนั้นการ

อันใดจะสำเร็จไปได้ เพราะเหตุที่มีโปลิติกัลปาตีในเมืองไทยนั้นได้น้อยนัก หรือไม่ได้เลย เพราะภูมิพื้นบ้านเมืองไม่พอกันกับการอย่างนั้น มักจะชักให้เกิดการแตกร้าววิวาทกัน อันไม่เป็นประโยชน์...."

ดังนั้นจึงทรงตั้งที่ปรึกษาในการนี้ขึ้น เรียกว่ารัฐมนตรี มีสมาชิก ๑๐ ถึง ๒๐ คน ทำหน้าที่อย่างผู้แทนราษฎร ประชุมกันในสภา เรียกว่ารัฐมนตรีสภา ประธานสภาเรียกว่าสภานายกรัฐมนตรี รองประธานเรียกอุปนายกรัฐมนตรี เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ได้เป็นอุปนายกอยู่ระยะหนึ่ง ถึง พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้เป็นสภานายกรัฐมนตรี ทำหน้าที่เป็นประธานในการประชุมออกพระราชกำหนดกฎหมาย

พ.ศ. ๒๔๔๑ หลังจากที่เสด็จกลับจากยุโรปทรงตั้งกรมสุขาภิบาลอันเป็นรากเง่า ของกระทรวงสาธารณสุข และงานเทศบาลทุกวันนี้ ทรงให้เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ เป็นผู้บัญชาการกรมนี้ ดังประกาศข้อหนึ่ง ว่า

> "ให้พระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ จะต้องว่าการแทนเสนาบดีกระทรวงนครบาลทั่วไปไม่ว่าในหน้าที่ใดที่ได้กล่าวแล้วในพระราชบัญญัติสุขาภิบาล ซึ่งจะเป็นการตกอยู่กับเสนาบดีเองตามที่ได้เป็นหัวหน้าของกรมสุขาภิบาล ให้วินิจฉัยข้อความจะเกิดขึ้นในหน้าที่ของเจ้าพนักงานแพทย์ใหญ่ และเจ้าพนักงานช่างใหญ่สุขาภิบาล...."

เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ก็สนุกอยู่กับการปราบโรงเลี้ยงสัตว์ต่าง ๆ โรงงานน้ำปลา ขนมจีน ย้อมผ้า กระต๊อบเล็กกระต๊อบน้อยที่รุงรัง แต่ทำอยู่ได้ไม่เท่าใด ก็ต้องย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการอีกตำแหน่งหนึ่ง การตั้งกระทรวงนี้เป็นการปรับปรุงอำนาจบริหาร ตั้งเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๕ ชั้นแรกมีอยู่ด้วยกันสิบสองกระทรวง กระทรวงโยธาธิการเป็นหนึ่งในสิบสองนั้น มีหน้าที่ตรวจการก่อสร้าง ทำถนน ขุดคลอง ไปรษณีย์ โทรเลข และรถไฟ เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ได้พระยาเสถียรฐาปนกิจ* เจ้ากรมโยธา ฯ มาเป็นปลัดทูลฉลอง ได้เป็นกำลังในงานประจำของเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ มาก มีสะพานเกิดขึ้นหลายสะพานในสมัยนั้น มีสะพานเทเวศรนฤมิตเป็นต้น ถนนก็เช่นเดียวกัน เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ เป็นคนชอบต้นไม้มาก เมื่อเป็นเสนาบดีเห็นต้นไม้ที่ปลูกไว้ข้างแล้วริมถนนหลวงถูกทำอันตรายก็เข้าข้องกัน และปลูกเพิ่มเติมขึ้นอีกเป็นอันมาก ต้นมะขามรอบสนามหลวงก็ปลูกมาแต่สมัยนั้น

---

* (ชม ชมธวัช)

งานที่เป็นชิ้นเป็นอันจริง ๆ ได้แก่งานของกระทรวงเกษตราธิการ ทั้งนี้เพราะเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงพระราชดำริว่า กระทรวงเกษตราธิการซึ่งถูกยุบเป็นกรมแล้วเอาไปฝากกระทรวงพระคลังไว้นั้น ควรจะได้รับการพิจารณาจัดตั้งขึ้นใหม่ เพราะตามความเป็นจริงแล้วควรจะจัดให้เจริญขึ้นได้ จึงมีพระบรมราชโองการ ให้ตั้งกระทรวงเกษตราธิการขึ้นตามเดิม แล้วให้ย้ายเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ มาเป็นเสนาบดี ส่วนกรมสุขาภิบาลนั้นก็ยังคงให้เป็นผู้บัญชาการอยู่ตามเดิม ตั้งแล้วรับมอบงาน กรมเกษตราธิการ กรมแผนที่ กรมแร่มาจากกระทรวงพระคลังเหมือนดังเดิม เว้นแต่กรมป่าไม้คงให้ขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทย กรมแร่นั้นได้มาแต่งานที่เกี่ยวกับงบประมาณเงินรับเงินจ่าย ส่วนงานปกครอง เช่น การออกประทานบัตรคงฝากอยู่กับกระทรวงมหาดไทย

ที่กระทรวงนี้เองที่เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาด้วยเหตุผลที่มีในประกาศแต่งตั้งว่าเป็นผู้ที่

"ประกอบด้วยสติปัญญาสามารถ มีปฏิภาณปรีชาว่องไวในราชกิจทั้งปวง เมื่อได้รับราชการในหน้าที่ใด ก็ได้ตั้งใจฉลองพระเดชพระคุณโดยความเอื้อเฟื้อมิได้ย่อหย่อน ได้ดำรงราชการในหน้าที่เสนาบดีมาจนบัดนี้ สมควรที่จะเลื่อนยศบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นเจ้าพระยาผู้หนึ่งได้"

จากประวัติของกระทรวงเกษตรได้ความรู้ว่าในสมัยนั้นที่ดินมีราคามากขึ้นแล้วจึงได้เป็นเหตุให้ราษฎรมีคดีพิพาทกันด้วยเรื่องที่ดินชุกชุม เพราะไม่มีหลักฐานสำหรับที่ดินคือโฉนด ทำการหักโอนและออกใบสำคัญ แทนโฉนดแบ่งแยกที่สวนอันเป็นแบบเดิม เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ จึงขอตัวพระยาประชาชีพบริบาล ปลัดทูลฉลองคนเก่า ซึ่งย้ายไปอยู่กระทรวงยุติธรรมกลับมาจัดการร่างแบบโฉนด และแบบแผนการทะเบียน เพราะพระยาประชาชีพ ฯ เป็นผู้สนใจในเรื่องนี้มาแต่ครั้งยังเป็นปลัดทูลฉลองอยู่แล้ว พระยาปรีชาชีพจึงได้ร่างแบบโฉนดและทะเบียนสำหรับส่งต่อกรรมสิทธิ์ขึ้น โดยยึดถือแบบของ *เซอร์ โรเบิต ทอร์เรนส์* ซึ่งได้จัดขึ้นในประเทศออสเตรเลีย แบบนี้ถือเอาโฉนดเป็นหลักของทะเบียน

หอทะเบียนแห่งแรกที่เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ตั้งขึ้นนั้น คือ *หอสภาการราชประยูร* ในวังบางปะอิน พระยาประชาชีพบริบาลรับตำแหน่งเกษตราธิการเมืองกรุงเก่าเป็นประเดิมเป็น

เกียรติยศ เมื่อตั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ เสด็จอยู่ ณ พระที่นั่งวโรภาส ในพระราชวังบางปะอิน เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ จึงนำพระยาประชาชีพฯ เข้าเฝ้าถวายโฉนดที่นาหลวง ๑ โฉนด กับของราษฎรอีก ๓ โฉนด เพื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเป็นฤกษ์แก่การออกโฉนดอย่างใหม่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ราษฎรผู้เป็นเจ้าของที่ดิน ๓ รายได้รับพระราชทานโฉนดต่อพระหัตถ์

วันหนึ่งเจ้าพระยาเทเวศร์ฯ ออกไปตรวจราชการยังตำบลทุ่งหลวง อันเป็นบริเวณทุ่งรังสิตเดี๋ยวนี้ ระลึกถึงคราวที่ตามเสด็จประพาสชวาไปถึงเมืองโซโล ได้ดูการสำรวจเพื่อการชลประทานซึ่งเป็นการใหญ่มาก เพราะจะทำเขื่อนกั้นแม่น้ำโปรโกตรงหัวเลี้ยวซึ่งเป็นกึ่งทาง แม่น้ำนี้ไหลมาแต่มณฑลกาดู และอ้อมมณฑลยกยาการตลงสู่ทะเลเป็นแม่น้ำใหญ่มาก คลองที่ขุดนั้นซอยเป็นคลองใหญ่คลองน้อยรับน้ำจากเขื่อนกระจายไปสู่ที่ราย เป็นเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ ทรงสนพระทัยมาก เห็นประโยชน์ในการที่จะจัดการเรื่องน้ำสำหรับใช้ในการเพาะปลูกให้เหมือนดังที่ได้เห็นมาจากชวา จึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลขอให้จ้างนาย เย. โฮมัน วันเดอร์ ไฮเด นายช่างผู้ชำนาญในวิชาการชลประทานในชวามาเป็นผู้ตรวจและพิจารณาวางโครงการชลประทานในเมืองไทย โดยทำความตกลงกับรัฐบาลฮอลันดา การก็เป็นไปดังประสงค์ ในปี พ.ศ. ๒๔๔๖ ก็ได้ตั้งกรมคลองขึ้น ซึ่งต่อมาเป็นกรมชลประทาน นายไฮเดได้คิดจัดทำโครงการชลประทานนี้หลายแบบ แต่โครงการอันสำคัญนั้น คือโครงการเขื่อนชัยนาท โครงการนี้เป็นโครงการใหญ่ ต้องใช้เงินประมาณ ๖๐ ล้านบาท จึงจะทำสำเร็จบริบูรณ์ได้ เงินแผ่นดินระยะนั้นก็ไม่มีมาก โครงการเขื่อนชัยนาทจึงต้องถูกแบ่งเป็นตอน ๆ เริ่มตอนที่จะทำได้ก่อน เป็นเหตุให้มีการก่อสร้างประตูน้ำต่าง ๆ ขึ้นหลายประตู อันล้วนเป็นส่วนหนึ่งของโครงการใหญ่ มีเนื้อที่ที่ได้รับประโยชน์จากโครงการย่อยนับด้วยแสนไร่

เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ยังสนใจในเรื่องการเจาะน้ำบาดาล ได้เจาะขึ้นหลายแห่ง สนใจในการเพาะปลูก จัดให้มีการประกวดพันธุ์ข้าวขึ้นเป็นครั้งแรก สนใจในการปศุสัตว์

เพราะวัวควายที่ใช้ทำนาสมัยนั้นเวลาติดโรคระบาดขึ้น เจ้าของมิรู้ที่จะทำประการใด เป็นเหตุให้ลุกลามมาก เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ จึงกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุมัติจ้างมิสเตอร์ เอช. เอส. เลียวนาร์ด สัตวแพทย์ชาวอังกฤษเข้ามาเป็นที่ปรึกษาสัตวแพทย์คนแรกของกระทรวงเกษตร ฯ เพื่อจัดวางโครงการและตั้งต้นทำการปราบโรคระบาดสัตว์

เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ไม่มีโอกาสได้ทำงานมากนัก พออายุ ๕๐ เศษก็ล้มเจ็บ ต้องกราบถวายบังคมลาออกจากเสนาบดี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ เมื่อก่อนนั้นเคยสงสัยว่า เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ท่านเกิดมาได้รับการศึกษาอย่างแผนเก่า แต่ต้องมาทำงานอย่างแผนใหม่ในระยะเริ่มต้นด้วย ทั้ง ๆ ที่งานดั้งเดิมของท่านก็เป็นงานในราชสำนักได้อย่างไร แต่เมื่อได้ติดตามค้นคว้างานและวิธีทำงานของท่านมาถึงเพียงนี้ ก็เข้าใจได้ตลอดว่า ที่เป็นทั้งนี้เพราะท่านเป็นผู้เคร่งในพุทธศาสนา การดำเนินชีวิตของท่านใช้พระธรรมเป็นหลัก โดยทั่ว ๆ ไปท่านยึดมงคลสูตร ในการทำงานท่านใช้อิทธิบาท ๔ ซึ่งเป็นธรรมอันเป็นเครื่องสำเร็จประโยชน์ ในการติดต่อท่านใช้สัปปุริสธรรม ๗ ในการสมาคมท่านใช้สามัคคีธรรม ในการปกครองท่านใช้พรหมวิหาร ๔ หลักแห่งใจท่านใช้เทวธรรม จึงไม่เป็นของประหลาดอันใด ในการที่ท่านไม่เข้าไปก้าวก่ายในงานประจำของปลัดทูลฉลองและเจ้ากรม

ชีวิตบั้นปลายของท่านหมดไปด้วยการรักษาศีล ฟังธรรม ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เจือจานแก่ผู้ยากไร้ ความสนุกสนานครื้นเครงอันปฏิบัติมาตั้งแต่รุ่นหนุ่มละวางสิ้น ดังนั้นเมื่อถึงอสัญกรรมในวันที่ ๑ มกราคม ๒๔๖๕ คนจึงเสียดายมาก มีจดหมายแสดงความเสียใจของท่านอาจารย์ ฮีแลร์แห่งอัสสัมชัญฉบับหนึ่งถึงบุตรชายของท่าน ความว่า

"พอข้าพเจ้ามาถึงอ่างศิลา ข้าพเจ้าได้นำข่าวนี้ให้คุณพ่อกอลมเบท์ทราบ ท่านแสดงความเสียใจอย่างยิ่ง กล่าวรำพันคุณความดีของเจ้าคุณบิดาว่า 'เป็นยอดมิตรผู้หนึ่งซึ่งชี้ทางที่ท่านเองจะต้องไปในไม่ช้า' กับเธอกล่าวอีกว่า 'ถ้าทุกสกุลในเมืองไทยมีผู้เป็นหัวหน้าอย่างเจ้าคุณบิดาแล้ว คนต่างประเทศเมื่อจะเห็นต้องนึกรัก และนับถือเมืองไทยสิ้นด้วยกันทุกคน เพราะเจ้าคุณบิดาเป็นตัวอย่างอันงามยิ่งของชนชาติสยามผู้หนึ่ง' ตามความเห็นของคุณพ่อกอลมเบท์นี้ ข้าพเจ้าเป็นผู้หนึ่งซึ่งยินดีรวมความเห็นกับท่าน และเคยชะมิตร

ไมตรีและบุญสมบัติอันดีงามของเจ้าคุณบิดานี้ ขอพระผู้เป็นเจ้าในสวรรค์ได้โปรดอำนวยพระพรให้จิตวิญญาณของเจ้าคุณอยู่เย็นเป็นสุขเป็นนิจกาล..."

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระอนุสรณ์คำนึงถึงความสวามิภักดิ์ของเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ ที่มีต่อพระองค์มาในหนหลัง จึงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ชักศพออกมาพระราชทานเพลิง ณ พระเมรุท้องสนามหลวง เป็นที่สุดที่จะพระราชทานได้.

สมภพ จันทรประภา

โรงพิมพ์ช่วยพิมพ์ ๑๑๒-๑๑๖ ถนนบริพัตร สำราญราษฎร์ กรุงเทพมหานคร โทร.๘๑๐๕๔๑ นายช่วย ศรีสงคราม ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๑๖